

„MAN GRAŽU, KAIP JIE GYVENA...“

■ Fotomenininką Arūną BALTĖNĄ, knygų „Šilų dzūkai“ (2009), „Žemaičiai. Gyvenimai ir šventės“ (2012), „Gervėčių Lietuva“ (2013), „Namų tyloj“ (2016), „Vietiniai. Nepaprasta kelionė į Trakų kraštą“ (2019) autorių¹, pirmą kartą kalbinome 2010-aisiais. Tąkart teiravomės, kaip miestų fotografija garsėjęs menininkas atsigręžė į Lietuvos etninius regionus, ką ten atrado, kuo jo kūryba artima ir kuo skiriasi nuo fotografų, kurių akimis matome XX a. pradžios ar 7–8 dešimtmečio Lietuvos kaimą. Taip užsimezgė dešimtmetį trunkanti draugystė, kuria didžiuojamės, – Arūno fotografijos pastaruosius kelerius metus puošė daugumą leidinio viršelių, prirėkus – iliustravo tekstus. Bendradarbiaudami įsitikinome, kad jo sukurtame vaizdų archyve sukaupta daugybė unikalių kultūros paveldo fotografijų bei XXI a. tradicinės gyvenamosios liudijimų.

Šiomet didelė šio fotografijų archyvo dalis buvo atvarta visiems besidomintiems tinklapyje www.baltenoarchyvai.lt². Jame paskelbta apie 7000 etninių regionų (Dzūkijos, Žemaitijos, Aukštaitijos, Mažosios Lietuvos, Gervėčių ir Trakų krašto) fotografijų su ten sutiktais žmonėmis, jų darbais, amatais, kasdienybe ir šventėmis, kultūriniu kraštovaizdžiu ar namų interjero detalėmis. Greta – trisdešimt du fotografiniai pasakojimai, pavadinti „Gyvenimai ir likimai“, kuriuose apie dalį žmonių, sutiktų kelionėse po Lietuvą ar lietuviškus Gervėčių krašto kaimus, pasakojama išsamiau.

Šiame tinklapyje pirmą kartą pristatomi ir nauji pastarųjų metų Arūno Baltėno projektai. Darbuotasi prie trijų tarpusavyje susijusių temų: tai žmonių darbai Lietuvoje (fotografijų ciklas „Dirbame. Esame“, daugiau kaip 200 siužetų) ir išėivijoje („Išėivija po 1991-ųjų“, daugiau kaip 100 siužetų, tema tęsiama) bei lietuvių pomėgiai ir hobiai („Gyvenimo aistra“, apie 80

siužetų, taip pat tęsiama). Įdomu, kad šias fotografijas lydi įrašyti herojų pasakojimai, verti atskiro dėmesio skaitytojų (ir tyrinėtojų) dėmesio. Pasak autoriaus, šio archyvo tikslas – „perduoti kuo išsamesnį mūsų gyvenimo liudijimą ateičiai“, bet ne mažiau jis svarbus ir dabarčiai. Kiekvienas, dairdamasis po šias fotografijų galerijas, bus įtikintas – mūsų gyvenimai ir pasirinkimai gali būti be galo skirtingi, bet kiekviename jų galima įžvelgti grožio ir šviesos.

Įspūdinga Arūno Baltėno fotografijų paroda gegužės 1 d. atidaryta Lietuvos nacionaliniame muziejuje, ją galima aplankyti iki rugpjūčio mėn.

„Baltėno archyvai“ pasakoja be galo daug istorijų. Visų pirma, vaizdų kalba, nes ne viena fotografija yra lyg nedidelė novelė, ką ir kalbėti apie vieno žmogaus gyvenimui skirtą fotografijų seriją. Maža to, savo istorijas yra papasakoję ir dalis fotografijų herojų, jos yra įrašytos, transkribuotos ir skelbiamos greta fotografijų. Norėčiau pokalbį pradėti nuo kokios nors Tau nutikusios istorijos, juk keliaujant po Lietuvą su fotoaparatu teko patirti visokių nuotykių?

Tuomet gal pradėsiu nuo vieno iš pačių stipriausių susitikimų mano gyvenime, kuris įstrigo ilgam ir jau niekas jo neužgoš. Tuo metu fotografavau dailės paveldo dalykus įvairiuose Lietuvos rajonuose. Jų nuotraukas kartu su negatyvais turėjau parengti Dailės paminklų sąvado grupei, kurioje 10 metų dirbau, vadovaujamas meno istorikės dr. Gražinos Martinaitienės.

Tai buvo 1993-ieji ar 1994-ieji, ankstyva vasara, važinėjau po Lietuvą – anksti iš ryto išvažiuodavau iš Vilniaus, apsuksdavau kelis rajonus ir stengdavausi vėlai vakare pasiekti paskutinį tašką, iš kur jau galėčiau grįžti namo. Vienos kelionės pabaigoje, apie 9 val. vakaro, atsidūriau Molėtų rajone, Joniškio bažnytkaimyje, – ten reikėjo nufotografuoti XVIII a. išdrožtą medinį vargonų prospektą.

Atvažiuoju į tą kaimelį, žinoma, bažnyčia matosi iš tolo, priešais ją – nedidelė aikštė, o greta stovi tamsus, medinis namas: didelis kaip daržinė, apkaltas lentomis ir visas apaugęs krūmais bei varnalėšomis. Prie jo durų – suolas, o ant jo sėdi jau senyvo amžiaus žmogus, vasariniais

1 Be paminėtųjų, etniniams regionams skirtų fotografijų albumų (kuriuos papildė etnologų O Drobelenienės, V. Ivanauskaitės-Šeibutienės, L. Leparskienės, istoriko V. Vaitkevičiaus ir pokalbio autorės rengti tekstai), gausybė A. Baltėno darbų yra paskelbta lietuvių liaudies meno ir Lietuvos vaizdų albumuose, išleistos autorinės knygelės su Vilniaus, Venecijos, Nikosijos fotografijomis ir jas lydintais prasmingais tekstais, o netrukus pasirodys nauja, Peterburgo ir Venecijos vaizdus jungianti fotografijų knyga.

2 Dalies archyvo suskaitmeninimą ir tinklapio sukūrimą 2020 m. parėmė Kultūros taryba.

marškiniiais trumpomis rankovėmis, su akiniais ir skaito žurnalą. Paklausiau, kur galėčiau rasti kleboniją, o jis sako: „Tai čia klebonija, aš – klebonas.“ Prisistačiau, greitai susakiau jam visą litaniją, kas esu ir ko atvažiuavau, o jis sako: „Tai galime eiti į bažnyčią, aš pasiimsiu raktus ir galėsi nufotografuoti.“ Labai simpatiškas žmogus. Nuėjome į bažnyčią, aš atsinešiau lempas (jau buvo prietema, reikėjo apšvietimo), visi pasiruošimai užtruko apie valandą, o jis sėdi suole bažnyčios viduryje ir staiga sako tokį sakinį: „Vis dėlto Artūras Rembo rašė šūdinas eiles.“ Nustėrau: kuo čia dėtas Rembo ir kodėl Molėtų rajono bažnytkaimyje jis staiga sulaukė tokios nemalonės, kaip iš giedro dangaus! „O va Anatolio Franso „Taysa“ – tikrai gera literatūra.“ Daug aš jam neprieštaravau, tiesa, bandžiau apginti Rembo, sakiau, kad jis ir skaitomas, ir svarbus, ir tas jo „Girtas laivas“... Tiek to, diskusija nurimo, aš nufotografavau tą prospektą, jau ir sutemo, ruošiausi važiuoti į Vilnių, o jis sako: „Jei labai neskubi, tai dar išgeriam arbatos.“ Sakau: „Aišku, gerai, mielu noru.“ Pasikvietė į kleboniją – visiškai asketiška aplinka, iš patogumų – tik elektra, jokio vandentiekio. Kambarys, kuriame jis ir rašė, ir miegojo – nedidelė patalpa su etažere, stalu, ant jo rašomoji mašinėlė, akmenys, surinkti iš laukų, kažkokie jam brangūs rankraščiai. Pripylęs vandens iš kibiro, užkaitė virdulį, paskui, atsimerus, pasiėmęs didžiulę iš laikraščio susuktą tūtą, iš jos išbėrė visą kalną „Karvutės“ saldinių – tai ir desertas, ir vakarienė, užpylė labai stiprios arbatos, ir mes pradėjome šnekėtis. Iš tiesų – jis šnekėjo, o aš klausiausi.

Pamažu išaiškėjo, kad tai buvo gerai žinomas kunigas, Naujojo Testamento žinovas ir vertėjas Česlovas Kavaliauskas. Aš apie tą žmogų tuomet dar nieko nebuvo girdėjęs, tiesiog tada šios srities dar nebuvo mano akiratyje. Ir štai tą naktį sužinojau, kad yra toks žmogus, o jis man kelias valandas pasakojo savo tremties ir kunigygtės istoriją... Man tai buvo toks atradimas! Vertingiausia dovana gyvenime, kuri tiesiog nukrito iš dangaus ir davė man labai daug.

Paskui mes dar buvome kelis kartus susitikę Dubingiuose, vėliau – Širvintose, kur jis gyveno kaip altarista. Bet to vakaro nuoširdumas ir pokalbio gylis, tas vieno žmogaus pasakojimas, o kito klausymas... Maniau, kad taip būna tik knygose. Aš jam galbūt buvau tik vienas iš klausytojų, nors ir atidus, o man tai buvo vienas iš esminių gyvenimo susitikimų, kai sutinki išties bekompromisį žmogų, išmintingą, reiklų ir sau, ir santykiams su kitais žmonėmis. Gal jo vertinimai ir sprendimai nebuvo visada absoliučiai teisingi, bet tas didelio

žmogaus įspūdis tiesiog pribloškė, – kad yra tokių žmonių... Manau, kad visi gyvenime yra patyrę panašių įvykių ir įspūdžių, kurie formuoja įsitikinimus ir apskritai tave, kaip žmogų.

Ar tas visai neplanuotas, netikėtas susitikimas galėjo paskatinti leisti į iki šiol tebesitęsiančias keliones po Lietuvą (ir ne tik), kuriose nuolat sutinki naujų herojų su jų istorijomis? Štai 2006-aisiais pradėjai fotografuoti etniniuose regionuose...

Na, tai tiesiog buvo nuostabus gyvenimo įvykis. Ir vėliau gyvenime teko sutikti tokių žmonių, bet šis susitikimas, matyt, buvo pirmas toks įspūdinimas... Kokia iš to išvada – kad visiems reikia būti atviriems ir laukti tokių įvykių, būti pasiruošus...

Reikalingas gyvenime kažkoks postūmis. Mano atveju tai visada būna susitikimai su žmonėmis, kurie tarsi atveria akis. Jų gyvenimo ar jų požiūrio dėka, staiga kažką suvoki, ir atsiranda impulsas imtis veiklos ar darbų, kuriems tarsi esi jau pasiruošęs, bet kažkas turi tą kibirkštį įskelti. Ir taip yra ne kartą buvę. Nors kitą kartą galbūt pakanka ir gerą knygą perskaityti, ji gali tapti impulsu labai intensyviai veiklai.

Porą metų aš fotografavau senųjų amatų meistrus, o 2006-ųjų rudenį susitikau Marcinkonyse su Onute Drobeliene. Buvau apie ją girdėjęs, žinojau, kad Marcinkonyse yra įkūrusi muziejų, paskambinau ir pasiūliau susitikti, nes turėjau tam tikrų sumanymų. O kai pradėjome šnekėtis apie šilų dzūkus, iškart pasidarė aišku, kad reikia po tą kraštą važinėti ir fotografuoti. Tas kraštas dar buvo labai vientisas, tokia užsilikusi sala, ir, O. Drobeliene dėka, ten teko sutikti daug puikių žmonių.

Kartu važinėdavome po kaimus, visi ją pažinojo, ji kalbėdavosi, o aš fotografuodavau. Ir taip pamažu tie kraštai atsivėrė. Supratau, kad tai labai prasmingas darbas. Tuo metu dar dirbau su analogine kamera, kuri buvo labai nepaslanki – fotografavau su štatyvu, tad tai buvo labai lėtas procesas. Nors vėliau, kai tas pačias vietas fotografavau jau su skaitmena, pamačiau, kad labai didelio skirtumo nebuvo. Svarbesnė buvo ne kamera, o santykis su portretuojamais žmonėmis.

Paskui teko laimė Žemaitijoje sutikti puikius muziejininkus Raimondą ir Vytautą Ramanauskus, kurie labai pagelbėjo kelionėse Mažeikių, Skuodo, Plungės rajonuose, jie kartais net dirbdavo vertėjais. O Mažojoje Lietuvoje tokia tarpininkė buvo Virginija Asnauskienė, ji tiesiog palydėdavo pas žmones. Taip atsirasdavo fotografiniai ciklai...

BITININKĖ JANINA GARBENIENĖ. VAŠILĖNAI, 2016

Mano bityne visi šeši aviliai yra vardiniai – šeimos bičiulių. Šiandien į savo, Vykinto, Modestėlio ir Neringos avilius įdėjau rėmus. Pažiūrėjau, kad Renatos bitės labai silpnos, neturi nei motinos, nei perų. Pavasarį jos atsibudo pačios pirmos – kaip, kodėl jos tą motiną prarado, neturiu supratimo. Aš toj srity akla kaip apuokas, nieko negaliu pasakyti... O motinėle yra šeimos širdis, be jos – viskas.

Ten buvo pirmas spiečius įleistas (pirmas spiečius eina su sena motina, o antras spiečius – jau su jauna motina, šiais metais išperėta), tai gal ta sena motina nusilpo, neišgyveno. Jeigu iki gegužės dvidešimos, kol pradės eiti spiečiai, jos išgyvens, tada duosim motiną, ir iki didžiojo rudeninio medunešio turėtų sustiprėti. Nes per penkiolika–šešiolika dienų iš perų išsiritą jaunos bitelės ir pradeda iš vaško siūti rėmus. Na, o jeigu jas stipresnės bitės nužudys, tada jau į Renatos avilį įleisim naują spiečių.

Mano šeimoj bitės – tai savotiška savarankiškumo mokykla. Pradedi rūpintis savo bitėmis, o kai gauni medaus, gali jį kam nori padovanoti ar parduoti. Mano vaikai už savo bičių medų nusipirkdavo ir kuprinę, ir uniformą. O kai mažai to medaus būdavo, tai nors nubėgdavo į parduotuvę sausainių, – jie niekada pinigų neprašė. Išmokę to savarankiškumo, visi mano vaikai gyvena normaliai. Nėra turtuoliai, bet visi turi stogą virš galvos, turi ratus ir turi ką į burną įdėti. Ir darbus turi. Nė vieno nėra be darbo.

Tikriausiai tas dėmesys žmonėms buvo svarbus?

Kiekvienas atvejis skirtingas, bet yra keli esminiai dalykai – negali skubėti ir turi būti su žmonėmis visiškai atviras, t. y. sakyti tik teisybę. Vadovavausi tais principais, ir man visada pavykdavo susitarti.

Tuomet kitaip paklausi: ar kiekvienas sutiktas žmogus galėjo tapti kuriamos fotografijų serijos personažu? Ar buvo svarbu, ką atrodavai, užėjęs į jų namus, kokią aplinką, interjerą?

Visi interjerai turi dokumentinę vertę, nes visi jie yra autentiški, tik kai kurie galbūt mažiau išraiškingi, mažiau fotografiški, ir kai kurie žmonės fotografine prasme nėra tokie geri pozuotojai. Kartais jie susikausto, ir niekaip negali pergalėti tos situacijos – prieš kamerą jie ir lieka užsisklendę. Nors dažniau susikaustę būna jaunesni žmonės, o vyresnio amžiaus paprastai nebeturi ko slėpti, jie jau visiškai atviri.

Tad fotografo tikslas – žmogų atverti?

Kad jis būtų savimi, kad aš pagaučiau natūralią jo išraišką, natūralią būseną, kuri gali būti visiškai neišraiškinga, bet man svarbi būtent ji, o ne žmogaus emocija (jei ji ir atsiranda fotografijoje, tai netyčia). Aš nesiekiu, kad fotografuojamas žmogus taptų aktoriumi, nenoriu kurti situacijos, kuri būtų kaip teatro dekoracija. Galbūt tam tikra prasme šios fotografijos yra nuobodžios, nes jos tarsi vienodos, bet man svarbu natūralus gyvenimas.

O kodėl gražu neklota lova, pajuodę puodai? Ne vienam, įsileidusiam svetimą žmogų į namus, tos buitės gali būti drovu...

Todėl, kad tai tikra. Aš specialiai netvarkos nefiksuoju, stengiuosi fotografuoti taip, kad jaustųsi to gyvenimo pamatai. Man svarbu tai, kas yra tikra. Būtent tikrumas yra vertybė, o ne netvarka, apsileidimas. Aš vadovaujuosi mažųjų olandų tapybos principais, ten irgi daug situacijų, interjerų, tvarkos ir netvarkos, bet viską sutvarko šviesa. Fotografijoje mes naudojames šios tapybos šviesotamsos principais. Šviesa tuose interjeruose atskleidžia gyvenimo grožį, tikrą, tokį, koks jis yra. Mano reikalas – tik tinkamai kadruoti ir tą šviesą pasinaudoti, jeigu ji yra...

Ta auksu spindinti tarka iš tiesų yra neužmirštama – pamatai kartą, ir lieka visam gyvenimui... Ir paaiškink, koks čia stebuklas nutinka. Tavo fotografijos tikrai labai tapybiškos.

Aš to siekiu, dėl tokio metodo mano fotografijos galbūt yra šiek tiek sentimentalios, šiek tiek romantiškos. Aš to neslepiu, toks esu šioj srity, tai man leidžia būti natūraliam, ir viskas. Nenoriu apsimetinėti. Man patinka tą gyvenimą fotografuoti būtent taip. Žinoma, galima tame pačiame interjere rodyti kitus dalykus, jie gali būti ir atgrasūs, pikti. Svarbu, kaip suvaldysi tą šviesą, ką iškelsi į svarbiausią poziciją, ką sieksi parodyti. Juk kai fotografuoji žmogų, jo veido išraiška per sekundę pasikeičia kelis kartus, gali ją rodyti vienokią arba kitokią – tai tavo pasirinkimas.

Bet nuotraukose žmonės vis tiek tampa personažais, ten jau yra teatras, net jei to ir nesieki.

Ir tai natūralu. Bet kas, fotografuodamas žmogų interjere, visada daro teatrinę fotografiją, kaip gali būti žmogus interjere – ne teatras? Arba mes turime sukurti visiškai neutralų foną, bet juk ir senosiose fotografijose už nugaros kabinamas au-deklas yra pabrėžtina dekoracija! Tas fotografijas galima palyginti su stop kadrais kine. Vis dėlto, taip lyginant, visuomet laimėtų kinas. Klasikiniuose pasakojamuosiuose filmuose (ypač kuriamuose britų) dirba didelės komandos, ir ten viskas būna suskaičiuota iki smulkmenų – nieko atsitiktinio. Viskas tarsi labai natūralu, bet jei sustabdytume bet kurį kadrą ir pamėgintume ten ką nors pakeisti, jį iškart pablogintume.

Pavyzdžiui, „Dauntono abatija“, – ten visi kadrai nuostabiai sutvarkyti, pradedant šviesa, kompozicija, baigiant veikėjų išraiškomis ir rankų padėtimi. Kiekvienas kadras yra iš anksto apskaičiuotas, kaip paveikslas. Jei lygintume vaizdą kaip tokį, tai fotografija pralaimi, bet yra vienas esminis skirtumas – aš fotografuoju natūrą, šviesą, kuri yra duota, žmogų tokį, koks jis yra, ir jo aplinka – natūrali, o ne kino dekoracijos.

Parodoje ar fotografijų knygoje gali parodyti tik vieną ar du kadrus iš savo herojaus gyvenimo, bet „Baltėno archyvuose“ atsiranda ir istorijos, kuriomis ilgesni siužetai: fotografijose keičiasi metų laikai, situacijos, žmogaus darbai, į pasakojimą įterpiamos ir senos fotografijos iš šeimos archyvo...

Tie siužetai dar labai žali. Jie nėra sąmoningai sudėlioti į kokią apybraižą, tai tik fotografijų seka. Tiesiog stengiuosi, kad jos kažką atskleistų apie žmogų ir jo gyvenimą. Didelis minusas, kad jos be teksto. Dalį tų tekstų turiu, ir jie man atrodo kartais net prasmingesni nei fotografijos, bet šiuo atveju turime tiesiog vaizdų archyvą. Aš jį traktuoju kaip vaizdų sandėlį, o žiūrovas gali užklysti į vieną ar kitą užkaborį, be jokių mano, kaip

ALUDARIS JULIUS SIMONAITIS. PASVALIO R., 2016

Tris dienas su alumi reikia dirbt. Pirmą dieną – salinimas, paskui – deginimas ir aušinimas. Į pavakarę, ataušinęs maždaug iki trisdešimt laipsnių, įduodu mielių (pirštu nustatau tą temperatūrą). Maždaug parą (kitą sykį ir *biškutį* daugiau) tas alus rūgsta. Antroj, trečioj dienoj prasideda alaus košimas į bačkas. Šiandien kaip tik alus jau išrūgęs, ruošiamės košti. Puta nusėdo, ir degtukas jau gęsta, nešant prie rūgstančio kubilo. Jeigu nosim patraukus aukštelninko nemeta, tai rūgimas jau baigėsi, tada galima pilt į bačkutes. Tą ir darysim.

fotografo, pretenzijų. Aš pateikiu tai, kas, mano manymu, yra normaliai, tvarkingai nufotografuota, tad, prašom, imkit ir žiūrėkit.

Ir tie vaizdai įtraukia, jaudina, nes išties jautriai, subtiliai kalba apie amžinus dalykus, tad tikslas pasiektas. Bet fotografinius eksperimentus pamėgęs menotyrininkas vis tiek gali paklausti, kam reikia tos skurdaus gyvenimo poezijos...

Atsakyčiau paprastai – fotografuodamas mačiau prasmę užfiksuoti gyvenimą tokį, koks jis tuo metu yra ir koks jis, mano galva, yra vertingas. Tie sutikti žmonės ir jų gyvenimai man yra didelė vertybė, jie man išties labai svarbūs. Ir jei atsiranda nors vienas žmogus, kuris klaidžiodamas po tą sandėlį randa dalykų, kurie jį sujaudina, tai mano darbas jau atsipirko. O nuomonė, kad tai nesvarbu, gali būti išsakyta apie bet kokius gyvenimo darbus, reiškinius, apie bet kokius kūrinčius. Ir tokių nuomonių yra. Tie dalykai svarbūs galbūt nedidelei daliai žmonių, o gal ir dideliame žmonių skaičiui. Bet jei nors vienam to reikia, vadinasi, reikėjo tai padaryti.

Kita vertus, nežinome, kaip bus vėliau. Kaip mes pamatuosime, kas gyvenime yra svarbu? Ko verta tai, ką mes darome, ką paliekame, ir kas tai nulemia. Dažnai istorijoje tai, ką žmonės darė tarsi netyčia, ir kas buvo užmiršta, staiga vėl yra atrandama. Pavyzdžiui, toks XX a. I pusės fotografas Antanas Ingelevičius. Kai pamačiau iki tol man nežinomo fotografo darbus atspausdintus, įspūdis buvo kaip po papasakoto susitikimo su Č. Kavaliausku: galbūt kažkam jie pasirodys visiškai pilki ir neįdomūs, o man tai buvo įvykis, tarsi kažkas viduje sprogo – dėl jo darbų netikėtumo, jausmo, vizualinės išraiškos. O siužetai nebuvo kažkuo ypatingi – žmonės, gyvenimo situacijos, miesto motyvai. Paskui jo negatyvai kažkur ilgai gulėjo, bet esu įsitikinęs, kad jo darbų laukia didelė ateitis.

Su kuo dar iš fotografų (nebūtinai Lietuvoje) jauti tą vidinę bendrystę?

Žmogus visai neturi fotografuoti tų pačių dalykų, kuriuos fotografuoju aš, kad ta bendrystė atsirastų. Jis gali dirbti net ne fotografijos srityje: rašyti, tapyti ar kurti muziką, bet jei panašiai žiūri į gyvenimą, tai susikalbam. Pagaliau, tas žmogus gali dirbti visai kitus darbus, bet džiaugiuosi su juo susitikęs.

Kalba natūraliai krypsta prie kitos didelės „Baltėno archyvuose“ pristatomos fotografijų serijos – apie žmones ir jų darbus. Tad ar porą metų visoje Lietuvoje

fotografuojant įvairiausių darbų dirbančius žmones – nuo kaminkrėčio iki lazerių specialisto, nuo duobkasio iki mikrochirurgo ir t. t., daug patyrei atradimų?

Tai buvo begalinio džiugesio laikas. Jei kuriantis ar dirbantis žmogus supranta, kad jo darbas yra svarbus, reikalingas žmonėms, jis visada jaučiasi savo vietoje. Ir visai nesvarbu, kuo jis dirba – duobkasiu ar akušeriu. Juos sieja tos pačios vertybės.

Prieš 10 metų prasitarei: „Matyt, gyvenime yra tokių dalykų, kurie turi atsitikti – jei turi susitiikti žmogų, išspręsti kokią problemą, parašyti kažką, – tai natūraliai įvyks.“ Tąkart kalbėjai apie fotografijas lydinčius tekstus: „Kažkoku būdu tie tekstai atsiras. Tai galėtų būti žmonių pasakojimai apie save, jų pokalbiai.“ Ir išties įrašėi be galo daug pokalbių. Jie, kiek parduoguoti, vaizdų archyve užima svarbią vietą. Ar istorijos nepradeda konkuruoti su fotografijos menine kalba?

Kai aš galiu pasitelkti interjerą, kaip žmogaus gyvenimo būdo atspindį, tai fotografijos gali būti be pasakojimų. O kai fiksuoju šiuolaikinį gyvenimą, dabar dirbančius ir gyvenančius žmones, situacijos darosi panašios, ir tekstai pasidaro svarbūs.

Kita vertus, aš negaliu vienu metu dirbti dviejų darbų – ir įrašinėti, ir fotografuoti. Dažnai po pokalbio net nebesinori fotografuoti – būna taip įdomu, kad tarsi pakanka papasakotos istorijos. Vis dėlto, laikau save profesionaliu fotografu, o savo herojus kalbinu kaip žmogus iš gatvės, nes man tiesiog smalsu. Niekada iš anksto nenumatau būsimą pokalbio scenarijų, man svarbus gyvas ryšys, tad niekad nežinau, kur kalba pakryps.

Tuomet grįžkim prie fotografijų. Ar pasiryžus fotografuoti profesijas nekilo klausimų, kaip ir kada reikės sustoti, kiek tų darbų įmanoma aprėpti, kaip atsirinkti?

Pradėjęs tam tikrą darbą, intensyviai dirbu vienus metus, o antrus metus jį dar papildau, darau tai, ko nespėjau užfiksuoti. Paskui sustoju. Taip yra su visais ciklais. Žinoma, galima būtų prie vienos temos dirbti visą gyvenimą, ypač, jei turėčiau tokį užsąskymą, bet iš tiesų visi mano darbai kyla iš vidinio poreikio, be to, visa tai aš darau iš savo resursų, daug laiko ir energijos skirdamas tiesioginėms pareigoms, t. y. užsidirbdamas, kad galėčiau daryti, kas man atrodo svarbu. Ir tai, žinoma, riboja. Bet aš niekada nesiskundžiu, tiesiog pasirinkau tokį gyvenimo būdą, ir esu laimingas, kad galiu tai daryti.

Tad iš esmės esi ir profesionalus hobistas, todėl labai gerai gali suprasti tuos savo herojus, kurie didelę gyvenimo dalį skiria jiems rūpimiems ir įdomiems dalykams, dažnai nesusijusiems su tiesioginėmis

KRAŠTOTYRININKAS KLEMENSAS LOVČIKAS IR VAIDILUTĖ LOVČIKIENĖ.
UPYNA, ŠILALĖS R.

<...>

Vokietlauky, už Skaudvilės, užeinu į vieną sodybą (nu, jau prieš kokį trisdešimt metų), senuks toks iš didelia krešia degtukų dėžutes kūrena – met į pečių. Tos dėžutės caro laikų, vokiškos, lietuviškos. Sakau: „Tėvuk, palik muni, į muziejų atiduosim.“ „Vaikeli, kur buva prieš pusę valandos? Aš untrą krešį baigiu iškūrenti.“ Jaunystėj iš tų dėžikių jo seserys sulipydavo rėmukus paveiksliuku įdėt. Jam reik krešių, o ne tų dėžučių, tai, kas lika, atidave muni (geriau jau būt nepasakęs: „Tik sukūrenau...“). Da biškiuka lika, ir koplytėlę da parsivežiau sulipytą, ant sienas pakabyt.

Kitąkart radau ant viškaus tabokai pjauti mašinką, tokią savadarbę. Įdomi. Tas žmogus žiūri: „Kur tu tokį šūdą daba dėsi?“ Sakau: „Įdomi yra.“ Pradėjau pasakoti, kad ta mašinka savo darbo i vertinga, tai jis paėmęs vėl ant viškaus užmetė. Sak: „Tiek metų gulėje, i da tegu paguli.“ Vienu žodžiu, supratau, kad par daug nėra ko girt, jeigu kų nori gaut. Tokių negrįžtama prarastų daiktų daug.

Kita moteriškė, Grybaitė tokia, Ona, atneš pamatinę jaujos kerčios ronstą – atpjautą kerčę pamatinę. Ten kryžius toks iškaltis, i įdėta grabnyčia, žvakutė prie numirėlio deginama. Kai statydava namą, įdėdavo tą grabnyčią ir pašventindava tą namą – kad apsaugotų nuo velnio, nuo perkūnijos. Sako: „Visokius šūdus renki, gal tokia da neturi.“ I neturėjau tokia, nėjo niekur rasti. Muziejuj daba kai pamatau tą kaladę padėtą, vis atsimenu tą Grybaitę Oną, kad pati atnešė.

<...>

Nu daba visą mėnesį paukščiukus jau čiupinėju. Lankytojų daba jau kaip i nėra, žiemą tik viens kits ateina.

pareigomis. Paskelbtajame fotografijų archyve – 80 hobistų istorijų, t. y. susitikimų su žmonėmis, turinčiais įvairiausių pomėgių – nuo šunų augintojų, akvariumų kūrėjų iki rekonstruktorių, istorinės atminties saugotojų, aviatorių ir kt. Apie daugelio pomėgius žino tik bendraminčiai, tad pats tapai savotišku hobistų kolekcininku. Kodėl?

Didžioji dalis hobistų į veiklą ar sritį, kuria domisi, yra įsitraukę su didžiule aistra. Jie visi yra labai tikri žmonės, ir jų istorijos yra įkvepiančios. Kartais hobistai padaro žymiai daugiau negu profesionalai, nes jie į rūpinimą sritį įsigilina iki galo. Ir kai kurių jų veiklos rezultatai iš tiesų yra labai svarbūs, pavyzdžiui, Romas Kaunietis, istorinės atminties saugotojas, vienas yra nuveikęs tiek, kiek visas departamentas. Ir toks yra ne vienas mano herojus. Tarkim, Ignalinos rajone gyvena aviatorius Raimondas Želvys. Jis užsiima lėktuvais, aviacijos istorija ir rekonstrukcijomis. Priklauso aviatorių klubui, kurio nariai (neįtikėtina!) patys pasidaro aparatus, su kuriais pakyla į debesis. Patys išsprendžia ir technines problemas – tarkim, pasidaro originalius kai kurių lėktuvo mazgų brėžinius ir patys viską sumontuoja.

Dalyvavau jų sąskrydyje, į kurį suskrido 12 pačių įvairiausių savadarbių lėktuvų. Negana to, jie yra atkūrę ir pasisiūdinę tarpukario Lietuvos aviacijos pajėgų karininkų uniformas, kurias vilki per šventes. Neįtikėtina! Įspūdinga matyti žmogų su tokia uniforma, atsistojusį šalia savo rankomis padaryto lėktuvo!

Papildysiu, kad kai kurių hobistų istorijos – kaip filmo siužetai, toks, pavyzdžiui, įkvepiantis pasakojimas žmogaus, pasistačiusio jachtą ir per dvejus metus apkeliaavusio aplink pasaulį.

Taip, Andrius Varnas ne tik savo jėgomis pasistatė jachtą metaliniu korpusu (papasakojo, nuo ko pradėjo, iš kur gavo brėžinius, kas jam suvirino, na ir apie nuotykius įvairiose šalyse), bet ir įvykdė savo svajonę apiplaukti pasaulį. Noras keliauti, išplaukti, būti laisvam suteikė jam sparnus! Sėkmingai jis plaukioja ir toliau. Sakyčiau, jis yra įsikūnijusi laisvė, laisvės etalonas!

Pradėjome kalbą nuo labai uždaro pasaulio, konkrečioje vietoje, sodyboje sutelkto gyvenimo, vieno žmogaus ar šeimos istorijos pasakojimo, taip pat paminėjome tokius herojus, kurie tarsi išbando žmogaus galimybių ribas – kyla į orą ar leidžiasi į pavojingas tolimas keliones, o dabar metas stabtelėti prie dar vienos „Baltėno archyvų“ fotografijų serijos – išveivų. Jų portretus taip pat lydi užrašytos istorijos, kartais labai išsamios, kaip išvykta ir ko pasiekta, kaip jie

vertina kraštą, kuriame atsidūrė, ir kaip iš esamos perspektyvos mato Lietuvą... Taip nuosekliai, rodos, niekas to dar nėra fiksavęs.

Jau yra žmonių, pristatančių išveivijos istorijas, atskleidžiančių jų veiklas ir pažiūras, tad šiame lauke aš tikrai ne vienas. Mano kelionės į Niujorką, Berlyną ir Paryžių truko po tris savaites, per kurias dirbdavau labai intensyviai, tikiuosi šį darbą dar pratęsti.

Iš dalies atsitiktinis sprendimas vykti fotografuoti būtent į šiuos miestus buvo labai sėkmingas, nes jie, būdami ryškūs traukos taškai, verslo, finansų, kultūros ir meno centrai, yra ir labai skirtingi. O žmonės, kurie ten gyvena ir kuria, prie jų prisitaiko.

Pasidalinau 100-tu išveivų po 1991-ųjų istorijų, skaitant jų pasakojimus apie gyvenimą didžiosiose sostinėse galima pastebėti ir tam tikrų dėsnų, pasikartojančių motyvų. Ar galima apibendrinti, kuo skiriasi Niujorke, Berlyne ir Paryžiuje apsigyvenę lietuviai, jų pasirinkimai ir, galbūt, likimai?

Šie žmonės patys pasirenka savo gyvenimo vietą, vieni jau iš anksto žino, ką ten nori veikti, kažko iš tos vietos tikisi, o kiti miesto privalumus ir trūkumus atranda tik atvykę.

Visur žmogui galimybę mėgautis suteikia tiesioginis darbas, gal skiriasi požiūris į jį: Niujorke niekas nežiūri darbo valandų, ten jokie grafikai neegzistuoja, o Europoje dirbama fiksuotą laiką, o likęs – skiriamas sau.

Paryžius, aišku, yra gyvenimo būdas, ten svarbu mėgautis gyvenimu, šis miestas suteikia labai daug kultūros, meno, muzikos (nors ir kiti miestai tuo pasižymi). Na, o Niujorke (gal tai būdinga visai Amerikai) yra visiška asmens laisvė, ten tu priklausai tik nuo savęs ir esi savo gyvenimo režisierius: gyveni taip, kaip nori, ir, jei sugebi, savo tikslus pasieki. Berlyne – labai daug galimybių jauniems žmonėms nuo nulio pradėti savo veiklą, realizuoti savo sumanymus tiek verslo, tiek meno srityse. Ten pasitikima žmonėmis, jų norais ir jų sąžine. Ir tai duoda rezultatą. Mums labai reikia šitų dalykų mokytis – tiesiog pasitikėti žmonėmis, jų geranoriškumu, neįžvelgti visur klastos ir melo. Mes patys sukuriame tą įtarumo situaciją, o reikia tikėjimo, kad visi nori kurti tą bendrąjį gerį.

Pozityvumo Lietuvoje labai trūksta, ir per išveivius, aš tikiuosi, mes jo įgysime, nes jie grįždami tai atsineša: kurkime, gyvenkime, džiaukimės ir neieškokime priešų. Nes iš tiesų viskas yra gerai, tiesiog reikia rasti būdą su kiekvienu susikalbėti.

AUDĖJAS PAULINAS KALUINA. SKAPIŠKIS, 2015

Aš audžiu tik popieriuje. Apie 1965 m. sugalvoju vietoj keturnyčio audinio daryt aštuonnytį. Išpaišiau, bet nebuvo labai gražu, tada dar kartą išpaišiau, ir atsirado norinčių, kad išsausčiau. <...> Paskui išpiešiau dar vieną raštą. Iš pradžių nenorėjo jo austi – vyras išpaišė, ir tikėk dabar juo! Bet pabandė, ir viskas buvo gerai. Kai gerai išėjo, tai dar kitą raštą išpaišiau, ir vėl išsiaudėm. <...>

Nusipirkau storą sąsiuvinį, galvoju – nepripaišysiu, o pripaišiau net du! Septynis šimtus septynis raštus buvau išpaišęs, sakau – užteks, daugiau nebepaišysiu. Bet ir vėl pradėjau. <...> Tai dar šimtas septyni išėjo. Netikėjau, kad iš vieno vėrimo bus tiek raštų! Buvo atvažiuavę iš Anykščių muziejaus, tai sako – reikia į rekordų knygą įrašyt, kad iš vieno vėrimo šimtas septyni raštai!

Kai aštuonnyčiam audimui jau mokėjau raštą išpaišyt, tai pabandžiau ir šešianyčiam. Iš viso tris raštus galėjau išpaišyt, įdėjo ir juos knygon! <...>

Tų raštų, kur knygoj yra, nebepaišau, dabar paišau kitoniškus, ir tų kitoniškų jau yra 1030 – galima būtų vėl knygą išleisti, juk čia kaip ir kultūros koks darbas!

Bet dabar kartais nebe taip jau sekasi paišyt – rankos dreba, senatvė jau...

KALNŲ GIEDOTOJAI. PIKELIAI, 2016

Šiandien per Didįjį šeštadieni gieduojom (o Gavienės laikotarpį – kekvėiną penktadieni). Šiandie jau, skaituos, vėskas. Penkta valanda bus mišias, rytuu – Priskėlims. Dešimts šiandie buvuom.

Kap „Caritas“ susitvieri, i mes pradėjuom geiduoť. Jau šešiolika metu. Iš pradžių *kultūrie* keturi geiduoťjom, daba čia susimetiem, pas Vindašieni, i kėik jau metu gėidam čia.

INŽINIERIUS VLADAS DANIELIUS. RENAVALS, 2019

Mano senelis buvo didelis mechanikas. Dar kai žmonės su žagrėmis arė, jis jau plūgą buvo padaręs. Svarbiausias, mane labai stebinantis jo gaminyje buvo didžiulis ratas, labai meniškai padarytas, su pedalais – ruošėsi pagaminti dviratį.

Man sakydavo, kad atsigimiau ne į tėtį, o į tą senelį. Pamenu tokią detalę: liepė man kiaules ganyti, o aš jau ėjau į trečią pradinės skyrių, matydavau vitrinose mašinėles, dešimt litų kainavo, tai nusprendžiau pats pasidaryti. Buvo virtuvė varstotas, buvo galima pjauti medį, paplakti ant tokio bėgio. Tai aš pradėjau tą mašinėle daryti. O kad būtų įdomesnė sugalvojau prie to užpakalinio veleno pritvirtinti su išpjovom tokią detalę ir prieky tokią plunksnelę, kad ta plunksnelė kabintųsi į tą detalę ir sukant girdėtųsi tarškesys. Padariau aš tą mašinėle. Ganau kiaules ir tą mašinėle vežu. Važiavo pro šalį žmogus iš karšyklos, sustojo – palauk, sako, kas čia tau tarška? Pakėlė tą mano mašinėle, pasukiojo: gerą tėtį, sako, turi. Tai aš sakau – ne tėtis, aš pats padariau. Jis mane nužiūrėjo nuo galvos iki kojų, prispaudė koją tą mašinėle – niekas nesulūžo. Nu, sako, būsi geras meistras. Tai buvo mano pirmasis pakrikštijimas. <...>

Sūnus padarė tą lazeriuką. Dar ir pas mane parvažiavęs prie staklių kai ką tekino. Padarė ir nuvežė į parodą Amerikoje. Specialistai apžiūrėjo ir pažadėjo aukso kalnus tuoj pat. Parvažiavęs mamai papasakojo. O mama sako: jeigu čia Lietuvoje tokį tą lazerėlį padarei, kad jie susižavėjo, tai iš Lietuvos kojos ir nekelk, čia statyk tuos lazerius. Jis mamos paklausė. Dvarčionyse pradėjo statyti gamyklą. Nusivežė vieną kartą pažiūrėt. Tai va, ką vaikas iš kaimo aštuonmetės padarė.

PROČKELE ANTANINA ŽELVIENĖ. PIKELIAI, 2018

Čia yra putiniai. Sekmadienį bus Švč. Trejybės atleidai, titulinė šventė. Tai ruošiamės. Grindys jau išplautos, jau šiandien bus viskas paruošta sekmadieniui.

Kiekvieną penktadienį taip ruošiam. Žiemą puošiame eglišakiais – pas mus nėra mados plastikinėmis gėlėmis puošti. Ir astras merkiame, ir roželes, – gėles pačios užsiauginame, o jei trūksta, kunigėlis atveža nupirkęs.

Kas sieja visas aptartas temas? Žinoma, autorinis meninis braižas, profesionalumas, bet ir paminėtasis geranoriškumas, jautrus ir subtilus santykis su visais herojais, kas dar?

Paprastas dalykas. Dabar mes kalbėjome apie išėivius, o kaimuose aš fotografuoju močiutę, kuri galbūt visą gyvenimą nebuvo nuvažiavusi net į artimiausią miestą. Jos kiemas – trys žingsniai į vieną pusę, trys į kitą, dar takelis į mišką... Bet kai bendrauji su ta močiute, lygiai taip pat negali įžvelgti pasaulio ribų. Jis yra toks pat beribis.

Toks paradoksas, nes tai žmonės, kurie jaučiasi gyvenantys savo, teisingą gyvenimą. Taika su savimi, vidinė laisvė, dermė yra labai svarbi. Toks žmogus visada yra savo vietoje. Ir šiame pasaulyje jam nėra jokių sienų, nėra jokių ribų, jis gyvena kaip kosmose, nežiūrint to, kad išsitenka savo kieme. Iš tiesų viskas priklauso nuo žmogaus santykio su pasauliu. Jis gali būti savo pasaulio kalnys arba gali būti savo pasaulio šeiminkas.

Parengė Saulė MATULEVIČIENĖ

HOW THEY LIVE IS BEAUTIFUL TO ME ●

Interview with photographer Arūnas BALTĖNAS, who this year launched the website www.baltenoarchyvai.lt, which presents to the public his work spanning several decades. It publishes about 7000 photographs of Lithuania's ethnic regions (Dzūkija, Žemaitija, Aukštaitija, Lithuania Minor, Gervėčiai, and Trakai region), presenting the people living there, their works, crafts, everyday life and celebrations, cultural landscape, interior details of their homes. There are also several new series of photographs: people's work in Lithuania (the cycle of photographs "Esame. Dirbame" [We are. We work], over 200 photos) and abroad ("Išėivija po 1991-ųjų" [Emigration after 1991], over 100 photos, still in progress), and Lithuanian interests and hobbies ("Gyvenimo aistra" [Life passion], about 80 photos, also still in progress). The photographs are accompanied by the stories of the people recorded by the author, deserving more attention from researchers. According to the author, the aim of this archive is to "transmit as comprehensively as possible the testimony of our life for the future", but it is equally as important for the present. Looking at these photograph galleries, it is clear that our lives and choices may be very different, but in each one we can see beauty and light.

SUTVĖRIMAS ŠALČIU

Dainius RAZAUSKAS

Lietuvių mitologijoje pasaulio kūrėjas, ar veikiau sutvėrėjas, galįs būti Perkūnas. Jau prieš trejetą metų žurnale skelbtame straipsnyje „Daukanto Perūnas“¹, be kita ko, rašyta apie tai, kaip Perkūnas pasaulį sutvėręs savo šiluma (kaip perimą kiaušini). Ši tema pratęsta ir straipsnyje „Daukanto sutvėrimas“², jame nagrinėtas vienas Simono Daukanto sakiny, esą pasaulio Kūrėją senovės lietuviai vadino „Sutvaru nuo žodžio sutverti, beje, kuris šilima pasaulį sutvirtino arba sukrekino iš dumpių“. Pažymėtas bendrašaknių veiksmažodžių su-tvėrti ir su-tvėrtinti sugretinimas ir veiksmažodžio (su)tvėrti reikšmė ‘sutvirtinti’ kaip jo kosmogoninės reikšmės šaltinis. Taigi (su)tvėrti pasaulį visų pirma reiškia jį sutvirtinti iš skysto pirmykščio chaoso („iš dumpių“), kurį mitologijoje atstoja pirmykščiai vandenys, pirmykštis vandenynas.

Taip pat atkreiptas dėmesys į sinonimą (su)krėkinti (su)tirštinti ir jo savaiminį atitikmenį (su)krekėti (su)tirštėti, paprastai vartojamus kalbant apie pieno gaminius; pažymėtas ir sinonimas virkšti ‘krekėti’ bei iš jo kilęs daiktavardis varškė. Visai taip, pavyzdžiui, slavų *tvarog ‘varškė’ yra bendrašaknis su lie. tvėrti(s). Taigi, kaip iš skysto pieno tolydžio susitveria grietinėlė, grietinė, sviestas, rūgpienis, varškė, sūris, taip iš skysto chaoso yra sutvertas pasaulis. Tad pieno gaminių tvėrimasis – irgi, beje, veikiant šilumai – yra vienas iš būdingų pasaulio sutvėrimo būtinųjų pavyzdžių (greta minėto kiaušinių perėjimo).

Šis straipsnis savaip pratęsia ankstesnius: ketiname parodyti, jog Perkūnas gali tvėrti veikdamas ne tik šiluma, bet ir šalčiu – kaip tos pačios šilumos trūkumu, o užšalę ar tiesiog „Perkūno užšaldyti“ vandenys gali būti laikomi dar vienu pasaulio sutvėrimo gamtiniu pavyzdžiu.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių mitologija, pasaulio sutvėrimas, Perkūnas, šaltis, ledas.

■ Saktmėje iš tarpukario Vilnijos Dievas pradžioje buvusius minkštus akmenis sutvirtino užleidęs griausmą, perkūną, taigi Perkūno padedamas: Dievas sutvėrė žemę skystą, kai kisielių, ir akmenis, kai kleckus. Žemė pradėjo tirštėti, akmenys augt, bet galiausiai Dievas griausmą paleidė, g r i a u s m a s užgriaudė, ir akmenys nustojo augti³. O štai kitoje čia pat užrašytoje saktmėje Dievas akmenų augimą sustabdo užleidęs šalną: pradžioje akmenys augdavo. Daug metų anys augdavo. Regėdamas Dievas, kad žmonėms bus pražūtis, kaip daug akmenų priaugs, užleido š a l n q. Ir po tai šalnai akmenys nusto[fo] augt⁴. Taigi šalna, šaltis gali atstoti Perkūno spinduliuojamą karštį, skleidžiamą šilumą.

Kitame saktmės variante pradžioje buvusius minkštus akmenis Dievas šalčiu būtent sutveria, kaip antai: Akmenys augo seniau. Kada Dievas viską t v ė r ė, užleido š a l n q ant akmenų: jie m i n k š - t i buvo, pakando juos š a l n a ir nustojo augti (Valatkoniai, Radviliškio r.); kitame – sutraukia (kaip rūgpienį ar varškę): Dievas sutvėręs pasaulį, labai puikiai viską surėdęs: pradėjo žolės žaliuoti, medžiai augti. Bet velniui nepatikęs toks darbas. Užsimanęs

periškadyti [pakenkti] Dievui ir gamtai. Dėl to užsėjęs akmenine sėkla, smulkiomis grūdeliais, kurie labai gražiai augo ir plėtės. Laike trijų dienų augimo, užplėtę didžius žalumynų plotus. Matydamas velnio paikybę, Dievas užsimanė patremti. Užleidė didį š a l t į, kuris š a l d y d a m a s s u t r a u k ė [akmenis] į didžius ir mažus gumulaičius (Trumpaičiai, Šiaulių r.)⁵.

Panašiai latvių:

Vecos laikos Velns sēja ļoti daudz akmeņu. Tad akmeni ļoti ātri auga. Dievam tas nepatika, ka akmeņi auga, un Velns tos sēja. Dievs sūtīja uz pasauli ļoti lielu salnu, lai akmeņi vairs neaug. No tās salnas akmeņi vairāk neauga.⁶

Senais laikais Velnias sėjo labai daug akmenų. Tada akmenys labai sparčiai augo. Dievui tai nepatiko, kad akmenys auga, o Velnias juos sėja. Dievas pasiuntė į pasaulį labai didelį š a l t į, kad akmenys nebeaugtų. Nuo to šalčio akmenys nebeaugo.

Pažymėtina, kad akmeniui išties gali būti prilyginamas ganėtinai kietai susitraukęs pienas: Pienas kaip akmuo surūgęs (Lenkimai, Skuodo r.)⁷.

1 Razauskas 2018a: 12–24.

2 Razauskas 2019: 7–17.

3 Balys 1938: 278, Nr. 586.

4 Balys 1938: 278, Nr. 587.

5 Balys 2002: 278, Nr. 17 ir 16; LTs IV: 423–424, Nr. 331, plg. 332; VIKAZ: 20–21, Nr. 15, 16.

6 AnIT: 69.

7 LKŽ I: 79, 83.

Pienas paprastai sukreka, susitraukia į rūgpienį, varškę šildomas, betgi panašiai jį gali paveikti ir šilumos priešybė – šaltis. Bent jau sprendžiant iš latvių mīslīų, susitraukusį, suvirškusį pieną tiesiai šviesiai prilyginančių užšalusiam vandens telkiniui (vadinasi, tveriamąjį šilumos poveikį – tokiam pat šalčio poveikiui): *Salā sasalst, siltumā sabiezē* „Šaltyje sušąla, šilumoje sukreka“ = *piens* „pienas“; *Vasarā sasalst avotiņš* „Vasarą šaltinėlis užšąla“; *Mazs mazs dīķītis vasaru sasalst* „Maža maža kūdrelė vasarą užšąla“ = *sarūdzis piens* „surūgęs pienas“; *Ziemā zied ābeles, vasarā salst ezeri* „Ziemą žydi obelys, vasarą užšąla ežerai“ = *ziemā sarmo koki, vasarā nostājas krējums uz piena* „ziemą šarmoja medžiai, vasarą ant pieno nusistovi grietinė“⁸.

Iškalbingos ir ką tik užsiminto veiksmoždžio *traukti(s)* atitinkamos reikšmės bei vartojimo pavyzdžiai, viena vertus – tiesiog *t i r š t i n t i, k r e k i n t i*, kalbant apie pieno gaminius, ir ‘surtirštinius, sukrekinus (pieną) gaminti’: *Sūragrobis pieną trauka* (Šatės, Skuodo r.); tiesiog *Pieną trauka* (Kvėdarna, Šilalės r.); *Liesqjī pieną pargabena, o ji traukia dar varškę iš jo* (Pagėgiai, Šilutės r.); *Pieną kasdieną veža į sūrinę, kur iš saldaus pieno sviestą traukia* (nenurodyti „raštai“); atitinkamai *su(si)-traukti* ‘sukrekinėti, surtirštinti’ ir ‘šildant sukrekinėti’: *Sutrauks rūgšti [grietinė] prėską, kai inpilsī viralan* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); apie rūgpienį: *Sutrauk pieno – bus vakare su bulvėm* (Uptytė, Panevėžio r.); *Krekenuo-tą pieną greit sutraukia: kaip i kruopos, kaip varškė pasidaro, kaip virini* (Miežiškiai, Panevėžio r.); *Sustraukiam pieno lig valiai, varškės, virtinių* (Lėnas, Ukmergės r.); *Nešutyk sugižusio pieno, bo sutrauks ant varškę* (Pasvalys); *Nepadėjau varškės pašildyt, tai ir nesutraukė* (Rozalimas, Pakruojo r.); *Saldj [pieną] atvirins, rūgšto įpils ir maišys – i sutrauks, i būs sūris* (Ylakiai, Skuodo r.); *Dažus kai pieną sutraukė į tokius krekenis* (Jurbarkas); *Kap verdi, sutraukia [avižinį] k i s i e l i ū, ir gardus* (Mielagėnai, Ignalinos r.) ir t. t.⁹ Prisiminkime jau paminėtos kosmogoninės sakmės pradžią: *Dievas sutvėrė žemę skystą, kai k i s i e l i ū*. Kitoje vėl: *Nuo pat pradžios svieta, kad dar niekas matomas nebuvo, o visur tamsu ir kaip k i s i e l i ū s, susimaišęs su tirstumu skystumas, visur maišėse*¹⁰ ir pan.

Antra vertus, *traukti* ką nors galima ne tik šildant, bet ir šilumą atimant, šaldant, kaip rodo šio veiksmoždžio reikšmės ‘s t i n g d y t i,

k i e t i n t i’ bei tiesiog ‘š a l t i’ ir jų pavyzdžiai: *Šaltis žemę traukė* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); *Teip ši metą trauka be jokio atlydžio* (Endriejovas, Klaipėdos r.); iš liaudies dainos: *Šalta žiemelė šerkšnelę traukia* (Tverečius, Ignalinos r.) arba *Šalta žiemelė gruodelį traukia* (Mielagėnai, Ignalinos r.); vėl iš gyvosios kalbos: *Šiandiej ynį [šerkšną] labai traukia* (Obeliai, Rokiškio r.); *Apšalą traukia, slydu bus eiti su klumpiais* (Telšiai); *Šaltis siunta, šaltis braška, šaltis ledą traukia, o man vis nešalta* (Salakas, Zarasų r.); panašiai *su-traukti* turi reikšmę ‘sustingdyti, sukietinti (apie šaltį ar karštį)’: *Šaltis kietai kelią gruodan sutraukia* (Vaižgantas); *Pelkės buvo užšalusios, žemė gruodo sutraukta* (Antanas Vienuolis); *Kaip gera buvo, kai tą purvynę buvo sutraukęs šaltis* (Karsakiškis, Panevėžio r.); *Mažas šaltis, bet sutraukė purvynus* (Kazlų Rūda, Mariampolės r.); *Sutraukė kiek tą upę, tai vaikai i duodas su ragutelėm* (Kaltanėnai, Švenčionių r.); *Sutrauks vandenį, šqla, nereiks brist [per balas]* (Alanta, Molėtų r.); taip pat ‘nuo šalčio stingstant, kietėjant uždėti’: *Iš ryto jau sutraukia gruodelį* (Joniškis); vėlgi iš dainos: *Šalta žiemužė gruodą sutraukė* (Šimonys, Kupiškio r.; Obeliai, Rokiškio r.); panašiai *už-traukti* iš tos pačios dainos: *Šalta žiemužė gruodą užtraukė* (Veiviržėnai, Klaipėdos r.); *Jau vanduo leduku užsitraukęs* (Marijampolė) ir t. t.¹¹ Panašiai slavų **tęti* ‘tempti, traukti’ vediniai ukr. dial. *стинається* reiškia ‘kreka (apie pieną)’, o blr. dial. *стін* – ‘plona ledo pluta ant vandens’; taip pat ru. dial. *выстега* ‘šviežia plona ledo pluta’ (veikiausiai iš *стягивать* ‘sutraukti’)¹².

Kadangi tiek akmenis, tiek pieno gaminius savo šiluma sutraukia Perkūnas, tai galime tikėtis, kad ne kas kitas ir vandenį sutraukia šalčiu. Kaip tik tokio pobūdžio *tveriamąją* Perkūno veiklą turime aprašytą „Eiliuotosios Livonijos kronikos“ žinioje apie 1219 metų lietuvių žygį į Saremos salą, kur sakoma:

...vuren sie ubir se,
Das ist genant das osterhap:
Als es perkone, ir apgot, gap,
Das nimmer so hart gevors.

...perėjo jie jūrą,
Rytų mariomis vadintą:
Mat Perkūnas, jų dievaitis,
Leido joms tvirtai užšalti.¹³

8 AnLTM: 209–210, Nr. 2266–2268.

9 LKŽ XVI: 635, 710.

10 DvPSO: 326, Nr. 104; Balys 2002: 276, Nr. 8.

11 LKŽ XVI: 635, 634, 709, 716.

12 Горячева 1986: 46, dar žr. 48.

13 BRMŠ I: 296, 306; Sigito Plaušinaičio ir Vytauto Balaišio vertimas, išskyrus žodį *hart*, kurį jie verčia ‘stipriai’, bet visų pirma jis reiškia ‘kietai, tvirtai’.

Bobos daržo šaltinis Margionyse (Varėnos r.). 2007 m. A. Baltėno nuotrauka.

Panašų motyvą aptinkame sakmėse, tik jau sukrikščionintą. Pavyzdžiui: *Liucipierius buvo vyriausias arkaniuolas. Kartą jis pavogė iš Dievo karūną. Dievas pasišaukė šv. Mykolą ir sako: „Jei tu esi paklusnus mano tarnas, tai atimk iš Liucipieriaus mano karūną“*; Mykolas įkalbėjo Liucipierių nerti į marių dugną smėlio, o pats tada *paėmė ir užšaldė marias devynių sieksnių storumo ledu*, griebė karūną ir parnešė Dievui¹⁴.

Šv. Mykolas čia atstoja Perkūną, tai ypač aiškiai matyti Bukovinoje užrašytoje atitinkamo tipo sakmėje, lietuviškai perpasakotoje Jono Balio:

Kai Dievas kūrė pasaulį, sutvėrė taip pat žaibą ir griausmą ir pavadė juos abu velniui. Tačiau pastarasai juos netinkamai naudojo ir negerai elgėsi, tada Dievas pasiuntė didelį šaltį, kad vandens išalo per 24 pėdas gylio. Po šiuo tvirtu ledu miegojo velnias. Tada Dievas prikalbėjo šv. Eliją

pavogti iš miegančio velnio žaibą ir griausmą. Elijas taip padarė ir pakilo su savo grobiu į dangų. Tada atsibudo velnias, išsigraužė iš po šio ledo sluoksnio, pačiupo Eliją už kojų ir pradėjo jį traukti žemyn. Elijas tačiau liko šiose grumtynėse laimėtoju, gražino žaibą ir griausmą atgal į dangų. Kai dabar griausdžia, tai Elijas važiuoja savo ratais...¹⁵

Be to, kad vandenį čia užšaldo itin būdingas krikščioniškasis Perkūno inbuvis Elijas, Lietuvoje dar žinomas kaip Alijošius, sakmės pradžioje pabrėžiamos kosmogoninės šio užšaldymo aplinkybės.

Sakmė remiasi archajišku, plačiai žinomu siužetu apie velnio pagrobtą griaustinio dievo ginklą, J. Balys toliau pateikia slaviškų, rumuniškų, suomiškų ir germaniškų jo variantų¹⁶. Kartais vandenį užšaldo pats Dievas, kaip štai atitinka-

14 Balys 1998: 139–140.

15 Balys 1998: 138.

16 Balys 1998: 138–144; rumunišką siužetą su šaltiniais žr. Eliade 1986: 84.

moje rusų sakmėje: *Бог сковал поверхность воды льдом* „Dievas sukaustė vandenų paviršių ledu“¹⁷.

Taigi pirmuoju atveju, aprašytu „Eiluotoje Livonijos kronikoje“, Perkūnas marių vandenį užšaldo tam, kad lietuviai galėtų juos pereiti tarsi sausuma, o antruoju, sakmėje, – kad velnias nebėštų iš savo vietos vandenų bedugnėje. Abiem atvejais, kaip ir *tveriant* žemę, ant skysto paviršiaus užsitraukia *tvirta* pluta.

Apskritai griaustinio dievo sustingdomas vanduo kariuomenei pereiti – mitologijoje ne naujiena, tik ne visada tai padaroma šalčiu. Antai „Rigvedoje“ (I.61.11) apie Indrą sakoma: *asyéd u tvešásā ranta sindhavaḥ pári yád vájreṇa sīm áyachat* „jo įkarščiu sustojo upės, kai (savo) vadžra jis jas sulaiškė“; čia vėlgi turime įkarščį (*tvešas*), Indrijai šiaip jau kur kas įprastesnį nei šaltis. Kitąsyk (III.53.9) Indros vardu vandenį sustingdo žynyspoetas, rišis: *mahān īṣir devajá devájutó ’stabhnāt síndhum arṇavám nṛcákṣāḥ / viśvámítro yád ávahaḥ sudásam ápriyāta kuśikébhīr índraḥ* „Didis rišis dievų gymio, dievų įkvėptas, sustabdė upę vilnijančią, nirčiaakis. / Kai Višvamitra vežė Sudasą, susidraugavo su Kušikaičiais Indra“ (dar plg. II.13.12). Čia turima omeny žinoma vedų legenda apie dešimties karalių mūšį, kurioje pasakojama, kaip trisų genties karalius Sudasas su savo kariuomene atsidūrė jungtinės dešimties karalių kariuomenės apsuptyje. Tatjanos Jelizarenkovos žodžiais: „Sudasas priešų buvo priremtas prie Parušnės upės kranto, ir jam liko vienintelė išeitis – persikelti per upę. Indros padedamas, jis sugebėjo sėkmingai persikelti ir sutriuškinti priešus. Toliau esama versijų. Pagal vieną iš jų, tekančią upę sustabdė Sudaso namų žynys purohitas Višvamitra, savo himnais palenkęs Indrą Sudaso pusėn.“¹⁸ Šiaip ar taip, upės sustabdymo aplinkybės gana panašios į tas, kuriomis Perkūnas užšaldė marias ir taip įgalino jomis pereiti lietuvių kariuomenę.

Be to, kaip dabar Indra *astabhnāt síndhum arṇavám* „sustabdė upę vilnijančią“, taip pasaulio pradžioje jis *pr̥thivīm vyáthamānām ádṛr̥nhat* „žemę liulančią sutvirtino“ („Rigveda“ II.12.2). Taigi čia matome vis tą pačią *tveriamąją* griausmavaldžio apraišką, kaip kosmogonijoje.

Prisimintinas, žinoma, ir Mozės, Dievui padedant, padarytas stebuklas, kai jis pervedė žydų tautą per jūrą ir taip išgelbėjo nuo persekiojančios egiptiečių kariuomenės (Iš 14.10–31). Taip, jūra čia buvo ne užšaldyta, o perskirta, bet tai gali būti kitas pietietiškas jos perėjimo variantas, kaip ir

indų sustabdyta upė. Šiaip ar taip, Jahvė „pavertė ją sausa žeme“ (Iš 14.21), kaip *tverdamas* pasaulį¹⁹.

Nors kitąsyk, antai Jobo knygoje (37.2–11), biblinis Dievas vandenį užšaldo, negana to, pasireikšdamas griaustiniu ir žaibais, taigi – visai kaip Perkūnas:

Klausykitės jūs visi jo griausmingo balso ir iš jo burnos einančio garso. Visur po dangumi, lig žemės pakraščių, jis paleidžia jį drauge su savo žaibu. Tada trenkia riaumojantis garsas, – Dievas griaudžia savo didingu balsu. Savo žaibų jis nesulauko, kol nenutyla jo balsas. Dievas nuostabiai griaudžia savo balsu, daro nuostabius darbus, kurių suvokti negalime. Juk jis sniegui įsako: „Kris ant žemės!“ o lietui ir liūčiai: „Sodriai palyk!“ Jis sustabdo žmonių rankas nuo darbo, kad kiekvienas žmogus pažintų, ką jis padaro. Tada žvėrys lenda į savo urvą ir atsigula savo lindyneje. Vėtra išeina iš savo buveinės ir iš šiaurės vėjų kandus šaltis. Dievas atsikvepia, ir pasidaro ledas, platūs vandens greitai užšąla.

O štai Rabino Eliezero midraše apie pasaulio sukūrimą (tarp 90 ir 130 m.) sakoma, jog Dievas „sukūrė Žemę iš sniego, buvusio po jo Šventuoju sostu: Jis sviedė jį ant vandens, ir vanduo, užšalęs, pavirto žeme“²⁰. Taigi vandens užšaldymas ir vėl turi aiškias kosmogonines sąsajas.

Senovės Tibeto bei aplinkinių kraštų magai garsėjo gebėjimu net vasarą užšaldyti per upę ar ežerą ledo „tiltą“²¹. O mūsų kraštuose ledo užtrauktas vandens paviršius būdingai prilyginamas tiltui, kaip štai frazeologizme *Dievo tiltas* ‘užšalęs ledas’: *Jau Dievo tiltas par Šventąją, nebereiks aplink važiuot* (Debeikiai, Anykščių r.)²². Juolab minklėse, mišlėse: *Kokis tiltas nedaromas patsai pasidaro?* = ledas; *Be medžio, be kalto tiltų pastato; Be kirvio be kirvelio, be grąžto be grąžtelio pastato (padirba)*

19 Panašu, jog čia turime reikalą su archajišku, archetipiniu mitiniu motyvu apie išsigelbėjimą ir pergalę „persikeliant per vandenį“, kuriam plačiausia prasme priklauso ir kėlto bei tilto mitologemos. Pavyzdžių gretoje būtina paminėti ir garsųjį šventojo Kazimiero apsireiškimą, kai 1518 m. jis ties Polocku brasta pervedė Lietuvos kariuomenę per Dauguvą ir taip lėmė pergalę prieš miestą apsupusius maskvėnus, juolab kad šv. Kazimiero įvaizdis kai kuriais atžvilgiais itin suartėja su Perkūnu (žr. Razauskas 2018: 141–151). Tik dabar mūsų tikslas kitas.

20 Грейвс, Парай 2005: 47.

21 Ermakov 2008: 666.

22 FŽ: 152; LKŽ XVI: 347; Jasiūnaitė 2007: 92, 97; 2010: 33, 38, 312.

17 Левкиевская 2002: 153.

18 Ригведа 1989: 712–713.

tiltą = šaltis²³. Latvių: *Bez cirvoja, bez zāģa uztaisa tiltu* „Be kirvio, be pjūklo padaro tiltą“; *Bez kalta, bez cirvoja sataisa tiltu* „Be kalto, be kirvio padaro tiltą“; *Kā sauc visplatāko tiltu?* „Kaip vadinasi visų plačiausias tiltas?“ = *ledus* „ledas“; *Raiba gavs patiltē* „Marga karvė patiltėj“ = *lidaka zem ledus* „lydeka po ledu“; *Vectēvs dara tiltu bez cirvoja, bez zāģa (v. bez balķiem)* „Senelis daro tiltą be kirvio, be pjūklo (var. be balkių)“; *Bez cirvoja, bez kapļa, bez rokām, bez kājām tiltu taisa* „Be kirvio, be kaplio, be rankų, be kojų tiltą daro“ = *sals* „šaltis“; *Vectēvs ceļ tiltu bez cirvoja, bez stabiem* „Senelis stato tiltą be kirvio, be kuolų“ = *ziema* „žiema“²⁴. Ukrainiečių: *Без сокири, без долота, а мосты будує* „Be kirvio, be kalto, o tiltus stato“; *Без рук, без ніз, без молотка скує містка* „Be rankų, be kojų, be plaktuko sukala tiltuką“ = *мороз* „šaltis“; *Пришов дід, зробив міст, прийшла дівка-красуха, по мосту тупа, – міст розвалився, а дід на морі опинився* „Atėjo senis, padarė tiltą, atėjo daili mergužėlė, tiltu žengė – tiltas subyrėjo, o senis atsідūrė jūroje“ = *мороз, крига, весна* „šaltis, ledo lytis, pavasaris“²⁵. Rusų: *Дедушка мост мостил без топора и без ножа* „Senelis tiltą statė be kirvio ir be peilio“; *Безрукий безногий старик через реку мост проложил* „Senis be rankų, be kojų per upę tiltą nutiesė“; *Гостил гость, мостил мост без топора и без кола* „Svečiavosi svečias, statė tiltą be kirvio ir be kuolų“ ir pan. bendru įminimu *мороз* „šaltis“²⁶; dar: *Старый дед, ему сто лет, мост намостил во всю реку, а пришла молода – весь мост размела* „Senas senis šimtametis tiltą pastatė per visą upę, o atėjo jaunoji – visą tiltą nušlavė“ = *мороз и весна* „šaltis ir pavasaris“; *Стоит на воде водяной мост* „Stovi ant vandens vandeninis tiltas“ = *лед на реке* „ledas ant upės“²⁷.

Tatjana Civjan mįslių vaizdinius apibendrina: „Kai upė užšąla, ji praranda pagrindinius savo požymius (takumas, skystumas ir judėjimas) ir įgauna tilto požymius, tapdama tvirta ir nejudama. Tuo būdu ji tarsi pagimdo tiltą, persigimsta į tiltą, pati sau tampa tiltu.“²⁸ Visais mūsų

apartais atvejais esmė ta pati – sustabdytas vandens takumas, judrumas, sutvirtintas, *sutvertas* jo skystumas.

Tad ir Perkūnas marias ne šiaip užšaldė, o *sutvėrė* „tiltą“ lietuvių kariams pereiti – „Perkūno tiltą“.

Minėti ledo tiltai Tibete, beje, irgi mena kosmogoniją, pasaulio *sutvėrimą*. Štai atitinkamas kosmogoninis vaizdinys (iš dzogčeno mokyimo): „Kaip tekantis v a n d u o sušąla į k i e t ą l e d ą, taip ir laisva pirmapradės energijos tėkmė, veikiant viena kitą lemiančioms priežastims ir pasekmėms – mūsų karmai, s u s t i n g s t a ir virsta tuo, kas mums atrodo kaip konkretus materialus p a s a u l i s.“²⁹

Panašiai yra samprotavęs mūsų Vydūnas: „Kiekviena žemesnė sritis yra tarsi koks didesnis dvasios s u t i r š t ė j i m a s, koks pačios gyvybės s u s t i n g i m a s. Ir mūsų žinomoji gamta, žiūrint į jos materę, yra didžiausio gyvybės sustingimo laipsnis“, taigi „materę galėtume pavadinti dvasia s u s t i n g i m o būsenoje“; mat: „Pirma susikūrusieji pavidalai yra dvasiniai, tada jie vis daugiau s u s t i n g s t a, ir pagaliau jie mūsų pasaulyje tesiranda mažiau arba daugiau s u k i e t ė j u s i o j e būtyje.“³⁰ „Ir daug teisingiau yra sakyti, materė esanti sutirštėjusi dvasia, negu tai, kad dvasia pasidaranti iš materės. Kaip l e d a s, tapęs iš vandens, vėl virsta vandenimi, taip ir materė virsta pagaliau eteriu.“³¹

Vadinasi, užšaldyti – tai tiesiog vienas iš *sutvėrimo* būdų keičiant temperatūrą. Iš esmės – tas pats, kaip ir sutvėrimas kaitra, šiluma, tik ne jos dauginant, pridėdant, o mažinant, atimant.

Sutvėrimo užšaldant užuominų kartais galima įžvelgti ir tais atvejais, kai apie jį tiesiogiai nekalbama, – per tarpinius vaizdinius. Štai, v i e n a v e r t u s, paplitęs kosmogonijos įvaizdis yra audimas (nė nekalbant apie dažnai „nuaustas“ atskiras pasaulio dalis – dangų, aušrą, vaivorykštę, debesis, miglą, tiltą, kelią ir t. t.³²). Pasaulis būdingai yra nuaustas Indijoje³³. Buda mokė: „Ži-

23 TŽ V: 574, Nr. 97; 591, Nr. 395; 588, Nr. 256; LTsU: 416, Nr. 436; GrgLLM: 20, Nr. 95; LpMS: 190.

24 AnLTM: 174, Nr. 1775.a–b, 1776; 174, Nr. 1784; 237–238, Nr. 2661.a, c; 314, Nr. 3642.b (žr. a).

25 Загадки 2003: 17, Nr. 91; 18, Nr. 96; 21, Nr. 122.

26 Загадки 1968: 26, Nr. 343–345 (žr. 341, 346–350); ДлПРН: 789 (žr. 790); ; ХдВ3: 74, Nr. 718; 81, Nr. 845.6 (žr. a); žr. Сд3ПН: 183, Nr. 1490–1491; 245–246, Nr. 1989.

27 Загадки 1968: 27, Nr. 362; 30, Nr. 516.

28 Цивьян 1999: 177.

29 Norbu 2009: 134. Čia galima pridurti, kad ir *konkretūs*, lo. *concrētus* pažodžiui yra ‘sutirštėjęs, tirštas, sustingęs, kietas’, būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis iš veiksmazodžio *con-crēscō,-ere* ‘sutirštėti, sukrešėti, sustingti’.

30 Vydūnas 1990: 42, 43, dar žr. 110; 1992: 84.

31 Vydūnas 1992: 294.

32 Trumpai žr. West 2007: 373–374.

33 Gausybę pavyzdžių žr. Eliade 1969: 170–179; taip pat žr. Ригведа 1995: 522; Атхарваведа 2007: 113, 251 (X.7.42).

Kuršmarės prie Drevernos. Arūno Baltėno nuotrauka. 2014 m. A. Baltėno nuotrauka.

nokite, jog pasaulis išaustas iš siūlų. Jie susipynę vienas su kitu. Yra tas, nes yra anas. Nėra to, nes nėra ano.³⁴ Antikoje plačiai naudotus kosmogoninius audimo vaizdinius Džonas Šeidas (John Scheid) ir Džesperis Svenbrou (Jesper Svenbro) paaiškina taip: „Pirminę netvarką – neapdorotą vilną pakeičia darnus audinys, kuriame kiekviena gija savo vietoje. Austi iš tikrųjų reiškia painingoje įvesti tvarką taip, kad kiekvienas daiktas turėtų savo vietą, – suausti, kas yra skirtinga, priešinga ar net priešiška, taip, kad tai sudarytų vientisą, darnų audinį.“³⁵ Rytų slavų tradicijoje pasaulėkūros ir audimo sąsajos ryškios ligi šiol, nes įsispaudė pačioje kalboje: antai rusų kalbos žodžiai *основание* ‘įkūrimas, įsteigimas, pagrindimas, pagrindas, pamatas’, *основать* ‘įkurti, įsteigti, padėti pamatus, pagrįsti’, *основа* ‘pagrindas’, o pirmine reikšme – ‘apmatai, metmenys’, visi yra sudaryti iš veiksmažodžio *сновать* ‘mesti metmenis (austi)‘³⁶. Dar XX a. antroje pusėje iš Polesės gyventojų užrašyta: *В понедельник не можно сновать, бо свет сноваётся* „Pirmadienį negalima austi, nes pasaulis buvo audžiamas“; *Ў суботу не*

снут, кажуть – свит сноваётся „Šeštadienį neaudžia, sako – pasaulis buvo audžiamas“ ir pan.³⁷ Pasaulis, žemė (kartais atskirai žemė, atskirai dangus) buvę nuausti ir rumunų tautosakoje³⁸.

Kita vertus, toje pačioje rumunų tautosakoje, mįslėse, T. Svešnikovas ir T. Civjan patikinimu, „audimas, t. y. siūlo pavertimas audiniu, prilyginamas vandens pavirtimui ledu“, t. y. sustingimui, užšalimui, kaip antai: „Pučia vėjas, ir Dunojus užšąla“ = audimo staklės; „Turiu aš aklą senę, kuri vandenį sutvirtina“ = audimo staklių skietas; „Kumelė prabėga, jūra užšąla“ = audimo staklių šaudyklė; ir atvirkščiai: ledas užmenamas per audinį, kaip antai: „Ponia viršuje mane pasiuntė pas poniją apačioje n u a u s t i standų a u d i n i“ = l e d a s³⁹. Panašių sąsajų gausu ir latvių mįslėse: *Jo paipala skraida, jo Daugava salst* „Juo (smarkiau) putpelė laksto, tuo (labiau) Dauguva užšąla“; *Jo žubīte skrien, jo Daugava salst* „Juo (smarkiau) kikilis lekia, tuo (labiau) Dauguva užšąla“; *Jo līdaka (v. zivtiņa) skraida, jo Daugava salst* „Juo lydeka (var. žuvelė) laksto, tuo

34 Hahn 2003 III: 41.

35 Scheid, Svenbro 2001: 12, žr. 166.

36 ФсЭСРЯ III: 162; ЧрИЭС I: 608.

37 НБ: 217, Nr. 473; 219, Nr. 491; žr. ištisai 216–221, Nr. 468–508; taip pat ПЭЛС: 228–229, 232; ВЭС: 110, 130.

38 Цивьян 1999: 28.

39 Свешникова, Цивьян 1973: 219, 231.

Dauguva užšąla“; *Līdaka skrien, ezers salst* „Lydeka pralekia, ežeras užšąla“; *Briedis brien, ezers salst* „Briedis prabrenda, ežeras užšąla“; *Lācis uz priekšu brien, pakaļ ledus aizsalst* „Pirma lokys prabrenda, iš paskos ledas užšąla“; *Daugava sasalst vasarā* „Dauguva užšąla vasarā“; *Aizskrien gaigala, atskrien gaigala, aizsalst ezers dimdēdams* „Nulekia klyklė, parlekia klyklė, užšąla ežeras dundėdams“; *Rauda aizskrien, rauda atskrien, sasalst upe dimdēdama* „Raudė nulekia, raudė parlekia, užšąla upė dundėdama“; *Aizskrien sīļķe, atskrien sīļķe, aizsalst Daugava dimdēdama* „Nulekia silkė, parlekia silkė, užšąla Dauguva dundėdama“ ir t. t. = audžia⁴⁰. Atkreipkime dėmesį ir į tai, kad pastarosiose mįslėse vandens paviršius užšąla „dundėdamas“ ar net „griaudėdamas“ (la. *dimdēt* reiškia ir tiesiog ‘griausti, griaudėti’ apie perkūną, pvz., *pērkons dimd* ‘perkūnas dunda, griaudžia’⁴¹); „dunda“ audimas ir lietuviams, kaip štai dainoje: *Vai, dunda dunda / Aukštoj klėtėlėn, / Vai, audžia audžia / Mano mergelė*⁴²). Perkūno dalyvavimą čia tiesiogiai patvirtina rusų mįslės, pavyzdžiui: *Гром гремит, молонья сверкая, с одного боку мая, с другого замерзая* „Griaustinis griaudžia, žaibas žybsi, viename šone tirpsta, kitame šone užšąla“ = audimas⁴³.

Taigi ir kosmogoninis audimas savaime neučia mena užšalimą, užšaldymą, vėlgi dalyvaujant Perkūnui.

Dar vienas grakštus latvių dainos ketureilis:

*Vērpjam smalki mēs, māsiņas,
Mūs' bāliņi vēverīši:
Tādu auda audekliņu
Kā ezera ledutiņu.*⁴⁴

Verpiam plonai mes, sesutės,
Mūs broliukai audėjėliai:
Tokį audžia audeklėj
Kaip ežero ledutėlis.

Lietuvoje irgi žinoma panaši mįslė: *Lydė nėrė, upė š a l o, vanagas šakoje tupėjo* = audėja ir a u d i m a⁴⁵. Be jos, šias sąsajas dar primena, pavyzdžiui, būdvardis *standus* ‘kietas, stangus, kuris kietos konsistencijos, sustingęs’ (*Kisielius jau standus* Linkuva, Pakruojo r.), turintis reikš-

mę ‘tankiai austas’, taigi taikomas tiek šalančiam skysčiui, tiek audiniui, audeklui: *Ko tas audeklas toks standus?* (Veiveriai, Prienų r.); taip pat *stangus* (iš veiksmazodžio *stingti*) atitinkamomis reikšmėmis: *Stangus audimas, kad tankus milas gerai suveltas* (A. Juškos žodynas); *Stangus audeklas, bet netvirtas* (Sidabras, Radviliškio r.); *Lieps man išausti stangias drobeles* (Šiaulėnai, Radviliškio r.); *Mokė mane motinėle plonai verpti, stangiai austi* (Šeduva, Radviliškio r.) ir t. t.⁴⁶

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- AnIT = *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991.
- AnLTM = *Latviešu tautas mīklas: Izlase*. Sastādījusi A. Ancelāne. Rīgā: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1954.
- Balys 1938 = Vilniaus krašto lietuvių tautosaka. Spaudai parengė Dr. J. Balys. // *Tautosakos darbai*, IV. Kaunas, 1938.
- Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <<http://www.dainuskapis.lv>>.
- BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kербelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.
- Eliade 1969 = Mircea Eliade. *The Two and the One*. New York and Evanston: Harper Torchbooks, 1969.
- Eliade 1986 = Mircea Eliade. *Zalmoxis, the Vanishing God: Comparative Studies in the Religions and Folklore of Dacia and Eastern Europe*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1986.
- Ermakov 2008 = Dmitry Ermakov. *Be and Bön: Ancient Shamanic Traditions of Siberia and Tibet in Their Relation to the Teachings of a Central Asian Buddha*. Kathamandu, Nepal: Vajra Publications, 2008.
- FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- GrgLLM = *Menu mįslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mįslės*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Vaga, 1970.
- Hahn 2003 III = Thich Nhat Hahn. *Senasis baltųjų debesų kelias: Budos pėdsakais*, III. Kaunas: Mijalba, 2003.
- Jasiūnaitė 2007 = Birutė Jasiūnaitė. „Velnio kėdė“ (mitologinių personažų aplinka frazeologijoje: namai, sodyba, bažnyčia). // *Baltistica*, XLII (1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- 46 LKŽ XIII: 661, 664–665.

40 AnLTM: 65–66, Nr. 344–349; SVit: 180, Nr. 1505 (BDS: Nr. 55403), žr. Nr. 1504 (BDS: Nr. 55404).

41 Žr. LaLKŽ: 165 ir kt.

42 SbAED: 57, Nr. 7.5.

43 СДЗРН: 73, Nr. 593; Загадки 1968: 139, Nr. 4646.

44 SVit: 30, Nr. 110 (BDS: Nr. 7075).

45 KnsLM: 170, T 271 (A1).

- KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
- LaLKŽ = *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*. Sudarė Alvydas Butkus. Kaunas: Aesti, 2003.
- LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.
- LpMS = *Mįslių skrynelė: 3000 lietuvių mįslių ir minklių*. Sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra, 2002.
- LTs IV = *Lietuvių tautosaka, IV: Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*. Medžiagą paruošė: L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967.
- LTsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Norbu 2009 = Čiogjallas Namkhai Norbu. *Kristalas ir šviesos kelias: Sūtra, tantra ir dzogčenas*. Čiogjalo Namkhai Norbu mokymai, sudarė ir parengė John Shane. Vilnius: Lietuvos dzogčeno bendruomenė „Dorželingas“, 2009.
- Razauskas 2018 = Dainius Razauskas. *Vytis ir Gedimainičių stulpai simbolikos požiūriu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
- Razauskas 2018a = Dainius Razauskas. *Daukanto Perūnas. // Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 5.
- Razauskas 2018a = Dainius Razauskas. *Daukanto sutvėrimas. // Būdas*, 2019, Nr. 2.
- SbAED = *Atbėga elnias devyniaragis: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*. Sudarė ir parengė Pranė Jokimaitienė, Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Scheid, Svenbro 2001 = John Scheid, Jesper Svenbro. *The Craft of Zeus: Myths of Weaving and Fabric*. London: Harvard University Press, 2001.
- SVit = *Sidra Vītols: Tautas dziesmu krājums*. Sastādījuši Dr. phil. J. A. Jansons un N. Kalniņš. Rīga: K. Rasiņa apgāds, 1943.
- TŽ V = *Tauta ir žodis*. Red. prof. V. Krėvė–Mickevicius, V. Kaunas, 1928.
- West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Vydūnas 1990 = Vydūnas. *Raštai*, I. Vilnius: Mintis, 1990.
- Vydūnas 1992 = Vydūnas. *Raštai*, III. Vilnius: Mintis, 1992.
- VKAŽ = *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė ir parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Атхарваведа 2007 = *Атхарваведа (Шаунака)*. Перевод с ведийского языка, вступительная статья, комментарий и приложения Т. Я. Елизаренковой, II: Книги VIII–XII. Москва: Восточная литература, 2007.
- ВЭС = *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*. Москва: Индрик, 2001.
- Горячева 1986 = Татьяна В. Горячева. К изучению славянской метеорологической терминологии. // *Этимология 1984*. Москва: Наука, 1984.
- Грейвс, Патай 2005 = Роберт Грейвс, Рафаэль Патай. *Иудейские мифы*. Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
- ДлПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 (1862).
- Загадки 1968 = *Загадки*. Издание подготовила В. В. Митрофанова. Ленинград: Наука, 1968.
- Загадки 2003 = *Народні загадки*. Упорядкування Миколи Дмитренка. Київ: Редакція часопису „Народнознавство“, 2003.
- Левкиевская 2002 = Елена Евгеньевна Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель–Аст, 2002.
- НБ = «Народная Библия»: *Восточнославянские этимологические легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой. Москва: Индрик, 2004.
- ПЭЛС = *Полесский этнолингвистический сборник: мфтериалы и исследования*. Москва: Наука, 1983.
- Ригведа 1989 = *Ригведа: Мандалы I–IV*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1989.
- Ригведа 1995 = *Ригведа: Мандалы V–VIII*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1995.
- Свешникова, Цивьян 1973 = Татьяна Николаевна Свешникова, Татьяна Владимировна Цивьян. К исследованию семантики балканских фольклорных текстов: Румынские тексты о персонифицированных днях недели. // *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Москва: Наука, 1973.
- СдЗРН = *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Составил Д. Садовников. Санкт-Петербург, 1876.
- ФсЭСРЯ III = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, III. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
- ХдВЗ = Иван Александрович Худяков. *Великорусские загадки. // Этнографический сборник*, VI. Санкт-Петербург, 1864.
- Цивьян 1999 = Татьяна Владимировна Цивьян. *Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста*. Москва: Индрик, 1999.
- ЧрИЭС I = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I. Москва: Русский язык, 1999.

CREATION BY FREEZING

Dainius RAZAUSKAS

The article invokes two earlier ones: “The Perkūnas of Daukantas” (*Liaudies kultūra*, 2018, No. 5, pp. 12–24) and “The Creation by Daukantas” (*Būdas*, 2019, No. 2, pp. 7–17). In the first one, the thunder god Perkūnas was exposed in the role of Creator, the main mean of his creation being heat, or warmth (by which he hatched the world as an egg). In the second one, Perkūnas’ creation was provided by some other every-day imagery, for instance, the coagulation of milk products by applying warmth as well (noteworthy is Slavic **tvarog* “curdle”, of the same root as Lithuanian *tverti* “coagulate, condense, thicken, harden” and, consequently, “create”). This time some Baltic (Lithuanian, Latvian) and Eastern Slavic mythological material is presented which allows to conclude that the process of coagulation and hardening caused by deprivation of heat, i.e. by cold, as that of water freezing into ice, also pertains to the imagery of creation, and the thunderer Perkūnas accounts for that again.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E.paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt
Gauta 2021 01 20, įteikta spaudai 2021 04 26

KALVIO PORTRETAS MITOLOGIJOJE

Jolanta ZABULYTĖ

Kalvis mitologijoje ne kartą nagrinėtas, tačiau tai plati ir gili, neišsenkama tema. Šiame straipsnyje, atsižvelgiant į kitų tyrėjų įžvalgas, darsyk aptariamas spalvingas kalvio portretas lietuvių ir kitų tradicijų mitologijoje, pabrėžiant jo ryšius su dieviškuoju bei požeminiu pasauliais, santykius su velnuva bei magija, išvaizdos ypatumus bei kt., rengiantis kitame straipsnyje jį palyginti su kalvio portretu tikrovėje.

Reikšminiai žodžiai: kalvis, Teliavelis / Kalvelis, Perkūnas, velnias, lietuvių mitologija.

■ Kalvis mitologijoje ir tautosakoje nėra visai apleistas – jam dėmesio skyrė ne vienas Lietuvos mokslininkas, tačiau tik Dalia Senvaitytė-Kietienė, Nijolė Laurinkienė ir Dainius Razauskas yra paskelbę specialiai kalviui skirtų straipsnių¹. Mitinį kalvį ir krosnies, vėjo, ugnies bei kitus su kalvyste susijusius mitinius vaizdinius jie nagrinėjo ir kituose darbuose². Įvairiuose kontekstuose šią temą lietuviškai ir Norbertas Vėlius, Daiva ir Vykintas Vaitkevičiai, Nijolė Laurinkienė, Algirdas Julius Greimas, Jonas Vaiškūnas, fragmentiškai ir Gintaras Beresnevičius³. Šio straipsnio tikslas – pabandyti „nupiešti“ kuo išsamesnį mitinio kalvio portretą nuo seniausių jo vaizdinių iki pastarųjų laikų tautosakoje įsispaudusių jo bruožų.

DIEVIŠKASIS KALVIS IR SAULĖ

Kalvio amatas ir pats kalvis mitologizuojamas daugelio tautų tradicijose, neretai jis netgi sudievinamas – priskiriamas dievų pasauliui. Baltų mitologija – ne išimtis. Apie dievą kalvį byloja senieji rašytiniai šaltiniai, tiesa, paliekantys nemažai klausimų.

Ankstyviausios žinios apie dievišką kalvį mus pasiekia iš XIII a. vidurio, viena jų – Ipatijaus metraščio 1252 m. pranešimas apie karaliaus Mindaugo slaptus aukojimus lietuvių dievams – „visų pirma Nunadieviui ir Teliaveliui ir Diviriksui, Zuikių dievui ir Medeinai“⁴. Kodėl mums svarbus šis teiginys, paaiškėja iš vadinamosios Jono Malalos kronikos (1261 m.), kur tarp kitų dievų – Andajo, Perkūno, Žvorūnos – paminimas

ir Teliavelis su jo „profesija“ bei atliktu mitiniu žygdarbiu: esą lietuvių aukojama „ir kalviui Teliaveliui, nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiam jiems saulę į dangų“⁵. Kadangi Ipatijaus metraštyje Teliavelis minimas antras po Nunadievio, tai gali rodyti svarbų jo vaidmenį lietuvių dievų panteone⁶. O štai Malalos kronikos pranešime jis minimas ketvirtas, taigi lyg ir mažiau reikšmingas. Pasak Norberto Vėliaus, šį skirtumą galėjo lemti tai, kad Malalos kronikoje kalbama ne vien apie lietuvių, o apie visų baltų dievus⁷. Kad ir kaip būtų, svarbus pats faktas, kad XIII a. lietuvių dievų panteone būta kalvio, kurio nuopelnams net priskiriamas saulės atsiradimas. Deja, lieka neaiškus minėtojo kalvio vardas – jis yra susilaukęs tiek skirtingų aiškinimų, kad vien jų pristatymas pareikalautų atskiro straipsnio. Vis dėlto vienas iš jų yra lietuviui labai suprantamas, todėl prigijęs – tai *Kalvelis*, arba *Kalevelis* (taip jį vadina, pavyzdžiui, Eduardas Volteris, Kazimieras Būga, Algirdas Julius Greimas, Vykintas ir Daiva Vaitkevičiai)⁸.

Teliavelio veiklos ir globos sritį nustatyti padeda jo ryšys su Sovijumi, kurio mitas pagrindė „laidojimą ugnyje“ – mirusiųjų deginimo tradiciją, taigi ir Teliavelio iškilimas gali siekti V–VI a., kai rytų baltų kraštuose įsigalėjo mirusiųjų deginimas, vėliau paplitęs visoje Lietuvoje⁹. Pasak V. ir D. Vaitkevičių, Sovijus yra ritualo steigėjas, o Kalvelis – su amžinosios ugnies kultu susijęs „vėlių vedlys“, ir abu šiuos planus jungia „bendra ugnies gija, glaudžiai siejanti mirusiųjų deginimo aplinkybes ir kalvystę, kremacijos meno žinovus ir geležį transformuojančius kalvius“, todėl Teliavelis,

1 Sevaitytė-Kietienė 1998; Laurinkienė 2002; Razauskas 2012a.

2 Žr. Razauskas 2011; Razauskas 2004; Senvaitytė 2005 ir kt.

3 Vėlius 1987; Vaitkevičiai 2001; Laurinkienė 2019a; Laurinkienė 2019b; Greimas 1990; Vaiškūnas 2012; Beresnevičius 1995, 1999.

4 BRMŠ I: 261.

5 BRMŠ I: 268.

6 Senvaitytė-Kietienė 1998: 15; Laurinkienė 2002: 89

7 BRMŠ I: 264.

8 Žr. Laurinkienė 2002: 89; Senvaitytė-Kietienė 1998: 15–16; Vaitkevičiai 2001: 320–321; Greimas 1990: 386.

9 Beresnevičius 1999: 246; BRMŠ I: 544.

arba Kalvelis, kaip ugnies bei mirusiųjų globėjas, sietųsi ir su XVI a. šaltiniuose minima amžinosios ugnies bei valdovų deginimo vieta Šventaragio slėnyje. Kadangi kalviai (o jie ir lydytojai) geriausiai išmanė degimo aukštoje temperatūroje savybes, natūralu, kad mirusiųjų kremavimas būtų jų žinioje¹⁰. Be to, laužo dūmai kyla aukštyn, taigi dangopi gali nugabenti ir mirusiojo vėlę: išties, su kylančiais laidotuvių laužo dūmais kelionė į dangiškąją mirusiųjų šalį sieta bene visuotinai, o Indijoje deginamų mirusiųjų palydovu buvo ir ugnies dievas Agnis¹¹. Tad nesvetimas toks darbas būtų ir Teliaveliui. Kalvystės ir mirusiųjų deginimo ryšys aptinkamas ir skandinavų mitologijoje – klastingai nužudyto dievo Baldro kūno ritualinę sudeginimą palaimina griausmavaldis Toras, iškėlęs savo būdingą įrankį – kalvio kūjį¹².

XV a. II pusėje Jonas Dlugošas „Lenkijos istorijoje“ apie lietuvius, jų dievus vadindamas romėniškais vardais, rašė, esą „garbino jie dievą Vulkaną [manydami jį slypint] ugnyje, Jupiterį – žaibe, Dianą – miškuose, Eskulapą – gyvatėse ir žalčiuose“¹³. N. Vėlius ir kai kurie kiti tyrinėtojai pastebėjo, kad čia suminėti dievai beveik tiksliai atitinka Ipatijaus metraščio sąrašą: Jupiteris atitinka Divirikšą („dievų rikį“ Perkūną), Diana – Medeina (Žvorūną), Eskulapas tikėtina – Andoja, tad Vulkanui išties lieka kalvis Teliavelis¹⁴. Vadinas, ir Teliavelis turi būti susijęs su ugnimi.

Paskutinis rašytiniuose šaltiniuose aptinkamas dieviškas kalvystės globėjas – tai pagarsėjusio Jono Lasickio knygelėje „Apie žemaičių... dievus“ (XVI a. pabaiga) minimas Kriukis, kuris esąs „kiaulių dievas, jį pamaldžiai garbina *Budraicis*, t. y. kalviai“¹⁵. Kas gi tas Kriukis ir jį garbinę kalviai budraičiai? Teodoras Narbutas neabejojo, jog tai kalvių dievas (Ksavero Bogušo dargi sutapatintas su Jagaubiu), o budraičiai – ne kas kita kaip iš padavimų žinomi rūdininkai, geležies iš balų rūdos lydytojai¹⁶. A. J. Greimas Kriukį sieja ne su kiaulėmis, o būtent su Kalveliu-Teliaveliu, pasakoje įveikusiu kitą kalvystės meistrą – patį Veliną ir tapusį jo įpėdiniu Kriukiu (nes žodis *kriukis*, ar *krukis*, turi ir ‘paveldėtojo’ reikšmę)¹⁷, kurį tačiau pripažinę ir išpažinę ne visi kalviai, o

tik budraičiai – slaptų naktinių apeigų dalyviai (*budrumas* – tai, be kita ko, ‘pats nakties vidurys’, taigi „velnių laikas“)¹⁸. Pasak G. Beresnevičiaus, Kriukis žemdirbiams galėjo būti kiaulių globėjas, o kalviams – kalvių¹⁹. Suprantama, kad oficialios krikščionybės erdvėje toks kultas, jei tikrai buvo, niekaip negalėjo būti viešas (nors slaptos amatininkų, ypač kalvių, korporacijos – ne naujiena, o dėl kalvių bei rūdininkų sunkaus ir sveikatai pavojingo darbo juos globojanti dievybė galėjo išlikti ilgiau). Taigi, pasak A. J. Greimo, XIII a. buvęs vienu iš keturių pagrindinių dievų, po 300 metų Teliavelis-Kalvelis „nukrito“ iki atskiros slaptos bendruomenės globėjo²⁰.

Senieji rašytiniai šaltiniai užsimena ne tik apie mitinį kalvį, bet ir atskirai apie jo darbo įrankį kūjį, netgi ypač didžiulį, kuriuo buvusi išvaduota Saulė. Tai XV a. pabaigos Enėjo Silvijaus Pikolominio „Įvairių įvykių ir vietų aprašymo“ 1571 m. leidime pateikta Lietuvoje misionieriausio Jeronimo Prahieškio žinia, esą jis čia užtikęs „gentį“, garbinusią nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką tai reiškia, „atsakė, kad kadaise ištisis mėnesius nebuvę matyti Saulės, kurią galingasis Karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą Zodiako ženklai. Didžiuliu kūju jie sudaužę bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms. Taigi, esąs vertas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą“²¹. Kituose šio mito variantuose, žinomuose iš XV a. pabaigos, geležiniu kūju bokštą sudaužo ir Saulę išvaduoja „milžinas“ (*Gigantes*)²². Zodiako ženklai Lietuvoje paskui dar minimi ne kartą²³, tad neturėtų stebinti ir šis seniausias jų paminėjimas. Kita vertus, tyrinėtojai tikresniu linkę laikyti ankstėliau paskelbtuose šio mito variantuose minimą „milžiną“, kuris gali būti arba tas pats tautosakoje gerai žinomas milžinas, arba milžinu pavadintas kuris iš dievų – gal kaip tik Teliavelis, o gal Perkūnas²⁴. Panašaus laikotarpio (1581 m.) Georgo Brauno pasakojime apie vilniečius irgi sakoma, esą senovėje „jie garbino kaip namų dievus žalčius, saulę, kūjus ir ugnį“²⁵, tad gal ir čia kalbama apie tą patį Saulės vadavimo mito įrankį. Tad dieviškasis

10 Vaitkevičiai 2001: 321, 319, 322.

11 Razauskas 2011: 136–143; Beresnevičius 1995: 30.

12 Vaitkevičiai 2001: 322.

13 BRMŠ I: 578.

14 BRMŠ I: 544; Senvaitytė-Kietienė 1998: 15; Laurinkienė 2002: 89.

15 Ališauskas 2012: 113.

16 Narbutas 1992: 73–74.

17 Greimas 1990: 415.

18 Greimas 1990: 416.

19 Beresnevičius 2001: 102.

20 Greimas 1990: 416.

21 BRMŠ I: 595.

22 Laurinkienė 2019b: 99.

23 Vaiškūnas 2012: 35–40.

24 Laurinkienė 2019b: 100, Beresnevičius 2004: 142; Vaiškūnas 2012: 45–47.

25 BRMŠ II: 450.

kalvis lietuvių mitologijoje ne tik nukala dangaus šviesulį, bet jo įrankiu kūju jis ir išlaisvinamas, tarsi nukalamas iš naujo²⁶.

Dievai kalviai, prisidedantys prie saulės (at)gimimo, žinomi ir kitų tautų mitologijose. Ipatijaus metraštyje (prie 1114 m.) minimas Hefaistui prilygintas slavų ugnies dievas Svarogas yra saulės dievo Dadžbogo tėvas²⁷, o lenkų religijotyryninkas Arturas Kovalikas (Artur Kowalik) pačiame Svarogo varde išvelgia užuominą į kalvystę, susiejęs jį su rusų kalbos žodžiu *сварумб* 'suvirinti', tad Svarogas esąs dieviškas šaltkalvis, „suvirinantis“ šį ir aną pasaulius²⁸. Finų (karelių, suomių) mitologijoje jaunas kalvis Ilmarinas yra ne tik ugnies ir namų židinio globėjas, bet ir dangaus šviesulių – Saulės ir Mėnulio bei paties dangaus nukalėjas (be to, čia Saulę irgi pagrobia bei akmeniniame kalne uždaro ano pasaulio būtybė, o išlaisvina ją šamanas išminčius Veinemeinas, to paties kalvio Ilmarino nukaltais įrankiais tą akmens kalną suskaldęs); kalvį nukalus Saulę (ir Mėnulį), taip pat išvadavus pagrobtą Saulę pasakojama ir kitose tradicijose²⁹.

Teliavelio-Kalvelio mitą mena ir XX a. antroje pusėje Juozo Šliavo Žeimelio apylinkėse (Pakruojo r.) užrašytos pora sakmių, iš kurių vieną verta pateikti visą:

*Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Jis buvo įžymus kalvis, tada buvo visur tamsu, buvo naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus saulę. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė į dangų. Tai ir iki šios dienos ji ten tebestovi.*³⁰

Panašių sakmių užrašyta ir Latvijoje (gal net daugiau), kaip kad ši:

Anksčiau tikėta, jog Dievas liepęs kalviui nukalti apvalų skridinį. Kalvis nukalė. Tada Dievas nuspalvino tą apvalų skridinį aukso spalva ir pakabino danguje. Taip atsirado saulė.³¹

Tik čia kalvis tėra Dievo užsakymo vykdytojas, o lietuviškoje sakmėje Teliavelio-Kalvelio mitas ataidi beveik pažodžiui, išskyrus,

26 Laurinkienė 2019a: 56; 2019b: 100; Beresnevičius 2004: 142.

27 Laurinkienė 2019a: 54; Laurinkienė 2002: 91; MHM II: 21, 420; Kowalik 2004: 319-320.

28 Kowalik 2004: 320.

29 Laurinkienė 2019b: 105.

30 Laurinkienė 2002: 90; Razauskas 2012b: 21.

31 Laurinkienė 2002: 90t; Laurinkienė 2019b: 92; Razauskas 2012b: 21.

Hefaisto kalvė, bareljefas, II a. pr. Kr.

suprantama, prarastą kalvio dieviškumą ir atsiradusią „gyvenimišką prozą“ – saulę dangun įmestą pasilypėjus „ant aukščiausios trobos“.

Saulės nukalimo mito atspindžiai atpažįstami kalėdinėse dainose, kur minimi ant devyniaragio elnio ragų „aukso kupką“, „aukso žiedą“ ar „aukso vainiką“ – aiškų saulės simbolį kalantys kalveliai³².

Kalvio darbą neišvengiamai mena ir kai kurie tautosakoje minimi Saulės atributai: variniai arba geležiniai ratai, misinginiai (žalvariniai) bateliai, nekalbant apie pačiai Saulei būdingą palyginimą su ratu ir siejimą su metalais, ypač auksu ir variu³³. Latvių dainose dangaus kalviai kala Saulės dukrai nuotakos atributus – auksinį kraičio skrynios dangtį ir vėlgi žiedą, vainiką, o jaunikiui Dievo sūnui – diržą (juosint irgi apskritimas) ir kardą³⁴.

DANGAUS KALVIS IR PERKŪNAS

XIII a. šaltinyje Teliavelio-Kalvelio buveinė ne-nurodyta, bet aišku, kad savo žygdarbio metu jis danguje nebuvo, nes „įmetė saulę į dangų“. O tautosakoje kalvį užtinkame ir danguje: pavyzdžiui, pasakose, kuriose Dievas paima kalvį dangopi už tai, kad išvaikė velnius iš peklos, arba į

32 Daugiau žr. Razauskas 2012b: 22.

33 Laurinkienė 2019a: 52; Razauskas 2012b: 20.

34 ME II: 213.

dangų jis priimamas sargu nuo velnių³⁵. Dainose esama užuominos apie Saulės brolių kalvį, nukalsiantį jai tilčių³⁶. Dangaus kalviai minimi ir pasakose apie žmogaus (kvailio) ir velnio varžybas, kas aukščiau išmes geležinį kūjį ar lazda: velnias išmeta labai aukštai, o žmogus delsia, sakydamas, kad laukia artėjančio debesies, ant kurio jo brolis kalvis kala, kad jam dovanų užmestų, arba tasai brolis kalvis (arba šventas Petras) pristigo geležies, tad jam labai pravers³⁷. Kitąsyk trys broliai kalviai kala audros debesyje esančioje kalvėje³⁸.

Audros debesies savaime susieja šį dangaus kalvį su Perkūnu. O ir kalvio smūgiai į priekalą primena Perkūno trenksmus. Tautosakoje aiškiai pasakoma, kad *Perkūno trenksmas kyla iš kalvio, danguje kaustančio arklius*³⁹. Ir pats Perkūnas vadinamas Akmeniniu kalviu ar Kalviu Brūzguliu: *Kalvis Brūzgulis iš patrankų velnius šaudo; Perkūnas – tai senas kalvis. Jam Dievas pavedė daryti šovinius ir šaudyti velnius*⁴⁰. Latvių mįslės „Kalvis kalė danguje, žarijos biro Dauguvon“ įminimas – Perkūnas ir žaibas⁴¹. Taigi kalvio kalamos geležies garsas, tyškančios į šalis kibirkštys – tai dangiškojo griaustinio ir žaibo analogijos, atitinkančios dėsni: kaip žemėje, taip ir danguje.

Kūjis – irgi bendras Perkūno ir kalvio atributas. Pasak Balio Buračo, liaudyje sakoma, kad „Perkūnas kalvis turįs didelį kūjį ir kai juomi kaląs, girdisi griausmas ir matyti šviečią žaibai“⁴². Arba: *Perkūnas – senukas vėšas su kūju*; arba štai keiksmas: *Kad tu Perkūno kūju būtum užmuštas!*⁴³ Griausmo ir žaibų kilmė aiškinta ir kitaip, pavyzdžiui, Perkūnas danguje važiuojąs geležiniais ratais per geležinį tiltą, tai ir lekią ugnys⁴⁴. Geležiniai ratai, geležinis tiltas – neabejotinai kalvio darbas, tad juos danguje turėjo nukalti kažkokie kalviai, gal net pats Perkūnas. Žinoma, kad ir velnias, ir raganos bijo geležies (ir ne tik Lietuvoje)⁴⁵, o kitais atvejais – joje nuo Perkūno šūvių slapstosi⁴⁶. Tad kyla mintis, kad peklos gyventojams pražūtinga

tik dangiškoji, Perkūno kalta geležis, o požeminė, iš balų rūdos gaunama, jiems priklauso.

Svarbus Perkūno užsiėmimas – velnių mušimas – kartais irgi susijęs su kalvyste: *Perkūnas – tai senas kalvis. Jam Dievas pavedė daryti šovinius ir šaudyti velnius*; griaudžiant buvo sakoma: *Kalvis Brūzgulis iš patrankų velnius šaudo*⁴⁷. Kaip matysime, velnius kartais atitalžo ir tautosakos kalvis.

Dar vienas Perkūno ir kalvio panašumas – išorinis, jų abiejų išvaizda. Tautosakoje Perkūnas vaizduojamas senyvas, bet stiprus, galingas aukštas rudabarzdis arba varine barzda vyras, veiklus, energingas ir rūstus⁴⁸. O kaimų kalviai irgi pasižymėjo stotu bei jėga, reikalinga sunkiam darbui. Be to, tautosakoje kartais minimi ne vienas, o keli perkūnai (3, 4, 5, 7 ar net 9), ir kai jų būna 7, paskutinysis septintasis kartais vaizduojamas raišas ir ypač piktas, ir žaibo ugnį jis išskelia savo trumpesne koja spirdamas⁴⁹. Pastarasis vaizdinys labai jau primena iš dangiškojo Olimpo nutrenktą graikų ugnies dievą kalvį Hefaistą, jau gimusį abiem kojomis raišą, o paskui kalusį griausmavaldžiui Dzeusui jo ginklus⁵⁰.

Perkūno, kaip kalvio, įvaizdis mus pasiekė iš XIX a. pabaigos–XX a. užrašymų, kurių negalima savavališkai perkelti į tolimą praeitį. O ir minėtieji XIII–XVI a. rašytinių šaltinių Teliavelis, Vulkanas bei Kriukis netapatinami su Perkūnu. Tik Vladimiras Toporovas, remdamasis tikėtina skandinavų mitine analogija su Toro palydovu Tjalfiu, spėja Teliavelį galėjus būti Perkūno pagalbininku⁵¹. Tad visai įmanoma, kad ir anų laikų lietuvių Perkūno įrankius – kūjį, kirvį, kalaviją – bus nukalęs ne kas kitas, o Kalvelis-Teliavelis. Jei anais laikais kalvis tikrai buvo suvokiamas kaip Perkūno pagalbininkas, tai ši jo ypatybė, nykstant senosios religijos vaizdiniais, galėjo susiliesti su itin gyvybingu Perkūnu.

KALVIS IR VELNIJA

Tautosakoje esama gana daug siužetų apie kalvio ir velnio santykius, tačiau pasakojimą apie tai vėl tenka pradėti nuo Teliavelio „bylos“.

Kai kurie tyrinėtojai jį gretina su velniu. Antai N. Vėlius, remdamasis galimomis Teliavelio

35 Senvaitytė-Kietienė 1998: 18–19.

36 Razauskas 2012b: 20.

37 Razauskas 2012a: 17; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Laurinkienė 2002: 96; Jasiūnaitė 2010: 132.

38 Vaitkevičiai 2001: 320.

39 Laurinkienė 1996: 53; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19.

40 Laurinkienė 1996: 53; 2019: 43, 48, 53; Razauskas 2012a: 18; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Jasiūnaitė 2010: 132.

41 Razauskas 2012a: 17–18; Šmitas 2004: 35.

42 Buračas 1996: 31–32.

43 Vaitkevičiai 2001: 320; Jasiūnaitė 2010: 113.

44 Laurinkienė 1996: 102–103; Balys 2000: 72.

45 Jasiūnaitė 2010: 122.

46 Balys 1998: 66, Nr. 670.

47 Laurinkienė 1996: 53; Razauskas 2012a: 18; Senvaitytė-Kietienė 1998: 19; Jasiūnaitė 2010: 132.

48 ME II: 289; Balys 2000: 72.

49 ME II: 290; Laurinkienė 1996: 170.

50 MHM I: 299.

51 Toporov 1970: 537.

vardo etimologijomis, jį sieja su žeme, požemiu ir supranta kaip „žemės velnią“ (*tel-* ‘žemė’ ir *vel-* ‘valdytojas’ ar tiesiog ‘velnias’). Juolab kad panašiai skamba ir tokią reikšmę (‘požeminis’) turi prūsų dievo Patolo, ar Patulo, vardas. Pasak tyrėjo, sąsajos su žeme bei požemiu bus nulėmusios ir Teliavelio vietą panteone: kai jis minimas po Nunadievio, tai gal sudaro su juo porą ir globoja religinę-maginę sritį, o kai (Malalos kronikoje) atsiduria dievų sąrašo pabaigoje, tai gal priešprieša Nunadieviui – šis atstoja Dievą ir siejasi su dangumi bei šviesa, tuomet Teliavelis – su tamsa, požemiu ir (požeminiais) vandenimis⁵². A. J. Greimui Teliavelis iš prigimties irgi artimas velniui – Teliavelis paliudytas keliais amžiais anksčiau už Velnią, ar Veliną (rašytiniuose šaltiniuose pasirodantį tik XVI–XVII a.), ir jo chtoniškumą esą patvirtina Dluogošas, pavadinęs jį Vulkanu. Ir kalvystę Teliavelis paveldėjęs iš Velino – esą tuomet, kai keitėsi ginklavimosi technologijos ir iškilo karių luomo vaidmuo⁵³. Galima pridurti, kad XIII a. – tai Lietuvos valstybės susikūrimo laikotarpis, todėl suprantama, kad su geležimi ir ginklais susijęs dievas kalvis tuomet turėjo būti svarbus. Pasak A. J. Greimo, tautosakoje Perkūno karinė veikla nežymi, jis tik muša velnius ir jų pramanytą geležį, tėra dieviškosios pasaulio tvarkos palaikytojas bei atmosferos reiškinių valdytojas, o už geležį, vadinasi, ir už ginklus atsakingas velnias kariams kur kas artimesnis⁵⁴.

Teliavelio, kaip žemės ir požemio dievybės, naudai liudija ir kitų tautų mitinių kalvių analogijos. Visų pirma tai kalnų gilumoje gyvenę visokių stebuklingų daiktų ir nepaprastų ginklų kūrėjai – hetitų dievas Hašamilis, jau minėtas graikų Hefaistas ir romėnų Vulkanas, nukalę dievams daugelį jų atributų bei ginklų, Suomijos karelių Ilmarinas, kalęs pelkėje ir susijęs su tamsos karalyste Pahoja, kabardinų Tlepšas, dirbęs oloje didelio miško pakraštyje, germanų Velundas – požemio gyventojų elfų valdovas⁵⁵. Chtoniškos prigimties ir kartvelų mitinis kalvis Pirkušis, kurio vardas skaitomas kaip „liepsnojantis ugnimi“⁵⁶. Be dievų, kalviais dirbo ir žemesnės mitinės būtybės: „Eneidoje“ (VIII.416–430) geležį kala Hefaisto padėjėjai kiklopai, uoloje užsidarę⁵⁷. Išmanūs įvairių amatų bei kalvystės meistrai buvę ir

germanų požemiuose, olose bei miškuose gyvenę nykštukai elfai bei dvergai, irgi nukalę dievams visokių brangių daiktų (Odinui – žiedą ir ietį, Torui – kūjį, Frėjai – vėrinį ir kt.)⁵⁸.

Senajo pasaulio mitinių kalvių įkurdinimas po žeme, pelkėse arba kalnų olose nėra atsitiktinis, nes čia glūdi ir pirminė kalvystės žaliava – geležies rūda. Lietuvių ir latvių tautosakoje velnių buveinė sutampa su vietinės rūdos telkinių vieta – pelkėmis. Kitąsyk (kaip pasakoje „Apie kalvį“⁵⁹) velnio buveinė gali būti ir kalno gilumoje, įėjimas į jo požemines valdas – po kelmu ar dideliu akmeniu. Svarbu, kad ir pats žodis *pragaras* turi dvejopas sąsajas: viena – su *pragarme* vėlgi nurodo į požemį, o kita – su tokiais žodžiais kaip *pragarėti*, *pragaruoti*, *garas* mena degimą (tarp kitų kalbų atitikmenų plg. rusų *зопеть* ‘degti’)⁶⁰. Sunku pasakyti, kokį poveikį tautosakos pragaro vaizdiniais galėjo padaryti bažnytinė dailė, tačiau, pasak N. Vėliaus, seną požeminės ugnies kilmę liudija etiologinės lietuvių ir latvių sakmės, kuriose ugnis žemėje išvis atsiranda iš pragaro. Antai sakoma, kad senovėje ugnį turėjo ir saugojo tik velniai, ugnį iš velnio pragare pavagia ir žmonėms atneša voras arba kregždė ir pan., ir tai turi gausybę analogijų plačiai pasaulyje⁶¹. Taigi, be dangiškosios ugnies – mitinio kalvio padirbtos Saulės ir Perkūno skeliamų žaibų, būta ir požeminės, velnio valdžioje buvusios ugnies (kituose kraštuose ji kartais išsiveržia pro ugnikalnius), todėl ir kalvis gali būti ne tik dangiškas, bet ir pragariškas, velniškas.

Esama pasakų ir sakmių, kuriose pragaras tiesiog primena kalvę, o velnias vaizduojamas kalviu, kuris, pavyzdžiui, mušdamas kūju priekalą nukala vis naujų velniukų⁶². Apie apsukrų, sukta žmogų būdavo pasakoma, esą *tas velnių apkaustytas*⁶³. Kitąsyk velniai yra patys pirmieji kalviai, iš kurių ir žmonės išmoksta kalvystės, kaip antai 1937 m. Veiviržėnuose užrašytoje sakmėje: *Seniau ant žemės kalviais tebuvo tik pragaro kipšai. Žmonės galėjo vartoti kūjį ir replės, galėjo šį tą padaryti, bet suvirinti geležį galėjo tik velniai.*⁶⁴ Arba gudrus žemaitis stoja gizeliu pas kalvį velnią ir žiūrėdamas, kaip jis dirba, išmoksta suvirinti geležį,

52 Vėlius 1987: 207; BRMŠ I: 258.

53 Greimas 1990: 349, 419–420.

54 Greimas 1990: 418–419.

55 MHM II: 299; Laurinkienė 2002: 99.

56 ME II: 76.

57 Žr. MHM I: 299; Razauskas 2004: 101.

58 MHM I: 307, 623, 616; Vėlius 1987: 206.

59 SV: 163–165.

60 Razauskas 2011: 105.

61 Žr. Vėlius 1987: 205; KKA: 81; Šmitas 2004: 183; Razauskas 2011: 102–104.

62 Senvaitytė-Kietienė 1998: 16–17; Greimas 1990: 144.

63 Greimas 1990: 144.

64 Vėlius 1987: 205; Razauskas 2004: 104.

o velniai išsikrausto pragaran, nes žmonės išmokę daryti tai, ką anksčiau tik jie vieni temokėję. Šios sakmės variantuose konkrečiai pasakoma, kaip kalvis išgauna geležies suvirinimo paslaptį. Štai kad ir Dusetose užrašytame:

*Gyveno kitąkart kalvis prie kelio. Vienąkart at-
eina toks panašus į žmogų, atsineša drebnų pa-
galiukų geležies ir prašo: „Padaryk man replės“. Tai tas kalvis jam ir sako: „Tai ką tu čia atsi-
nešei? Čia tik į mėšlyną išmesti tokie drebnučiai
kąsneliai.“ „A, reikia juos suvirinti“, – atsako
velnias. „Tai kaip aš juos suvirinsiu?“ „Rei-
kia, – sako, – smėlio sausaus. Kai pradeda ge-
ležis virt, tai tada reikia bert sausu smėliu, tai
tada ana ir sulimpa.“ Kalvis pamėgino, bet jam
nieko neišėjo. Tada paėmė velnias, kalvis žiūri,
kaip matant ir suvirino tą geležį ir smėlį vis bėrė
ir bėrė. Nu ir nuo to laiko visi kalviai taip pradėjo
daryti ir geležį suvirino.⁶⁵*

Kitoje sakmėje kalvis už geležies suvirinimo pamoką pažada atiduoti velniui dūšią, o išgavęs paslaptį, dūšios paimti atėjusį velnią apgauna:

*„Aš tau dūšią ataduosiu, kai nuo eglų šičkas
nubyrės.“ Kalviai i dabar visi virina geležį, o
velnias laukia jų, kadu byrės šičkas nuo eglų.
Kalai bus šičkas un eglų, tatai velnias negaus nei
vienos dūšias kalvia.⁶⁶*

Iš šių ir daugelio kitų pavyzdžių matyti, kad velnias ir žmogus kalvis yra kolegos, tik velnias, kaip senesnis ir išmanesnis meistras, yra technologijos subtilybių žinovas, kurį žmogus kalvis vis dėlto aplenkia gudrumu.

Velnio ir kalvio santykiai tautosakoje ne visada taikūs, gan dažnai kalvis tampa velnio priešu (tokių pasakų Lietuvoje užrašyta apie 400)⁶⁷. Pavyzdžiui, kalvis gnaibo velnią įkaitintomis žnyplėmis tol, kol šis grįžta pragaran, arba kipšą prikala prie durų; arba kalvis išlaužia pragaro duris, ir persigandę velniai išsilaksto *po svieta*, todėl žmonėms nebesivaidena, o tik po balas valkiojasi. Tačiau dažniausiai kalvis sudoroja velnią pagal geležies apdirbimo taisykles, t. y. elgiasi su juo kaip su metalo žaliava: velnias sudeginamas, suplojamas, kūju sukalamas į miltus (kurie pavirsta šikšnosparniais). Pasak V. ir D. Vaitkevičių, šiame kalvio poelgyje atsiskleidžia kalvystės maginė galia, nes „geležis užgrūdinama ir transformuojama, o velnias, neišlaikęs išbandymo, sužalojamas arba

sunaikinamas. Tai rodo, kad kalvystės procesas turi ypatingą mitinę prasmę, eliminuojančią velnio maginę kompetenciją“ (o velnių pavertimas šikšnosparniais dargi siejasi su pomirtiniu pasauliu ir reinkarnacija)⁶⁸.

Ryšius su magija bei kitus kalvio portreto atspalvius atskleidžia pasakos apie kalvio ir velnio bendrą veiklą atjauninant žmones. Jose kalvis tyčiojasi iš kalvėje pakabinto velnio atvaizdo, tad šis neapsikentęs tokios gėdos, paprašo jo nebesišaipyti ir mainais pasiūlo išmokyti atjauninti žmones, pats prie šio darbo stodamas gizeliu. Veiksmas vėlgi analogiškas metalo apdirbimui: senas žmogus dedamas į ugninį žaizdrą, ten kaitinamas rėkia ir miršta, jo kūno gabalai metami į kubilą su vandeniu arba velnias juos aplaisto vandeniu, ir tasai atgyja jaunuoliu. Bet pačiam kalviui be velnio pagalbos šis darbas nepavyksta – žmonės nebeatgyja, ir tik kipšo dėka kalvis išsisuka nuo bausmės⁶⁹.

Šios pasakos kalvio portretui svarbios keletu aspektų. Pasak D. Senvaitytės-Kietienės, jau pats velnio atvaizdo turėjimas akivaizdžiai rodo kalvį turėjus su juo reikalų, bent jau jį mačius⁷⁰. Kalvio išskirtinumas šiuo atžvilgiu matyti palyginus su pasaka „Velnio paveikslas“, kuri pamatę ponas ir visi jo svečiai miršta⁷¹. O kalvis tokios lemties išvengia. Turbūt tikėtina, kad velnią kalviai bus matę jo požeminėse valdose, kur buvo kasama balų rūda ir iš kur išgautas pats kalvystės amatas.

Kita vertus, paaiškėja, jog kalvis, nors ir sugeba velnią pergudrauti, be jo pagalbos maginio atjauninimo atlikti negali, tad yra tik velnio „bendradarbis“, bet ne visavertis tokio amato paveldėtojas.

Svarbi atjauninimo ypatybė yra susijusi su kalvio žaizdro simbolika. Dainiaus Razausko tyrimų dėka paaiškėja, jog kalvio žaizdras plačiai pasaulyje laikytas kalvystės dirbinio „gimda“ (kaip ir duonkepė – duonos bei puodžiaus krosnis – keramikos dirbinio), o pati gamyba prilygo „gimdymui“. Ir pats žodis *gaminti* yra tiesiog bendrašaknis su *gimti*: iš esmės *gaminti* reiškia daryti, kad kas *gimtu*⁷². Tad velnio padedamas kalvis žaizdre žmogų iš naujo „atgimdo“ – suteikia jam naują kūną. „Gimdymą“ kalvės žaizdre tiesiogiai

65 Senvaitytė-Kietienė 1998: 16; Senvaitytė 2005: 35; kitą var. žr. KAA: 160.

66 Laurinkienė 2002: 98.

67 Vėlius 1987: 123.

68 Vaitkevičiai 2001: 319.

69 Vėlius 1987: 205, 221; Vaitkevičiai 2001: 321–322; Razauskas 2011: 281; 2012a: 12; Senvaitytė-Kietienė 1998: 17 ir kt.

70 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

71 SV: 143–144.

72 Razauskas 2011: 260, 264; Razauskas 2012a: 9.

mena latvių pasakų bevaikis kalvis, nusikalęs sau nepaprastą geležinį vaiką, kuris vos gimęs jau yra kalvis, taip pat atitinkami kalvystės metaforomis pagrįsti lietuvių posakiai, pavyzdžiui: *Jau atkalta, atkalta mamutė* ‘panaši į mamą’ ir kt.⁷³

Minėtąjį atjauninimą D. Razauskas interpretuoja ir kaip iniciacijos užuominą, nes antai ir šamano iniciacija kartais įsivaizduojama kaip perkalimas ir grūdinimas kalvio žaizdre. Iniciaciją primena ir lietuvių pasaka, kurioje žmogaus vaikui velnio mėtomi į ugnį tol, kol įgyja žinojimą ir tampa už patį velnią „mandresni“⁷⁴. Sąsajas su iniciacija tiesiogiai patvirtina jaunuolių priėmimas į bernus, taigi į subrendusius vyrus, Salose (Dusetų r.) vykęs būtent kalvėje⁷⁵.

Kitose pasakose apie kalvio sandorį su velniu kalviui nugalėti velnius padeda dangaus atstovai – Dievas ir šv. Petras. Antai skursdamas (prasigėręs) kalvis pasirašo sutartį su velniu ir prasigyvena, tačiau jam neramu dėl velniui užrašytos sielos. Kartą nakvynės arba arklių pakaustyti užsukę ponai (Dievas arba šv. Petras, arba abu, arba trys vyrai, iš kurių vienas – šv. Petras) kalviui už darbą atsilygina jo pageidautais stebuklingais daiktais: kėde, nuo kurios niekas be kalvio leidimo negalėtų pakilti; krepšiu vinių, į kurį ranką įkišęs niekas be kalvio leidimo nebeištrauktų; ir obelimi, iš kurios išlipti ar nuo kurios atlipti galima būtų tik kalviui leidus. Šie daiktai ir padeda kalviui įveikti paeiliui tris dūšios atėjusius velnius – kalvio primušti jie galiausiai nugarma pragaran ir palieka jį ramybėje⁷⁶.

Įdomu tai, kad graikų mitologijoje esama panašaus epizodo su kėde, kurią ir pagaminęs pats dieviškasis kalvis: norėdamas atkeršyti motinai Herai, dėl jo „nederamos“ išvaizdos išmetusiais jį iš Olimpo, Hefaistas nukala puošnų krėslą, kuriame ši tampa įkalinta tol, kol jis pats ją išlaisvina⁷⁷.

Daugelyje tradicijų kalviai ir patys yra susiję su magija, kartais net prilyginami šamanams ar mitiniams karaliams ir gerbiami kaip „ugnies valdovai“⁷⁸. Jakutų kalvis ir šamanas laikyti kraujo broliais (o šamanas šiaip jau – požemių valdovo

kalvio Erliko sūnus)⁷⁹. Pasak Džozefo Kempbelo (Joseph Campbell), ir budizme „kalviai laikyti burtininkais, didelę galią turinčiais žmonėmis, galinčiais akmenį paversti metalu“⁸⁰.

Pažymėtini ir kai kurie bendri kalvio ir velnio išvaizdos bruožai. Vienas iš velnio būdingų požymių – raišumas, o tautosakoje kalvis, užmynęs jo nugalėto velnio dantį, kartais tampa raišu⁸¹. Šlubas ir skandinavų mitinis kalvis Velundas. Kitas būdingas velnio požymis – juodumas. Be daugybės kitų eufemizmų (kaip *raistinis*, *balinis*, *šlubis*), jis ir *juodasis* ar *juodasis ponulis*; priežodžiai byloja: *Visi velniai juodi* arba *Visi velniai juodi, nė vieno nėra balto* ir pan.⁸² Ir vienas iš įprastų latviškų velnio vardų *jods* atitinka lietuvių žodį *juodas*⁸³.

TARPININKAS TARP PASAULIŲ

Taigi tautosakoje kalvis gali būti ir dangiškas, dieviškas, ir velniškas. Kai kuriose pasakose kalvis patenka į dangų po mirties – arba jis priimamas kad gintų nuo velnių, arba kad likęs nepriimtas neišvaikytų velnių iš pragaro, kurie išsilakstę žemėje pridarytų daug žalos. Kitose kalvis kaip tik dėl jo ryšių su velniais danguje nėra pageidaujamas⁸⁴. O pragaran jo nebeįsileidžia velniai. Taigi jis lieka tarpinėje erdvėje tarp dangaus ir pragaro; N. Laurinkienės žodžiais tariant, kalvis „gali pabuvoti visose trijose mitinio pasaulio zonose: požemyje, danguje ir vidurinėje sferoje – tarp dangaus ir pragaro“⁸⁵.

Tokią pomirtinę kalvio būklę pabrėžia ir liaudiški apibūdinimai: *Anas vaikščioja po sviety ir vaikščioja. Jam niekur nėra daikto*, t. y. vietos; arba jis *stovi viena koja žemėj, o kita danguj*, taigi yra tarpininkas tarp dviejų pasaulių, o kartu ir tarp jiems atstovaujančių dievybių – Dievo arba Perkūno ir velnio⁸⁶. Pažymėtina N. Vėlius nuomonė, kad ir pats „velnias iš seno galėjo būti įsivaizduojamas kaip tarpininkas (mediatorius) tarp priešingų sferų, objektų ar reiškinių“⁸⁷. Tarpininko požymių turi ir senovės graikų Hefaistas, išmestas iš Olimpo (dangaus), dirbęs kalviu požemyje (kalno

73 Razauskas 2011: 267, 271, 278; Razauskas 2012a: 10.

74 Razauskas 2011: 278–279; Razauskas 2012a: 13–14.

75 Puzinas, Mažiulis 1958: 364.

76 Senvaitytė-Kietienė 1998: 18; taip pat žr. Basanavičius 2003: 117–124. Pasakų apie kalvio ir velnio sutartis Lietuvoje esama gana daug – iki XX a. antros pusės užrašyta 186, Latvijoje – 110, daug mažiau slavų ir kitų Europos tautų kraštuose (Basanavičius 2003: 388).

77 MHM I: 299; Kunas 1984: 54.

78 Eliade 1993: 74, 76.

79 Razauskas 2011: 273, 278.

80 Kempbelas 2019: 84.

81 Greimas 1990: 414–415.

82 Vėlius 1987: 33, 35, 39, 43–44.

83 ME II: 230.

84 Žr. Senvaitytė-Kietienė 1998: 18.

85 Laurinkienė 2002: 98.

86 Vaitkevičiai 2001: 320–321.

87 Vėlius 1987: 46.

viduje) ir galiausiai vėl sugrįžęs į Olimpą – ir tuo sujungęs savyje dievišką ir demonišką prigimtį⁸⁸.

Todėl nieko nuostabaus, kad ne kas kitas, o kalvis pasakose išvaduoja vėles iš pragaro ir nugabena jas į dangų. D. ir V. Vaitkevičių manymu, kalvis ir nugali pragaro Velnią ne dėl valdžios, o dėl vėlių, kad jas išvaduotų ir perkeltų iš apačios (požemio) į viršų (į dangų)⁸⁹. O šiuo savo žygdarbiu jis kone prilygsta pačiam krikščioniškajam Kristui, nužengusiam į pragarą ir ten išgriovusiam „varinius vartus“ bei „geležinius stulpus“, nuvertusiam nuo sosto šėtoną ir iš pragaro rojūn išvedusiam teisuolius (Lk 23, 43).

Kadangi krosnis susisiečia su pragaru (per ją iš pragaro išlenda velniai) ir su dangumi (per krosnies kaminą iškeliauja ir atvyksta vėlės bei kai kurios mitinės būtybės, kaip aitvaras, raganos ir kt.)⁹⁰, o kalvio amatas irgi neatsiejamas nuo krosnies – kalvės žaizdro, tai kyla klausimas, ar negalėtų būti ryšio tarp šios krosnies ypatybės ir kalvio kaip tarpininko tarp dangaus ir pragaro. Nors kontekstai abiem atvejais gerokai skiriasi, ir nėra duomenų, kad kalvis tarp pasaulių keliautų per savo krosnį – žaizdrą⁹¹.

SUMANUSIS KALVIS

Tautosakos kalvio portretą sudaro ne tik santykiai su dangumi ir požemiu – jis dar spalvingesnis. Dėl vieno iš atspalvių grįžkime prie pasakos apie žmonių jauninimą. Esama jos varianto, kuriame jauninantis kalvis pavadinamas gydytoju, ir padeda jam ne velnias, o senelis elgeta, kurį D. Senvaitytė-Kietienė interpretuoja kaip Dievą⁹². Kalvis ir čia be antgamtinės pagalbos, žinoma, negali užduoties atlikti. O juk nuo seniausių laikų gydymas ir sveikata priklausė nuo aukštesnių jėgų, ir netgi šiandien, sunkiai susirgus, nesulaukiant vaikų ar ištikus kitai negandai, maldomis ir aukomis prašoma Dievo, Jėzaus Kristaus, Švč. Mergelės Marijos ar šventųjų pagalbos ir guodžiamasi tuo, kad *viskas Dievo valioje*. Betgi nereikia nuvertinti ir velnio, nes pasakose kartais gydo ir jis (pavyzdžiui, išgydo aklumą, priklausantį velnio sferai), o, pasak N. Vėliaus, gydytojo profesija jam netgi įprasta⁹³. Atjauninimas – irgi gydymas, tik savitas, magiškas, tačiau gydymas ir šiaip ilgą laiką buvo

neatskiriamas nuo magijos, kaip tradicinės gydymo priemonės (žolelės, užkalbėjimai ir kt.). Be to, žmogaus sveikata *grūdinama* pagal geležies grūdimo kalvėje pavyzdį (įkaitusią merkiant į šaltą vandenį)⁹⁴. O čia ir atitinkamos tradicinės pirties procedūros. Betgi tautosakoje pirtys – velnio ir laumių mėgstama vieta. Pirtyse vykdavo merginų iniciacijos (prisiminkime: vaikinų – kalvėje). Pirtis ir kalvė kartais net ir statytos po vienu stogu: pavyzdžiui, molinė kalvė ir jos gale pridurta iš molio drėbta pirtis Petro Užos sodyboje (Laučių k., Viešintų sen.)⁹⁵; kalvės pastogėje pirtys būdavo įrengiamos Žemaitijoje (vienas toks statinys yra atkeltas į Liaudies buities muziejų Rumšiškėse). Šiuo atžvilgiu paminėtina D. Senvaitytės-Kietienės mintis, jog kalvė galėjusi būti ir gydomųjų apeigų vieta – taip, pavyzdžiui, yra buvę kai kur Afrikoje, kur tikėta, kad „iš dumplių išeinantis oras gali išvalyti blogį ir ilgam išsaugoti sveikatą <...> arba išgydyti moteris nuo nevaisingumo. <...> Geležiai taip pat buvo teikiama ypatinga reikšmė – ji atsiranda kalvio žaizdre veikiant dangiškosios ir žemiškosios kilmės jėgoms (rūdai ir ugniai), todėl turi didelės galios“, kurią kaip tik ir įvaldo kalviai⁹⁶. Netiesiogiai kalvio, kaip gydytojo, vaidmenį galima įžvelgti ir lietuvių sakmėje apie du brolius vėjus, iš kurių vienas „jau seniai sergąs galvos skaudėjimu. Jam [kalviai] sukėlę galvą geležiniais lankais ir jis dabar jau nepučia. Jeigu tik pūsteltų, tai tuojau lankai nukristų, ir jis numirtų.“⁹⁷ Užtat neabejotinai su gydymu yra susijęs visoje Europoje (ir Lietuvoje) viduramžiais ir vėliau paplitęs reiškinys – odontologinė kalvio pagalba, mat būtent kalviai replėmis ištraukdavo žmonėms skaudančius dantis (apie tokias procedūras realiame gyvenime bus kalbama straipsnio tęsinyje).

Kalvių ryšys su medicina mūsų tautosakoje nėra išskirtinis, vienokiu ar kitokiu pavidalu jis užtinkamas ir kitų tautų tradicijose. Antai osetinų nartų epo kalvis Kurdalagonas karžygius apkausto metalu taip, kad visai apsaugo nuo sužeidimų; manyta, kad ir pats kalvis nesužeidžiamas⁹⁸. Kaip minėtoje lietuvių sakmėje kalviai sukėlę vėjų galvas, ne vienos Kaukazo tautos mitologijoje dievai kalviai geležimi apkausto didvyrių galvas (pavyzdžiui, abchazų kalvis Ainarižija geležiniu lanku ir variniais lopais „užtaiso“ mūšyje perskeltą kario kiaušą)⁹⁹. O vienoje ukrainiečių

88 MHM I: 299.

89 Vaitkevičiai 2001: 321.

90 Razauskas 2011: 94–113, 134–165.

91 Už šį patikslinimą dėkoju dr. Dainiui Razauskui.

92 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

93 Vėlius 1987: 221, 222.

94 Razauskas 2011: 278–279.

95 Pateikėjas Tautvilis Uža, g. 1946 m., u. 2020 m. rugpjūtį.

96 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

97 Razauskas 2004: 106.

98 MHM II: 21.

99 ME II: 66; Razauskas 2004: 105.

sakmėje užtinkame ir vėją užkaustyta burna – idant liautųsi pūtes¹⁰⁰.

Daugeliui žinomos pasakos apie vilką, laumę, raganą ir kitus, kuriems kalvis, jų prašymu, yra paploninęs liežuvį, kad jie galėtų apgauti būsimas savo aukas ne savu balsu. D. Senvaitytė-Kietienė spėja, jog taip pasireiškia kalvio gebėjimas pataisyti senus daiktus¹⁰¹. Tačiau liežuvis – ne „senas daiktas“, kurį reikėtų „pataisyti“, ir tai netgi ne kokia liežuvio trauma, kurią reikėtų pagydyti. Paploninti liežuvį kartais prašo pati antgamtinėmis galiomis apdovanota laumė ragana¹⁰², vadinasi, šiuo atveju kalvis padaro tai, ko negali net ji. Be to, būtina turėti omenyje, kad liežuvis čia tėra metafora – balso metafora, kurį iš tikrųjų ir prašoma paploninti. Pasak D. Razausko, „plonas liežuvis“ – įvaizdis, kuris reiškia gebėjimą gražiai kalbėti ir mena poeziją bei archajinę poetinę kalbą¹⁰³. Šio tipo pasakose Bebenčiuko mama ir ją mėgdžiojanti ragana arba ožka ir ją mėgdžiojantis vilkas ožiukus paprastai šaukia išties poetiškais žodžiais, juos išdainuodamas, pavyzdžiui: *Atidaraite, vaikeliai, atidaraite. / Pilni rageliai žalio šieno, / Pilni speneliai balto pieno*¹⁰⁴. Beje, šioje pasakoje ožka susigrąžina vilko prarytus vaikus *karštomis replėmis* suspaudusi jam liežuvį, kuris dėl to ir nutrūksta. Tad vienu kalvio įrankiu vilko liežuvis (balsas) buvo paplonintas, o kitu kalvio įrankiu už bausmę – visai nutrauktas (atimta kalbos dovana).

Kalvis apskritai susijęs su kūryba – ne tik tiesiogine, bet ir išplėstine prasme. Kaip pats lietuvių žodis *kurti* reiškia ir ‘degti ugnį’, ir šiaip bet ką kurti, daryti (iškalbinga, kad ir minėto osetinų mitinio kalvio Kurdalagono vardo pirmasis dėmuo *kurd* ‘kalvis’, ir rusų žodis *корчуй* ‘kalvis’ yra lietuvių *kurti* atitikmenys)¹⁰⁵. Tuo kalvis vėlgi artimas ir Dievui kūrėjui, ir visų galų meistriui velniui, kuris, be to, siejamas ir su menais, poezija, muzika. Pasak N. Vėliaus, mūsų tautosakos velnias ypač mėgsta muziką, todėl nėra abejingas muzikantams – dažnai juos kviečiasi savo puotosna, į „velnių veselę“, kartais ir pats muzikuoja, o jam „užgrojus, net visas miškas skamba“; anot tikėjimų, norinčiam išmokti smuiku griežti tereikia vidurnaktį nueiti kryžkelėn ir paprašyti velnio. Ši velnio ypatybė yra archajiška, nes muzika, dainavimas, poezija siejasi su burtais bei magija – bene centrine velnio globos sritimi¹⁰⁶. Velnio

muzikalumas itin pabrėžtas pasakoje „Geležinėlis“, kur sprindžio didumo juodas velniūkštis su batais ir skrybėle, net kai neturi jokio instrumento, vis tiek groja – lūpomis¹⁰⁷. Antikinis pavyzdys – velniui išvaizda, o gal net kilme artimas Panas, mėgęs muzikuoti švilpyne.

Mitologiniai kalvio-kūrėjo, kalvio-menininko pavyzdžiai geriau žinomi kitose kultūrose – tai minėti germanų nykštukai elfai, be kitų ypatingų daiktų, nukalę ir taurę poezijos medui, senovės indų dievas Višvakarmanas (pažodžiui Visakūrys), dogonų mitinis kalvis ir kiti; kaip menininkas pasižymėjo ir graikų Hefaistas, prikūręs dievams nuostabaus grožio daiktų; meistriškumu jiems nenusileidžia ir mitiniai baltų bei slavų kalviai, galėję nukalti ir žodį, dainą, ir netgi vestuves¹⁰⁸. O lietuviai dar ir šiandien atmena, jog „kiekvienas yra savo likimo kalvis“.

Tautosakoje velnio išmonei priskiriamas dalgis (sakmės žodžiais: *Velns užvis geriausius padargus vartoją. Kad niekur nebuvo žinomi dalgiai ir kiti geri įtaisymai, o jis nors vieną turėjo*; islandų mitologijoje stebuklingą dalgį pjovėjai padovanoja moteris elfė, o elfų būta itin išradingų kalvių), taip pat šakė, žarsteklis, žeberklas ir kai kurie kiti (ypač „naguoti“) geležiniai įrankiai¹⁰⁹. O tai vis kalvystės gaminiai. Dar ir šiandien kai kurie kaimo senoliai technologines naujoves apibūdina kaip „velnio išmislą“, todėl velnią-kalvį pagrįstai galima laikyti visokių naujų technologijų išradėju. Antai Hefaisto kalvėje, be kiklopu, triūsė ir mintimis valdomi jo padirbti „išmanūs“ automatai¹¹⁰. Ar tik ne su velnio nagais būtų galima susieti ir kruopštaus, sumanaus meistro apibūdinimą žodžiu *nagingas*, ir su tuo tiesiogiai susijusius visokius *įnagius*¹¹¹.

Taigi senovės lietuvių mitinis Kalvelis-Te-liavelis, nukalęs saulę, turi platų tarptautinį kontekstą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Ališauskas 2012 = Vytautas Ališauskas. *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus*. Vilnius: Aidai, 2012.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Balys 2000 = Jonas Balys. *Raštai*, II. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

107 SŽ: 345–350.

108 MHM II: 21.

109 Jasiūnaitė 2010: 109, 110–111. Nors lietuvių tautosakoje žinomi ir atvejai, kai dalgį žmogui padovanoja Dievas, pavyzdžiui, etiologinėje sakmėje „Dievas dovanoja dalgį“ (MMA: 158).

110 MHM I: 299.

111 Už šį papildymą dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.

100 Razauskas 2004: 106.

101 Senvaitytė-Kietienė 1998: 17.

102 Pavyzdžiui, GV: 14, 93.

103 Razauskas 2011: 292–293.

104 SŽ: 194; čia pridėtos ir šaukinio gaidos.

105 Razauskas 2011: 288–290.

106 Vėlius 1987: 208–210.

- Balsys 2012 = Rimantas Balsys. Jauja – XVI–XVII a. valstiečių „bažnyčia“. // *Sakralieji kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Basanavičius 2003 = Jonas Basanavičius. *Raštai, I: Straipsniai ir studijos*. Sudarė Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Beresnevičius 1995 = Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995.
- Beresnevičius 1999 = Gintaras Beresnevičius. Lietuvių religija ir mitologija. // *Mitologijos enciklopedija, II*. Vilnius: Vaga, 1999.
- Beresnevičius 2001 = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
- BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, II: XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- Buračas 1996 = Balys Buračas. *Pasakojimai ir padavimai*. Sudarė Albinas Degutis, Vidmantas Jankauskas. Vilnius: Mintis, 1996.
- Eliade 1993 = Mircea Eliade. *Kowale i alchemicy*. Warszawa, 1993.
- Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties paieškant; Apie dievus ir žmones*. Vilnius: Mokslo–Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1990.
- GV = *Gyvasis vanduo: lietuvių liaudies stebuklinės pasakos*. Sudarė Bronislava Kerbelytė. Vilnius, 1989.
- Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010.
- KAA = *Kadais ir akmenys augo: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė Edita Korzonaitė. Kaunas: Šviesa, 2007.
- Kempbelas 2019 = Džozefas Kempbelas. Kaip suprasti žydų krikščionių dvasinius simbolius. // *Liaudies kultūra*, 2019, Nr. 1.
- Kowalik 2004 = Artur Kowalik. *Kosmologia dawnych slowian*. Krakow: Nomos, 2004.
- Kunas 1984 = Nikolajus Kunas. *Senovės Graikijos mitai ir legendos*. Kaunas: Šviesa, 1984.
- Laurinkienė 1996 = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Laurinkienė 2000 = Nijolė Laurinkienė. Devyniaragio elnio semantikos akcentai. // *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 1.
- Laurinkienė 2002 = Nijolė Laurinkienė. Baltų mitinis kalvis ir jo atitikmenys kitų tautų mitologinėse tradicijose. // *Tautosakos darbai*, t. 17, 2002.
- Laurinkienė 2019a = Nijolė Laurinkienė. Saulės bei metalų kultas ir mitologizuotoji kalvystė: Metalų laikotarpio idėjų atšvaitai baltų religijoje ir mitologijoje. // *Būdas*, 2019, Nr. 5.
- Laurinkienė 2019b = Nijolė Laurinkienė. *Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
- ME I–II = *Mitologijos enciklopedija, I–II*. Vilnius: Vaga, 1997–1999.
- Narbutas 1992 = Teodoras Narbutas. *Lietuvių tautos istorija, I*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Puzinas, Mažiulis 1958 = J. Puzinas, A. Mažiulis. Kalvė. // *Lietuvių enciklopedija, X*. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.
- Razauskas 2004 = Dainius Razauskas. *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitikmenį (osetinių wægug / wægjg)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- Razauskas 2011 = Dainius Razauskas–Daukintas. *Krosnis mitologijoje*. Vilnius: Aidai, 2011.
- Razauskas 2012a = Dainius Razauskas. Kalvis mitologijoje. // *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*. Sudarė Jolanta Zabulytė. Utena: Utenos spaustuvė, 2012.
- Razauskas 2012b = Dainius Razauskas. Iš baltų mitinio vaizdino: Saulė. // *Liaudies kultūra*, 2012, Nr. 3.
- Senvaitytė 2005 = Dalia Senvaitytė. *Ugnis senojoje lietuvių tradicijoje: Mitologinis aspektas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2005.
- Senvaitytė–Kietienė 1998 = Dalia Senvaitytė–Kietienė. Kalvio įvaizdis lietuvių pasakose ir sakmėse. // *Liaudies kultūra*, 1998, Nr. 3.
- SV = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturys, 1987.
- SŽ = *Stebuklingas žodis: Lietuvių liaudies pasakos*. Sudarė Kostas Aleksynas. Kaunas: Šviesa, 1985.
- Šmitas 2004 = Pėteris Šmitas. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2004.
- Vaiškūnas 2012 = Jonas Vaiškūnas. *Skaitant dangaus ženklus: lietuviško zodiako pėdsakais*. Vilnius: Dominicus Lituanius, 2012.
- Vaitkevičiai 2001 = Daiva Vaitkevičienė, Vykintas Vaitkevičius. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. // *Lietuvos archeologija*, t. 21, 2001.
- Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- МНМ I–II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Главный редактор А. С. Токарев, I–II. Москва, 1997.
- Топоров 1970 = Владимир Николаевич Топоров. К балто-скандинавским мифологическим связям. // *Donum Balticum*. Stockholm, 1970.

BLACKSMITH'S PORTRAIT IN MYTHOLOGY

Jolanta ZABULYTĖ

Based on the insights of other researchers, the blacksmith's role in Lithuanian and other countries' mythology, both unique and colourful, is discussed in the article in more detail. In many cultures, the importance of the craft of blacksmiths elevated representatives of this speciality to the level of gods. Lithuanian mythology is no exception – one of the most important gods is Teliavelis/Kalvelis – creator of the Sun, and there is also the later god of the closed blacksmith cult, Kriukis. The relationship of blacksmith with the divine and devil worlds is visible in the activities of Teliavelis/Kalvelis and the folk smith. The latter, like his furnace and hearth, acts as a mediator between the two worlds – the heavens and the underworld. In relations with the oldest blacksmiths – the devilish blacksmith is characterised by their cunning character and he often beats the devils, or with their help and without performs acts of magical rejuvenation and may also be a healer. The relationship with magic is also revealed by cases of beating and thinning a tongue, the creative beginning characteristic of God and the devil – not only the act mentioned above, but also the forging of extraordinary things and the sun itself. Most of the Lithuanian mythical blacksmith features have similarities to the mythology of other cultures.

Vilniaus dailės akademijos Kauno fakultetas,
Muitinės g. 4, LT-44280, Kaunas
E. paštas: jolanta.zabulyte@vda.lt
Gauta 2021 01 20, įteikta spaudai 2021 04 26

Virgio Mikuckio kalvė. Tirkšliai, Mažeikių r. 2020 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

OŽYS IR JO GARSINĖ APLINKA

III DALIS: PAKEISTAS BALSAS IR OŽELIO DAINOS

Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ

Straipsnio objektas – ožys tautosakoje, mitologijoje, papročiuose ir jo garsinė aplinka. Remiantis lietuvių ir kitų tautų duomenimis siekiama atskleisti ožio sąsajas su muzika (plačiąja prasme), jų kilmę ir prasmes. Parodyti, kad lietuvių oželio dainos, dažnai laikomos nereikšmingomis, slepia ne tik gilius mitinius vaizdinius, bet ir archajiškus garso išgavimo būdus, tipologiškai giminingus Arktikos tautų intonacinės–akustinės kultūros reliktais. Tad ožys lietuvių tradicijoje laikytinas itin senu veikėju, iki šių laikų išsaugojusiu ryšius su mitologija, apeigomis ir mums ypač rūpima garsine aplinka. Pastaroji iki šiol nebuvo nuosekliai tyrinėta. Pasitelkti aprašomasis, lyginamasis, istorinis tipologinis, struktūrinis–semiotinis metodai bei hermeneutinės interpretacijos priegios.

Čia skelbiama trečioji straipsnio dalis¹, kurioje susitelkiama į pakeisto balso funkcijas ir prasmes, aptariami balso keitimo būdai.

Reikšminiai žodžiai: balso kaukė, oželio dainos, paramuzikiniai garsai, Arkties zona, šamanizmas, archaika, „intonacinė–akustinė sistema“.

Tęsinys. Pradžia 2020 m. Nr. 6 ir 2021 m. Nr. 1.

■ PAKEISTO BALSO FUNKCIJOS IR PRASMĖS

Tragedija pažodžiui yra „ožio daina“. Tad ir jos dalyvis tragodas – choro narys ar net pats tragedijos poetas bei pagrindinis veikėjas – pažodžiui yra „ožio dainuotojas“. Pagal plačiausiai pripažintą aiškinimą, taip vadintas ožio aukojimo metu dainavęs jo dalyvis arba dainavimo varžybų laimėtojas, pelnęs ožį, arba abu kartu, nes varžybose laimėtas ožys vis tiek buvo paaukojamas Dionisui². Apskritai dainos, himnai graikų ritualinėje tradicijoje būdavo atliekami aukojant³. Manoma, kad ir diaulu (dvigubu áulu) muzikuota per pačią aukojimo kulminaciją – gyvūno kraujo nuliejimą⁴. Tikėtina, kad „ožio dainuotojo“ tragodo balsas aukojimo metu būdavo tyčia iškreipiamas – tarsi užsidėjus ožį primenančią „balso kaukę“.

Balso pakeitimo temą reikėtų pradėti gvildinti nuo pradžios, t. y. nuo ypatingos garso reikšmės apeigose. Garsas – neatsiejama apeigų dalis. Jis apima ir žmogaus balsą (kalbėjimą, dainavimą, šauksmą, rėkavimą, ūkčiojimą, čepsėjimą, plekšėjimą, šnabždėjimą, kauksmą, švilpimą, raudojimą,

garsų pamėgdžiojimus), ir apeigas lydinčius „gamtos“ garsus (gegutės kukavimą, varnų karkasėjimą, kitų paukščių čiulbesį, perkūnijos griausmą, vėjo ošimą arba staugimą ir kt.), ir pasigirdusius „antgamtinius“ garsus (stenėjimą, dejavimą, dūsavimą, šiugždėjimą ir pan., priskiriamus vėlėms ar piktosioms dvasioms), taip pat naminių gyvūnų „kalbą“ ir kt. Garsas, anot Tatjanos Agapkinos, apeigose visuomet neatsitiktinis, kuo įvairiausiai semantizuojamas⁵. Suprantama, kad tokių garso ženklų prasmė – labai keblus klausimas.

Muzikologas Romanas Gruberis atkreipė dėmesį į pirmąsio žmogaus maginę veiklą, kurios metu, „pasitelkdamas nenatūralius garso šaltinius, jis kartais bandė atitinkamai pakeisti ir savo balsą – pasidaryti sau savotišką garso kaukę“⁶.

Sąvoką „balso kaukė“ pasiūlė vokiečių muzikologas Kurtas Zachsas (Curt Sachs) nusakyti tiems būdams, kuriais pirmąsiai žmonės, per apeigas „susikalbėdami“ su kitu pasauliu, keisdavo savo natūralų balsą. Tai buvo daroma tiek išnaudojant paties kūno galimybes, tiek pasitelkiant pagalbines balsą keičiančias priemones. Pavyzdžiui, čiukčių (šiaurės rytų Sibiras) šamanai ritualo metu balsą pakeisdavo dainuodami į būgną (laikydami jį prieš save, tiesiai arba pasuktą tam

1 Žr. Račiūnaitė-Vyčiniene 2020; Račiūnaitė-Vyčiniene 2021.

2 Burkert 1990: 16–18; Burkert 1966: 88, 92–93.

3 Sourvinou-Inwood 2005: 15.

4 Martin 2003: 156.

5 Агапкина 1995: 9.

6 ВИМ I: 41.

Šiaurės Mongolijos šamanas

Nepalo šamanė Ngema Maile Lama kviečia dvasias *činta* ceremonijos metu

tikru kampu). Kai kuriose tautose buvo dainuojama į megafonus, pagamintus iš tuščiavidurių šakų ar stambių nendrių stiebų. Balso kaukei buvo naudojamas ir *mirlitonas* – mažytė, stipriai įtempta membrana, suteikianti balsui zvimbiantį nosinį garsą⁷.

Panašiai tradicinės Amūro kultūros tyrinėtoja Jana Kryžanovskaja akustine kauke vadina garso imitacijas, kuriomis šamanas persikūnija į paukštį arba žvėrį ir bendrauja su anapusinėmis jėgomis. Po tokia akustine kauke gali pasislėpti ne tik šamanas, bet ir paprastas žmogus, pavyzdžiui, medžiotojas, jei tik gyvūnai jį girdi ir supranta. Medžioklės garsų imitacijos intonacine-akustine išraiška, anot etnomuzikologės, sudaro paleosonorinę garsų sistemą, kuri Paamūrės tautoms yra daugybės tradicinių muzikos žanrų pagrindas. Abiem atvejais tokia kaukė remiasi pamėgdžiojimu. Simboliniai garsų pamėgdžiojimai buvo svarbus šamaniškų ritualų dėmuo, pavyzdžiui, iškviečiant zoomorfinio pavidalo dvasias pagalbininkes arba patvirtinant jų atsiliepiamą į šamano kvietimą. Tokia ritualinė garsinė kaukė tuo pat metu ir paslepia savą, žmogišką garsinį veidą, ir išreiškia svetimą, siekiamą⁸.

Anot Sibiro folkloro žinovo Jurijaus Šeikino, tradiciniai garsų pamėgdžiojimo ir signalų principai formuojasi medžiotojų ir gyvulių augintojų bendruomenėse. Medžiotojai iki šių dienų išsaugojo intonacinės išraiškos relikthus ir gali paslėpti savo balsą neatpažįstamai arba paversti jį viliokliu.

Dalies tokių signalų ar vilioklių garso pamėgdžiojimo formulė stabilizavosi, ir atitinkamo gyvūno balso kaukė (pavyzdžiui, „elnio trimitas“) išliko iki mūsų dienų⁹. Štai ir šiuolaikinis nganasanų šamanų palikuonis Demnimė Kosterkinas sugeba savo balsu sukelti neįprasto tembro urzgimą ar riaumojimą. Šį „supersegmentinį“ tembrą, kurį Oksana Dobžanskaja apibūdina kaip „balsu skleidžiamą garsą, atsirandantį susiaurėjus ryklės ertmei dainuojant žemu registru“¹⁰, šamanas panaudoja kaip apeiginę balso kaukę, įgarsinančią dvasių giedojimą. Toks dainavimas vietine kalba vadinamas *chunty baly* (хунты балы) ‘dainavimas gerklomis’, kurios savitu būdu kvėpuojant priverčiamos gergžti, ir sutampa su dainavimu gerklomis šokio rate¹¹.

Kalbėdama apie ypatingą ritualinį dainavimą, lenkų etnomuzikologė Ana Čekanovska (Anna Czekanowska) atkreipia dėmesį į skirtingų rūšių kodus (verbalinį, muzikinį, gestų), vienas kitą papildančius arba valdančius, ypač esant dideliame emociniam įsitraukimui į ritualą¹². Įvairūs „iškraipyto“ atlikimo reiškiniai („nuryti“ skiemenys, silabizuoti priebalsiai), užaštrinami tembro efektais, anot Čekanovskos, suprastini kaip ypatingo ritualo dalyvių susitelkimo priemonės, siekiant užmegzti ryšį su anapusinėmis esybėmis. Pavyzdžiui, muzikavimas susitelkiant į vieną garsą (burdono efektas) ir jo akustinius efektus (virštonius) transformuoja pačią kreipinio

7 Sachs 1943: 23.

8 Крыжановская 2013: 54–55.

9 Шейкин 2002: 234.

10 Добжанская 2008: 37.

11 Добжанская 1997.

12 Czekanowska 1999: 6–7.

prigimtį. Taip muzika padeda palaikyti ir netgi lemia sėkmingą ryšį su anuo pasauliu. Kai kuriais atvejais tembrų įvairovė tiesiog atstoja melodijos bei ritmo piešinius, ir tembras įgauna konstitutyvinę signalinę funkciją¹³.

Archajiškose bendruomenėse, esant tiesioginei komunikacijai „su gyvūnais“ (per gyvūnus), stengiamasi kuo geriau imituoti gyvūnų skleidžiamus garsus – nebūtinai tiksliai juos atkartojant, bet pasitelkiant tembrus, atitinkančius paties gyvūno intonacijų struktūras. Geriausio imitavimo atvejais garsai paprastai visai „nesumuzikinami“ (arba tik vos vos): jų tembras, kontūras, aukštis priartėja prie gyvūnams, su kuriais (per kuriuos) komunuojama, būdingų garsų, nesiekiant jų įtraukti į žmonių muziką. Taip sukuriama atitinkamo gyvūno garsinė kaukė, kurią „užsidėjęs“ šamanas pats savotiškai į ją transformuojasi ar bent jau siekia tuo įtikinti ritualo adresatą.

Savo tikslų siekdami panašiai elgiasi kai kurie pasakų veikėjai gyvūnai. Antai vilkas, norėdamas įsiprašyti pas ožiukus, savo balsu bando pavažduoti jų mamą, ja apsimesti. Jam tai pavyksta tik tada, kai kalvis paplonina liežuvį. Tuomet, akustiškai persikūnijęs į ožką, arba „užsidėjęs“ ožkos balso kaukę, vilkas pagaliau apgauna ožiukus. Panašiai kitoje pasakoje (AT 702B*) vilkas, persikūnijęs į piemenėlį, apgauna mergelę uogelę:

Kad kitąkart buvo piemenėlis. Jis beganydamas rado vuogą. Iš tos vuogos pasidarė mergaitė. Jis jai pabudavojo pušų klėtaitę ir sulipino iš lendrių lipinaitę ir įleido gyvėt tą mergaitę. Tai mergaitei liepė duris užsidarinėti ir, apart jo, nieko neįleisti. Jis vakare parginęs nueidavo ją atlankyti. Nuėjęs pas klėtaitę, šaukdavo šiteip:

– Pušų klėtaitė,
Lendrių lipinaitė,
Vuogos mergaite,
Atidaryk dureles.

Mergaitė, supratus balsą savo piemenėlio, įleisdavo pas save. Vilkas nusiklausė dainos piemenėlio, atėjęs kartą pas klėtaitę, sako ir jis tą pačią dainelę – storu balsu uždainavo:

– Pušų klėtaitė,
Lendrių lipinaitė,
Vuogos mergaite,
Atidaryk dureles.

Mergaitė, pažinus ant balso, kad ne jos piemenėlis, sako:

– Neleisiu: mano piemenėlis parėjęs plonai dainuoja, o čia storai.

Vilkas, matydamas, jog neprigauna mergaitę, nueina pas kalvį, sako:

– Kalvi, ei kalvi, paplonyk man liežuvį.

– O ką man duosi?

– Aš tau duosiu pupų kartį, žirnių rėtį, duonos kampą, lašinių rėžį ir sunykusių kiaulaitę.

– Na, tai dėk ant priekalo.

Vilkas padeda liežuvį ant priekalo, kalvis su kūgiu bumt takšt, bumt takšt, paplonino vilkui liežuvį. Kalvis sako:

– Dabar atiduok prižadėtas derybas.

Vilkas, pakėlęs vuodegą, ir sako:

– Štai tau...

Vilkas nueina pas mergaitę ir, mokėdamas plonai, šaukia plonu balsu:

– Pušų klėtaitė,
Lendrių lipinaitė,
Vuogos mergaite,
Atidaryk dureles.

Mergaitė vilką įleidžia, mislydama, kad jos piemenėlis. Vilkas ją sudraskė ir suėdė, o kaulėlius nugraužęs ant kaklelio sukrovė, o pats, duris uždaręs, išbėgo į girią.¹⁴

Tos pačios balso paploninimo procedūros griebiasi ragana, norėdama prisivilioti ir suvalgyti Bebenčiuką, Jonelį arba, kaip mūsų su Liuda Liaudanskaite 1990 m. užrašytame variante, Ivanką¹⁵. Pastebėtina, kad visais šiais atvejais neigiamų herojų akustinė transformacija vyksta ne dėl jų pačių ypatingų galių (kaip šamanams persikūnijant), bet įsikišus stebuklingam tarpininkui – kalviui. Kalvis liežuvį paplonina, taip paplonindamas (padarydamas plonesnį, aukštesnį) balsą ir įgalindamas vilko ar raganos persikūnijimą.

Galima tarti, kad maginėje praktikoje įprastas balsas neveikia. Ritualiniai tekstai dažniausia išgiedami, išrėkiami ar sušnabždami, būtinai su atitinkama intonacija, ritmu. Ir Svetlana Tolstaja yra pažymėjusi, kad balso semiotizavimas (įprasminimas, prasminio krūvio suteikimas) liaudies kultūroje paprastai susijęs su fizinių jo charakteristikų pakeitimu: tono paaukštinimu arba pažeminimu, tam tikru intensyvumu (nuo

14 BsTB III: 90–92, Nr. 33.

15 Pateikė Alena Zaderackienė-Valatkevičiūtė, g. 1924 m. Rimašių k., gyv. Stalgonių k., Poškonių apyl.

13 Czekanowska 1999: 8.

šnabždėjimo iki riksmo), tempo svyravimu, ypatingais garso išgavimo būdais. Pakeisdamas balsą žmogus užsimaskuoja, persikūnija, tampa neatpažįstamas ir kaip tik tokiu būdu susisiečia su anuo pasauliu¹⁶.

Pakeistas balsas žymi pakitusią žmogaus būseną arba statusą, dažniausiai atliekant apeigas. Pavyzdžiui, įvairiose tradicijose persirengėlių balsų pakeitimas susijęs su atstovavimu anapusinėms jėgoms. Persirengėliai su jų lankomais kaimynais paprastai kalba pabrėžiamai aukštais arba žemais balsais, pamėgdžioja gyvūnų, moterų, vaikų, velionių giminaičių balsus, papildo ir taip jau pakeistą savo balsą dar kitokiais garsais – šnabždesiu, švilpimu, kikenimu¹⁷. Visa tai tik patvirtina, kad žmogaus balsui, kaip simboliinio elgesio instrumentui, tarp visų kitų išraiškos priemonių skiriamas ypatingas vaidmuo¹⁸.

Tad, grįžtant prie ožio balso, visai tikėtina, kad senovės graikų tragedijos choro (efebų?) balsai galėjo atitikti dionisiškojo aulo (t. y. dvigubo aulo, diaulo) estetiką – virpėjimu, drebėjimu (*tremolo*) sukeltą ožio mekenimo ar bliovimo įspūdį, pritinkantį Dioniso palydovų satyrų, o ir paties Dioniso zoomorfiniam pavidalui.

OŽELIO DAINOS

O dabar pasižvalgykime po lietuvių dainas apie ožį. Jos tokios gausios, kad veik neapbrėpiamos ir labai margos stilistikos. Jose glūdi įvairūs kultūriniai sluoksniai – nuo reliktnių ritualinių praindoeuropietiškių iki XX a. kaimo buitinių humoristinių. Kita vertus, tas pats motyvas gali priklausyti iškart keliems kultūriniam sluoksniams – dar nepraradęs vienos, seniausios prasmės, bet jau įgavęs kitą, naujesnę, o ant viršaus – ir visai naują, naujausią. Todėl kai kurie dainų apie oželį motyvai ar tik jų detalės, nepaisant lėkštos regimybės, ragina imtis gilesnių tyrimų.

Manyčiau, kad ypač dėmesio vertos dainos su refrenais, pavyzdžiui: *ukum pukum, ekum pukum, akum bucum, aki tpruki, muki tpruki, buki muki, meke puke, me-e prr-rr, hm pir* ir pan.

Šių refrenų užrašymai įvairiuose dainynuose, archyvų rankraščiuose bei kataloguose mažai

ką tesako. Daugelis oželio dainų, turinčių panašius refrenus, skelbtos tarp vaikų arba humoristinių dainų. Tiesa, tai puikūs pavyzdžiai kalbininkams, tyrinėjantiems visokius dalinio žodžių dvigubavimo (reduplikacijos) atvejus. Kalbininkų teigimu, reduplikuotiniai žodžiai mūsų šneka-mojoje kalboje reti – didžiąją jų dalį, anot Jurgitos Uselytės, sudaro ištiktukai¹⁹. Tačiau tokie sudvigubinti žodžiai, virtę stabiliais junginiais, yra ypač dažni tarp refrenų seniausio klodo muzikinėje tautosakoje: dainuojamuose pasakų interpuose, vaikų, piemenų dainose, ganymo šūksniuose.

Oželio dainų su minėtais refrenais melodijų užrašyta palyginti nedaug, o turimų garso įrašų transkribuota vos keletas. Tai paaiškinama paramuzikinių garsų notografavimo sudėtingumu. Tačiau net ir užrašytos melodijos (kaip ir tekstai) be palydimojo paaiškinimo, galima sakyti, nieko vertos. Pavyzdžiui, tik klausydami Jono Gliudelio padainuotos dainos „Aš ožiukas, muki tpruki“ įrašo²⁰, atkreipiau dėmesį į tai, kad dainininkas žodį *muki* dainuoja paprastai, o *tpru(ki)* – pirmąjį skiemenį tiesiog prunkšdamas (vibruodamas atpalaiduotomis lūpomis). Tokia artikuliacija atitinka arklių stabdymo signalą *tpru* bei karvių, veršelių šaukiamuosius garsažodžius *tpruka tpruka* (o kartais ir atitinkamus karvių vardus – *Tpruka, Tprukė, Tprukutė*), dar ir šiandien girdimus Lietuvos kaimuose. Anot Jurgos Trimonytės-Bikelienės, garsažodinis refrenas *tpru* nepaklūsta bendrosioms lietuvių kalbos priebalsių jungimosi taisyklėms²¹. Tokie invokatyvai, vartojami kreipiantis į naminius gyvūnus (*tpruka, trrr, šcac* ir pan.), kalboje užima periferinę padėtį ir, Alekso Girdenio teigimu, apskritai nelaikytini tikrais kalbos elementais²². Kaip pažymi Jolanta Zabarskaitė, šie invokatyvai – tai mūsų agrarinės praeities dalis, mažai tyrinėjama, gerokai primiršta ir nesustabdomai nykstanti²³.

Svarbu tai, kad dainų cikle apie oželį šių dvigubų refrenų garsinė raiška ypatinga. Galima numanyti juose slypint kažkokią iki šiol neatskleistą prasmę. Dėl to galėtume pasiremti Jurijaus Šeikino pastaba, kad „gyvūno balso išskyrimas kaip atskirės melodijos (dainuojamos ar

16 Толстая 1999: 10.

17 Петрухин 1986: 6–7.

18 Новик 1999: 217.

19 Uselytė 2010: 114.

20 G. 1884 m. Obenių k., Vievio r.; užr. R. Gučas 1962 m.; MFA KTR 201(1), MFA mg 3851(6).

21 Trimonytė-Bikelienė 2009: 88–89.

22 Girdenis 1995: 16.

23 Zabarskaitė 2006: 177.

atliekamos instrumentu) kultūroje apskritai nebūna savavališkas. Toks išskyrimas visuomet yra nulemtas tautos pasaulėžiūros, jos požiūrio į konkretų gyvūną ir visuomet patvirtinamas mitų, epo, sakmių ir pasakų.²⁴

Atidesniu šių dainų tyrimu užsiimti mane paskatino palyginti neseniai atsivėrusi galimybė susipažinti su Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto archyvo garso įrašų fondu. Senieji garso įrašai patvirtino jau senokai kirbančią mintį, kad visi minėti oželio dainų refrenai (*akum bukam, ekum pukum* ir pan.) kitados galėjo būti ne paprastai ištariami, bet išgaunami ypatingu būdu, gerklomis formuojant neįprastus garsus – savotiškai knarksint, šnarpščiant, kriuksint ir prunkščiant, plekšint, caksint liežuviumi ar panašiai. Berasūdama straipsnį, netikėtai sulaukiau naujos medžiagos – dar vieno garso įrašo su nepaprastai įdomiais garsais, išgaunamais kriuksint ir šnarpščiant²⁵, ir vertingos informacijos apie vieną iš oželio dainų atlikimą (tai rodytų šią dainą buvus populiarą Biržų krašte). Rasa Šernienė, išgirdusi ypatingą dainos „Irla irla, ukum pukum“ refreno artikuliaciją²⁶, prisiminė, kad ir jos vyro Tomo dėdė taip dainuodavo: „Gal greičiau ir truputį kitais žodžiais. Visą laiką maniau, jog pats sukūrė – buvo labai kūrybingas. Viską kriuksėdavo lygiai taip pat meistriškai. Tai buvo giminės *topas*. Vis prašydavom padainuoti“ (2021 m. sausio 15 d. informacija). Kartais tokį ypatingą refreno artikuliaciją teigia ir pačių dainininkų pastabos. Antai pastaboje prie dainos „Aš aželis, me-e prr-rr“, padainuotos Emilijos Kuzavinienės-Zaukaitės, atlikėja priduria, kad „*me-e prr-rr* garsais pamėgdžiojamas ožys. Be to, visa ši daina dainuojama per nosį.“²⁷

Taigi aptarkime dvigubo refreno ištarimą oželio dainose. Kaip sakytą, šių dainų refrenas sunkiai transkribuojamas natomis, ir kaip tik dėl to, kad ne paprastai išdainuojamas, bet išgaunamas suspaustomis gerklomis bei lūpomis: du pirmieji ritminiai vienetai – įkvepiant ir savotiškai knarktelint ar kriuktelint, kiti du – iškvepiant ir

Gerklinis dainavimas: *Mary Siouaraapik* ir *Audla, Puvirrituq*, 1976 m. (fotografas nežinomas). A-HBCA-220, B & W fotografija, Ontarijo mokslo centras.

tuo pat metu lūpomis sučepsint arba prunkštelint. Aišku, kad tai tikrai ne muzikiniai garsai, bent jau pagal tradicinę muzikos sampratą.

Atkreipkime dėmesį, kad šie ypatingi garsai išgaunami tolydžio kaitaliojant įkvėpimą ir iškvėpimą. Tipologiškai artima archajiška muzikinė artikuliacija žinoma vadinamosioms paleoazijinėms (ir joms giminingoms) tautoms. Bene daugiausia tyrinėtojų dėmesio šiuo atžvilgiu teko Kanados eskimų inuitų vokalinei technikai (*kataj-jaq* ar *qattajjaq*), kurią sudaro motyvų kartojimas įkvepiant ir iškvepiant ir taip išgaunant savotišką nosinį bei gomurinį balsą, lydimą ištrūkstančių nefiksuoto aukščio garsų. Taigi girdėti savotiškas mykimas („gerklinis dainavimas“) ir jį lydintys aukšti garsai. Paprastai šitaip dainuodamos varžosi dvi moterys. Kūrinys baigiamas tada, kai viena iš moterų tiesiog uždūsta ir susijuokia. Tekstas – beprasmiai skiemenys²⁸. J. Šeikino manymu, kai kurios Kanados ir Grenlandijos eskimų *katajjaq* rūšys rodo giminybę su čiukčių ir koriakų intonavimo tradicija²⁹.

Anot Žano Žako Natjezo (Jean-Jacques Nattiez), iš esmės, tai dvi vienaarūšių garsų eilės: viena – žemų, vadinamųjų gerklinių, kita – aukštų garsų eilė. Pakaitinis dainavimas įkvepiant ir iškvepiant sukuria tai, ką galima pavadinti „tapybos stiliumi“.

24 Шейкин 2002: 235.

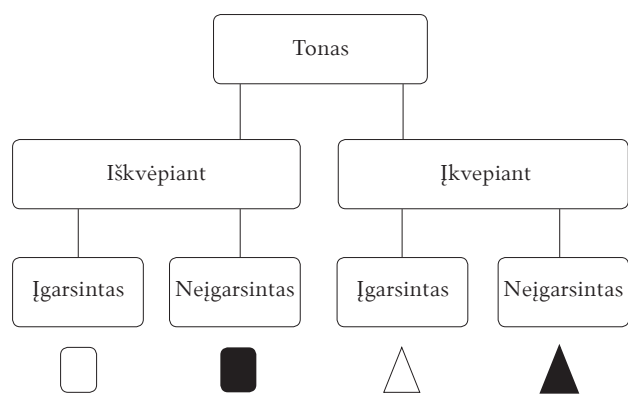
25 Tai daina „Tas oželis kėstaragis“, įdainuota Ernesto Vedlūgos, g. 1902 m. Svilių k., Biržų r. Savo senelio įrašu, saugomu LLTI archyve (LTRF mg 4691(86)), pasidalino grupės „Trys keturiose“ dainininkė Audronė Žilinskienė.

26 http://folkloras.lmta.lt/irasai/KF_1170-1?fbclid=IwAR2hnX5fU5KEMiP2NZvfTEsWbUanFXMwHLgybWbJGKxNQItI3skHRMofDiY.

27 G. 1936 m. Rūmiškių k., Obelių vlsč.; LLD Vk, p. 438 (LTRF pl. 561/3) ir p. 243.

28 VW: 131; CD I: 12.

29 Шейкин 2009: 75.

Inuitų vokaliųjų žaidimų notacijos simboliai. Keturiios pagrindinės *katajjaq* muzikinio garso kategorijos (Charron 1978: 255)

Rašydamas apie čiukčių gerklinę dainavimą, jų vadinamą *pic eynen*, Ž. Ž. Natjezas pabrėžia, kad šis naudojamas ritualinių šokių kontekste, judesiais ir balsais mėgdžiojant įvairius gyvūnus. Muzikos požiūriu, *pic eynen* šiek tiek skiriasi nuo inuitų *katajjaq*: pastarasis atliekamas dviejų moterų (labai retai – kelių porų), o *pic eynen* – didesnio moterų skaičiaus: viena dainuoja pagrindiniu balsu, kitos improvizuoja, jam pritardamos³⁰. Beje, Ž. Ž. Natjezas teigia, kad jo paties garso įrašai, daryti kitose inuitų teritorijose (Šiaurės Bafino žemėje), liudija buvus dainavimą *pirkusirtuk*, kuriame gerklinis balsas pasitelkiamas ne visada. Kitose inuitų gyventose vietovėse ir pagrindinis terminas kitas – *nipaquhiit*. Taigi garsas ne visada išgaunamas gerklomis, be to, žodis *katajjaq* pačių eskimų niekada nebuvo pažodžiui suprantamas kaip gerklinis dainavimas – tai išmokta iš baltųjų. Manoma, kad praeityje buvo simboliškai pasidalijama užduotimis: vyrams medžiojant, moterys atlikdavo *katajjaq*, taip mėgdindamos paveikti gyvūnų (minimų arba mėgdžiojamų) dvasias ir per atstumą prisidėti prie medžioklės sėkmės³¹.

Katajjaq iš esmės sudaro pasikartojančių motyvų (temų) ir pasirinktų morfemų (žodžių ar žodžių dalių) sėkos. Atrodo, kad laikytis nuoseklaus pasakojimo nebuvo svarbu. Motyvo kartojimų skaičius neapibrėžtas. Didžioji dalis antrojo balso motyvo yra tokia pat kaip pirmojo, tik atsilieka puse takto – pagal įkvėpimo ir iškvėpimo kaitą.

Inuitų vokalinio žaidimo dviese notacijos pavyzdys (Nattiez 1983: 457).

Giminingą žanrą *rekutkar* (iš *rekut* 'gerklė' ir *kar* 'daryti, sukurti') turi Krafto ainai, imigravę į Hokaidą iš Sachalino (patys Japonijos Hokaido ainai šio žanro neturi)³². Azijos eskimai (Naukano ir Sirenikio kaimų gyventojai) gerklinį krenkštimą įkvepiant ir iškvepiant vadina „čiukčių muzika“. Šis intonavimas (kaip moterų šokių muzikinis apipavidalinimas) žinomas įvairiose Kamčiatkos etninėse grupėse, itelmenų tradicijoje toks krenkštymas būdingas tiek vyrų, tiek moterų soliniams šokiams, Kolyme jis lydi evenų ir jukagirų vyrų ir moterų šokius ratu, yra būdingas Taimyro autochtonų (nganasanų, encų, dolganų, šiaurės vakarinių jakutų) mišriems šokiams. Įvairioms Paamūrio tautoms krenkštymas įkvepiant ir iškvepiant – merginų žaidimas balsu. Visa tokių gerklinių žaidimų ir šokių palydimojo krenkštimo įvairovė, anot J. Šeikino, laikytina „Arktikos tautų intonacinės-akustinės kultūros reliktu“³³.

Ypatingais garsais ritualiniams šokiams ratu pritaria ir nganasanai – negausi, toliausiai šiaurėje gyvenanti Eurazijos tauta, priklausanti samodų³⁴ grupei. Į savitus garsus buvo atkreiptas dėmesys dar XVIII a. pabaigoje: „Vietoje muzikos jie [vyrų] karkia nosimi, išgaudami tam tikrą skiemenį, o moterys vienodu ritmu knarkčioja.“³⁵ Toks akompanimentas esą skirtas pamėgdžioti šiaurės elniams: „Šokio dalyviai krenkštė (*хоркали*) kaip elniai: vyrai – šurkščiu balsu, mėgdžiodami patinus, moterys – švelnesniu balsu, mėgdžiodamos pateles.“³⁶ Nganasanų ritualinio šokio akompanimentą sudaro garsažodžiai *antina mantina aku ai* ir krenkštimą primenantys garsai, išgaunami įkvepiant ir iškvepiant. Žodžiai kalbiškai beprasmiai, tačiau pateikėjo (šamanų palikuonio) Demnimės Kosterkino liudijimu,

32 Земцовский 1991: 164; Nattiez 1999 ir kt.

33 Шейкин 2009: 75.

34 Grupė mažų tautelių, gyvenančių daugiausiai šiauriniame Sibire bei šiaurės rytinėje europinės Rusijos dalyje.

35 Паллас 1788: 105.

36 Попов 1936: 79; cit. iš Шейкин, Добжанская, Никифорова 2016: 36.

30 Nattiez 1999: 409.

31 Nattiez 1983: 459.

jie kilę iš šamaniško ritualo (todėl paprastiems žmonėms jų reikšmė nežinoma). Ritualinio šokio metu šamanas, sakydamas minėtus žodžius, įterpdavo riaumojimą, primenantį meškos balsą. Muzikine prasme tai irgi garsai, nepriklausantys nei kalbėjimui, nei dainavimui. Etnomuzikologė Trynu Ojama (Triinu Ojamaa) atkreipia dėmesį į šio reiškinio apibrėžimo etnomuzikologijoje problemą. Dažniausiai toks artimas kalbai elgesys balsu vadinamas rečitavimu. Tyrinėtojos manymu, jam apibrėžti labiau tiktų kompozitoriaus Arnoldo Šėnbergo (Schoenberg) sukurtas terminas *Sprechgesang* 'kalbadainis'. Antrojoje šokio akompanimento dalyje imituojamas meškos riaumojimas, pasitelkiant skiemenis *ō-ō-ai*. Ypatingas balso tembras išgaunamas naudojant tam tikrą kvėpavimo techniką. Segmentas *ō* išgaunamas įkvepiant, o po jo einantys garsai – iškvepiant. Tokią vokalinę techniką naudoja koriakai, evenkai, tungusai, čiukčiai ir kitos Sibiro tautos, taip pat inuitai³⁷. (Manoma, kad inuitai persikėlė iš Azijos į Ameriką per Beringo sąsiaurį, atsinešdami pradines šios vokalo technikos formas. Šių pirminių formų pagrindu ir atsirado inuitų bei ainų gerkliniai žaidimai ir Šiaurės Sibiro tautų šokius lydintis muzikavimas balsu.³⁸)

Akivaizdu, kad minėta šokių muzikavimą ir gerklinius žaidimus sieja bendra maginė funkcija. Gerkliniu krenkštumu imituoti lokių, briedžių, ruonių, varnų, gandrų ir kitų gyvūnų bei paukščių balsai. Manoma, kad muzikavimas krenkščiant gerklomis lėmė medžioklės sėkmę³⁹. Tačiau gyvūnų mėgdžiojimas krenkščiant gerklomis šokių ir balso žaidimų metu, matyt, turi ir platesnę prasmę nei medžioklinė magija. Pavyzdžiui, dolganai šokdami imituoja gandrą, o gandro jiems nevalia užmušti. Klodo Šarono (Claude Charron) tyrimai rodo, kad gerkliniais balsais būdavo pasveikinami svečiai, be to, jie turėjo savotišką didaktinę paskirtį auklėjant vaikus⁴⁰.

Čia tiktų etnomuzikologės Galinos Syčenko (Сыченко, Sychenko) pasiūlyta šamaniško intonavimo sąvoka, apimanti dainavimą, muzikavimą įvairiomis garso išgavimo priemonėmis, gamtos garsų imitacijas bei šūksnius, įvairias ypatingas kalbos formas, vartojamas šamanų ritualų bei pasirengimo jiems ir šamanų regėjimų metu, taip pat visokiomis improvizuotomis neritualinėmis

aplinkybėmis. Šiai sąvokai būtų galima priskirti ir tą garsinę veiklą, kurią atlieka šamaniškoms tradicijoms priklausantys, bet patys šamanais nesantys asmenys. J. Šeikinas tokius reiškinius yra apibūdinęs „parašamanizmo“ terminu. D. B. Fankas (Funk) ir V. A. Charitonova (Харитоновa, Kharitonova) panašia prasme vartoja „liaudies šamanizmo“ terminą, o atitinkamus asmenis vadiną „šamanuojančiais“ (*shamanizers*)⁴¹.

Svarstydamą krenkščiamo garso funkcijas, originalią prielaidą išskėlė Trynu Ojamā (Triinu Ojamaa). Jos manymu, reguliaraus metro gerklinis krenkštymas įkvepiant ir iškvepiant gali sukelti plaučių hiperventiliaciją, kuri šokėjų gali būti pasitelkiama ekstazės būsenai pasiekti (nors rašytiniai šaltiniai apie tai atvirai nekalba). Tyrinėtoja atkreipia dėmesį į ekstazę sukeliantį krenkštimą balsu nganasanų meškos šokio metu. Paprastai išskiriama keletas veiksmų, prisidedančių prie transo būsenos šokant, vienas pagrindinių – tolydžio greitėjantys ritmiški judesiai. Tačiau nganasanų meškos šokis šokamas vienodu vidutiniu tempu, todėl esą tikėtina, kad jo metu transą pasiekti galėjo padėti kaip tik ritmiško kvėpavimo krenkščiant sukelta hiperventiliacija⁴².

Kadangi Sibiro tautų folklorinės tradicijos nežino sąvokos „muzika“, archajiškiems muzikiniams reiškiniams įvardyti J. Šeikinas siūlo sąvoką „intonacinė-akustinė sistema“. Ypatingą reikšmę šioje archajiškoje sistemoje, etnomuzikologo tyrimais, įgyja tembrai. Vienas pagrindinių intonacinės kultūros formavimosi mechanizmų, anot J. Šeikino, yra garsų imitacija – *echolalija* '(nevalingas) išgirstų žodžių, frazių kartojimas' ir *glosolalija* 'beprasmis, nežinomą kalbą primenantis murmėjimas (transo būsenoje)'. Tokį archajišką intonavimą išsaugojo medžiotojų signalai ir garsų pamėgdžiojimai, kuriais valingai siekiama nutolti nuo žmogaus balso. Kai kurie jų kaip tik pagrįsti gerkliniu krenkštumu įkvepiant ir iškvepiant, pavyzdžiui, pamėgdžiojant elnią arba miškinį purpelį. Tarp Sibire paplitusių signalų išsiskiria viliojamieji „moteriški“ kreipiniai į gyvūnus, paremti meistrišku imitavimu. J. Šeikino manymu, jie ir tapo ypatingo Arkties zonos tautų intonacinio-akustinio meno – gerklinio krenkštimo įkvepiant ir iškvepiant – provaizdžiu⁴³.

37 Ojamaa 2009: 42.

38 Nattiez 1999: 411–412.

39 Nattiez 1999: 405.

40 Charron 1978: 246.

41 Sychenko 2009: 66–67.

42 Ojamaa 2009: 40, 55.

43 Шейкин 2002: 189–203.

Sibiro intonacinėje-akustinėje sistemoje etnomuzikologas išskiria keletą gerklinio dainavimo atmainų. Tungusams priklausančių udegėjų, gyvenančių daugiausia prie Amūro, muzikiniame folklore gyvuoja ypatinga vokalinės kūrybos rūšis *diganaini* (диганаини), pažodžiui, ‘žvėries arba paukščio imitavimas balsu’. Tai gerklinis dainavimas įkvepiant ir iškvepiant, sukuriantis elnių šnarpštimo, prunkštimo, žuvėdrų klykavimo ar ruonių skleidžiamų garsų įspūdį (čiukčių *пичьэйн’ен*, koriakų *кариг’айн’этык* ir kt.). Tiurkams priklausančių dolganų, gyvenančių šiaurės Sibire, panašūs garsų mėgdžiojimai vadinami „dainavimu nugara“, bet tik ypatingi specialistai geba išgauti savitą gerklinį krenkštimą (*хорканье*), primenantį elnio balsą⁴⁴. Be to, žodžiu *хорканье* dar vadinamas kimus, gergždžiantis garsas, kurį poravimosi metu leisdamasis skleidžia slankos (*Scolopax rusticola*) patinas⁴⁵. Lietuviams slankos irgi *kurkia*, *kurkčioja* ‘tarpais kurkia’: *Kėkštai ir slankos kurkčioja] po lankas, kvarksi* (LKŽe). O tai tilvikinių šeimos paukštis, giminingas mūsų „mekenančiam“ *perkūno oželiui*.

Po tokio ilgoko nukrypimo į archajinės epochos paramuzikinių garsų pasaulį, baigiant laikas grįžti prie lietuvių oželio dainų. Akivaizdūs tipologiniai panašumai rodo, kad minėtieji jų refrenai savo ypatingai išgaunamais tembrais, irgi atsiduriančiais už įprastos muzikos (ir netgi kalbos) garsyno ribų, puikiai atitinka archajinės intonacinės-akustinės kultūros normas. O tai leidžia numanyti itin tolimą senovę siekiančias šių refrenų, o gal ir pačių oželio dainų, ištakas. Bet apie tai – kitąsyk.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

BsTB = *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 3: *Lietuviškos pasakos įvairios*, III. Surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1997.

Burkert 1966 = Walter Burkert. *Greek Tragedy and Sacrificial Ritual*. // *Greek Roman and Byzantine Studies*, t. 7, 1966.

Burkert 1990 = Walter Burkert. *Wilder Ursprung. Opfer-ritual und Mythos bei den Griechen*. Berlin: Klaus Wagenbach, 1990.

44 Шейкин, Добжанская, Никифорова 2016: 35–37. Beje, internete galima artikti ir praktinių instrukcijų elnio balsui ramėgdžioti, žr. Степанова, Татьяна. Горловое пение в народных танцах тунгусов <<http://tudocs.exdat.com/docs/index-100435.html>>.

45 Šio garso pavyzdžių galima rasti čia: <<http://onbird.ru/opredelitel-ptic/valdshnep/golos>>.

Charron 1999 = Claude Charron. *Toward Transcription and Analysis of Inuit Throat-Games: Micro-Structure*. // *Ethnomusicology*, t. 22, 1978, Nr. 2.

Czekanowska 1999 = Anna Czekanowska. *Ritual and the Means of its Transmission: Towards the Discovery of Mental Concepts and Artistic Prepositions*. // *Ritual and Music: Papers presented at the International Ethnomusicologist Conference held in Vilnius, December 11–12, 1997*. Edited by Rimantas Astrauskas. Vilnius: Lithuanian Academy of Music, 1999.

Girdenis 1995 = Aleksas Girdenis. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995.

Martin 2003 = Richard P. Martin. “The Pipes are Brawling”: Conceptualizing Musical Performance in Athens. // *The Cultures within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*. Eds. Carol Dougherty and Leslie Kurke. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Nattiez 1983 = Jean-Jacques Nattiez. *Some Aspects of Inuit Vocal Games*. // *Ethnomusicology*, t. 27, 1983, Nr. 3.

Nattiez 1999 = Jean-Jacques Nattiez. *Inuit Throat-Games and Siberian Throat singing: A Comparative, Historical, and Semiological Approach*. // *Ethnomusicology*, t. 43, 1999, Nr. 3.

Ojamaa 2009 = Triinu Ojamaa. *Some aspects of Nganasan dance music*. // *Perspectives on the song of the indigenous peoples of northern Eurasia: performance, genres, musical syntax, sound*. Edited by Jarkko Niemi. Tampere: Tampere University Press, 2009.

Račiūnaitė-Vyčiniene 2020 = Daiva Račiūnaitė-Vyčiniene. *Ožys ir jo garsinė aplinka, I dalis: Ožio balsas*. // *Būdas*, 2020, Nr. 6.

Račiūnaitė-Vyčiniene 2021 = Daiva Račiūnaitė-Vyčiniene. *Ožys ir jo garsinė aplinka, II dalis: Ožio ragas ir ožio koja*. // *Būdas*, 2021, Nr. 1.

Sachs 1943 = Curt Sachs. *The Rise of Music in the Ancient World: East and West*. New York: W. W. Norton & Co., 1943.

Sychenko 2009 = Galina Sychenko. “Shamanic intonation”: history and phenomenology of the concept. // *Perspectives on the song of the indigenous peoples of northern Eurasia: performance, genres, musical syntax, sound*. Edited by Jarkko Niemi. Tampere: Tampere University Press, 2009.

Sourvinou-Inwood 2005 = Christiane Sourvinou-Inwood. *Greek Tragedy and Ritual*. // *A Companion to Tragedy*. Edited by Rebecca Bushnell. Blackwell Publishing, 2005.

Trimonytė-Bikelienė 2009 = Jurga Trimonytė-Bikelienė. *Refrenų-garsažodžių fonotaktikos ypatumai*. // *Žmogus ir žodis*, 2009, Nr. 1.

Uselytė 2010 = Jurgita Uselytė. *Lietuvių kalbos žodžių reduplikacija*. // *Lituanistika*, t. 56, 2010, Nr. 1–4 (79–82).

VW = *Voices of the World: An Anthology of Vocal Expression*. Coordination by Hugo Zemp, generaltexts by Gilles Léothaud, Bernard Lortat-Jacob and Hugo Zemp. Musée del’Homme, 1996. CD I–III.

Zabarskaitė 2006 = Jolanta Zabarskaitė. *Ekspresyvioji lietuvių kalbos leksika ir vartosenos žodynai*. // *Leksikografija ir leksikologija*, I dalis: *Aiškinamųjų bendrinės kalbos žodynų aktualijos*. Sud. Ritutė Petrokienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.

- Агапкина 1995 = Татьяна Агапкина. Звуковое поле традиционного календаря. // *Голос и ритуал: Материалы конференции, май 1995 г.* Москва: Государственный институт искусствознания, 1995.
- ВИМ I = *Всеобщая история музыки*. Составил Роман Грубер, I. Москва: Музгиз, 1965.
- Добжанская 1997 = Оксана Добжанская. *Шаманский обряд нганасан: опыт этномузыковедческого исследования*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Новосибирск: Новосибирская государственная консерватория, 1997. Prieiga internetu: <<http://cheloveknauka.com/shamanskiy-obryad-nganasan-opyt-etnomuzykovedcheskogo-issledovaniya>>.
- Добжанская 2008 = Оксана Добжанская. *Шаманская музыка самодийских народов в синкретическом единстве обряда*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Москва: Московская государственная консерватория им. П. И. Чайковского, 2008.
- Земцовский 1991 = Изалий Земцовский. Артикуляция фольклора как знак этнической культуры. // *Этнознаковые функции культуры*. Москва: Наука, 1991.
- Крыжановская 2013 = Яна Крыжановская. О звуковом коде традиционной амурской культуры. // *Голос в культуре. Музыка природы: звукоподражание в обряде и искусстве*, IV. Редакторы-составители И. А. Чудинова, А. А. Тимошенко. Санкт Петербург: Российский институт истории искусств, 2013.
- Новик 1999 = Елена Новик. Семиотические функции голоса в фольклоре и верованиях народов Сибири. // *Фольклор и мифология Востока в сравнительно-типологическом освещении*. Москва: Наследие, 1999.
- Паллас 1788 = Петр Симон Паллас. *Путешествие по разным провинциям Российского государства*, III. СПб.: Имп. Акад. наук, 1788.
- Петрухин 1986 = Владимир Петрухин. Человек и животное в мифе и ритуале: мир природы в символах мира культуры. // *Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии*. Москва: Наука, 1986.
- Попов 1936 = Андрей Александрович Попов. Тавгийцы: Материалы по этнографии авамских и вадеевских тавгийцев. // *Труды Института этнографии*, т. 1 / 1. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936.
- Толстая 1999 = Светлана Толстая. Звуковой код традиционной народной культуры. // *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*. Москва: Индрик, 1999.
- Шейкин 2002 = Юрий Шейкин. *История музыкальной культуры народов Сибири: Сравнительно-историческое исследование*. Москва: Восточная литература, 2002. Prieiga internetu: <<https://textarchive.ru/c-2391653-pall.html>>.
- Шейкин 2009 = Юрий Шейкин. Традиционная музыкальная культура народов Арктики (постановка проблемы общности и различий в культурах народов циркумполярного региона). // *Традиционная культура*, т. 35, 2009, №. 3.
- Шейкин, Добжанская, Никифорова 2016 = Юрий Шейкин, Оксана Добжанская, Вера Никифорова. Звучащий ландшафт Арктики. // *Этнографическое обозрение*, 2016, №. 4.

THE GOAT AND ITS SOUND ENVIRONMENT, PT. III: CHANGED VOICE AND GOAT SONGS

Daiva VYČINIENĖ

The article analyses the image of a goat in folklore, mythology, and customs, focusing on the sound code: the voice of the goat and its sound environment. According to the data of Lithuanians and other nations, using comparative, historical typological, structural-semiotic methods, as well as access to hermeneutic interpretation, attempts are made to reveal the links of the goat with music (music instruments, ways of forming/changing the human voice, musical escorting rituals, etc.), their origin and possible meanings.

The third part of the article focuses on the functions and meanings of the transformed voice, various ways of changing voices related to the ceremonial environment of their use. The following definitions are used to describe the voice-changing phenomenon: “voice mask” (Curt Sachs), “acoustic mask” (Jana Kryžanovskaja) and so on. Attention is drawn to the special way of extracting the sound of the “goat song” chorus. In most cases, these are paramusical sounds, often produced by continuous alternation of inhalation and exhalation. Similar archaic musical articulation can be found among the so-called Paleasian and related peoples. Yuri Sheikin, a Siberian folklore expert, suggests the term “paleosonic system” to describe archaic musical phenomena. It has a special significance for voice timbre, which wilfully seeks to “distance” itself from the human voice. The choruses of Lithuanian “goat songs” with their specially produced timbres, also find themselves outside the sound of ordinary music (and even language), in line with the norms of archaic paleosonic culture. This makes it possible to identify the origins of these refrains, and perhaps the “goat songs” themselves, which date back to ancient times.

Lietuvos muzikos ir teatro akademija
Vilniaus g. 6–2, LT-01110, Vilnius
E.paštas: daiva.vyciniene@lmta.lt
Gauta 2020 05 20, įteikta spaudai 2021 04 26

KAD TĘSTŪSI MARIJOS GIMBUTIENĖS SKAITYMAI

Viktorija DAUJOTYTĖ

■ Marijos Gimbutienės šimtmečio dienomis Vykintas Vaitkevičius prabilo ir apie jos tyrimų atnaujinimo būtinybę, pastebėjo, kad ir konferencijose trūksta naujumo, kad kartojamės. Ir tai yra tiesa. Bet ištarė ir kad Gimbutienė – poetė. Ne dėl to, kad nuvertintų. Pakartota, kas tautosakininko Jono Balio rašyta „Metmenims“ apie M. Gimbutienės straipsnį „Šviesos ir nakties deivės lietuvių mitologijoje“: „negaliu kitaip pavadinti kaip poezija“ (Gimbutienė 2002: 95). Kitais žodžiais, tai „autorės fantazijos produktas“. Ginčas, prasidėjęs nuo Liudviko Rėzos dainų rinkinio (1825), nuo dainos „Mėnuo saulužę vedė“ autentiškumo problemos. Prasitęsęs iki Vinco Krėvės, iki tautosakiškojo Šarūno motyvo problemiško. Mokslas susiduria su „ne mokslu“, ieško atskyrimo argumentų. O jie, ypač humanistikoje, niekad nėra vienareikšmiai. Ne visada mokslas yra aukščiausia instancija. O jei ir yra, tai juk ne amžinai. Laikas viską keičia.

Nebūtų prasminga tvirtinti, kad visa, kas M. Gimbutienės rašyta apie lietuvių mitologiją, yra tikrinta, paremta vieninga metodologija, motyvuota. Panašiai ne vienu atveju galvotina ir apie įspūdingas archeologines vizijas, apie seniausias civilizacijas, paremtas motinos Deivės vaizdiniu. Kuo didesnis kūrybinis statinys, tuo daugiau ir abejonių, klausimų. Ir į tai ne kartą atkreiptas dėmesys. Dar 1990 metais Algirdo Juliaus Greimo pastebėta, kad M. Gimbutienės veikalas „sukels diskusijas, bus vienu išgirstas, kitų išpeiktas. Tai nesvarbu, svarbu, kad jis tampa mokslinės pažangos stimulu“ (Gimbutienė 2002: 184). Mokslinės hipotezės visada svarbios. Daug darbų, priskiriamų mokslui, palyginti greitai išnyksta be pėdsako, be atsako – nei jiems pritariama, nei su jais polemizuojama. Didžiausia kiekvieno praeities, ypač tokios gilios, kaip Marijos Gimbutienės atveju, tyrimo ambicija ir yra tapti mokslinės pažangos stimulu. Gal ir pažangą galima suprasti plačiau, laisviau. Ne tik kaip faktologinį ir metodologinį tikslingumą, bet ir kaip mąstymo vaizduotės laisvinimą. Kad žmogaus siela būtų pažadinta, kad gautų impulsų savarankiškai kelionei – taip pat ir vaizduotės keliu. Pamačiusi Nidos kapinių krikštus ar raganas Juodkrantės kalne, Marija gyvai reagavo, nes galėjo juos jungti su tuo, kas jos vaizdiniuose jau turėjo savo vietą. Simbolinimo, simbolizavimo kelias – gal tai intensyviausia Marijos

Gimbutienės vaizduotės žymė. Ir tai, ką patirdavo – net sunkiausiais momentais, – fiksavo sąmonėje ir bendrino su giliausiais ir universaliausiais patyrimais: „<...> Stengiuosi viską labai simbolinti, skaptuoti iš akmens <...>“ – rašė po motinos mirties (Gimbutienė 2002: 169). Tas įsivaizduojamas veiksmas – *skaptuoti iš akmens* – juk reiškia ar gali reikšti tariamą jungimąsi prie tų, kurie amžių glūdumose dirbo ir su akmeniu, raizė juose ženklus, virtusius simboliais. M. Gimbutienės mąstymo, giliausių praeities atodangų vaizdiniai, jų daromas įspūdis kyla iš giliųjų prigimties galių. Ji žinoma ne tik Lietuvoje, bet ir pasaulyje, universitetuose, kur ji skaitė paskaitas, turėjo gabių mokinių, pasekėjų. Apie save, apie savo metodą yra pasakiusi itin tiksliai: „savo metodą vadinčiau interdisciplininiu metodu“. Tai, kad nesanti „gryna archeologė“ ar „gryna mitologė“, laikė laime, pabrėžė, kad jos „pagrindas – lietuvių tautosaka, senoji religija, lietuvių liaudies menas“ (Gimbutienė 2002: 128). Tik pagrindą reiktų suprasti kaip *pradžią*, kaip tai, iš ko kilo pirmieji impulsai. Kaip *kasimosi gilyn* paskatas. Galimybes.

Be abejo, mokslinis patikimumas yra svarbus. Norėtume, kad Gimbutienės *Senosios Europos* teritorija būtų tiksliau apibrėžta istoriškai ir geografiškai, kad jos, kaip civilizacijos, parametrai būtų aptarti, suklasifikuoti. Kad archeologė būtų pasirėmusi *pirmaisiais šaltiniais*. O jei jų nėra, jei ir būti negali? Juk ir archeologiniai radiniai atgyja tik aiškinami, interpretuojami. Kur tada turi sustoti mokslas? Ar lietuvių senųjų mitologinių motyvų trūkumą bent kai kuriais atvejais negali kompensuoti senosios latvių dainos? Atsargi ir rizikinga mintis, kurią pradėjau galvoti gal prieš trisdešimt metų: ar ir poetinį talentą turėjęs L. Rėza dar XIX a. pradžioje negalėjo patikimai justti mitologinio kodo ar bent kelio, kurį galėjo liudyti, bandyti rekonstruoti, jei ir nebuvo užrašyta iš senųjų jų pateikėjų, žemdirbių ar pamario žvejų. Juk pirmieji tautosakos rinkėjai (ypač tokio masto figūros kaip Simonas Stanevičius ar Simonas Daukantas) buvo ir interpretatoriai, dainų supratimo, reikšmės formuotojai. Taip, mokslas, bet mokslo, ypač humanistikos, brėžiamos ribos nuolat kinta, keičiasi – ir ne tik dėl atnaujinamų metodologijų, bet ir dėl ideologijų, jei turėsime galvoje idėjų svarbą. Mokslo pažangą (kiek apskritai apie

ją galima kalbėti) įkvepia ne tik faktai (patikimi ir nepatikimi), bet ir vizijos, tai, kas atrodo kaip fantazijos, bet kas žadina norą bent įsukti į tą kelią. Pagrįsti. Arba paneigti, priešpriešinant kitaip konstruojamą tikrovės (ar netikrovės) viziją. Ir kas yra tikrovė, kas žmogui ją atskiria nuo netikrovės? F. Pessoa, didžiojo realisto ir vizionieriaus, mintis: „Tai buvo šitaip toli nuo čia, kad galėjo taip ir būti...“ (Pessoa 2020: 15). Mokslo distancijos neilgos. Viskas kinta. Suabejojama net Einšteinu.

Kur tada sustojame? Prie asmenybės. Prie kūrybiškumo. Prie gebėjimo peržengti ribas. Nebijoti rizikos. Jausti uždavinį, kurį vykdai. Moralinius ir visuomeninius įsipareigojimus, tarnystę saviesiems, savo tautai.

Seniai paskelbta dviejų laiškų sankirta, atverianti, aiškinanti, bet nesame prie jos sustoję. Laikas, kai ir Lietuvą pasiekė studija „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene“ (Ancient symbolism in Lithuanian folk art by Marija Gimbutas, Philadelphia. American folklore society, 1958). Ir Meilė Lukšienė, susipažinusi su šia studija, rašo autorei laišką – recenziją. Pažymi, kad sveikintinas dalykas yra pastanga jungti, sintetinti įvairias mokslo sritis. Išsako kritinių minčių – „ne dėl pačių faktų, o dėl metodo ir požiūrio“. Atkreipia dėmesį, kad „mumyse, naujų sąlygų žmonėse, išaugo ypatingas kritiškumo jausmas, reikalavimas iš kiekvienos minčių sistemos nuoseklumo ir logiškumo, šios rūšies trūkumas tuoj pastebimas“ (Gimbutienė 2002: 149). Kalbama iš esmės apie mokslinės sistemos trūkumus. Atkreipiamas dėmesys, kad sistema – aprioristiška. Kad faktai pritraukiami prie tarsi išankstinės sistemos. Įdomus „dialektinio materializmo“ suformuoto trūkumo akcentas: neatsižvelgiama „į šių socialinių junginių gamybos bendrumą ar skirtingumą“, į nuoseklumą – kas tikra, kas abejotina. Trūksta šaltinių kritinio vertinimo. Ir simbolikos argumentavimas turėtų būti labiau apsvarstytas. „Susidarytoji sistema neleidžia atskleisti istorinio religinių-mitologinių pažiūrų susisluoksniavimo: lietuviškas olimpas imamas kaip iš karto nustatytas visiems laikams.“ (Gimbutienė 2002: 151).

Meilė Lukšienė studijoje pasigenda to, ko ji pati tvirtai siekė savo literatūros ir kultūros tyrimuose: sistemiškumo, kritinio šaltinių vertinimo, nuoseklaus argumentavimo. Žvelgta kaip į moko tiriamąją studiją. Tačiau M. Gimbutienės ketinimai buvo kiti – ji turėjo tarsi idealiai sąmonėje veikusį liaudies meno modelį, juo rūpėjo atskleisti mediniuose lietuvių meno paminkluose išreikštus *senuosius simbolius*; suprato juos kaip specifinę kalbą, padedančią rekonstruoti seniausias ir universaliausias idėjas.

Atrodo, kad gana kritiškas M. Lukšienės požiūris M. Gimbutienei buvo skaudus. Atsako lyg skubėdama – laišku be datos. Dėkoja už esminę kritiką. Bet aiškinasi ne dėl jos, o dėl savo norų, ketinimų, šiek tiek ir dėl savo prigimties – nesanti analitikė, labiau sintetinė. Svarbi mintis: „O rašiau lyg sau. Norėjau išsiaiškinti simbolikos turinį sau pačiai. <...> Pastebėjau, kad simbolizmo pradai lietuvių liaudies mene yra tie patys kaip ir visoje Europoje, net Azijoje, ir jie siekia gilius priešistorinius laikus. Jo turinys labai universalus, tik forma bei niuansai, variantai lokaliniai. Rašiau ne apie „simboliką lietuvių liaudies mene“, bet apie senąją (priešistorinę) simboliką, visa kita man nerūpėjo. Šių dienų liaudies mene išlikę seni elementai tėra aidas, daugumoje aklos tradicijos išlaikytas“ (Gimbutienė 2002: 151). Ji tarsi grindėsi kelią priešistorinės simbolikos tyrimui, priešistorės, pasiekiamos archeologijos keliu. Kas yra *akla tradicija*? Ji neabejotinai veikia, veikia kaip būtinybė – įbrėžti liniją tik taip, o ne kitaip, matyti taip, o ne kitaip. Jai svarbu apie save pasakyti: „nes rašiau su meile ir impulsu“. Gali būti, kad meilė ir impulsas svarbesni poezijai. Bet svarbūs ir mokslui, nes ir čia atsiskleidžia žmogus.

Galbūt mes per mažai gilinamės į tai, ko siekė pati Marija Gimbutienė, net į tai, ką ji laiko *meile* ir *impulsu*, *įkvėpimu*. Neabejotinai ji regėjo, kad technologinė civilizacija prieina akligatvį, kad reikia ieškoti kito kelio. Ir mąstydamą apie senuosius lietuvių simbolius, ji regėjo gyvą gamtą, šventupes ir sengires, jautė gyvybės medžių idėjų svarbą. Nėra nieko svarbiau už dygimą, augimą, žydėjimą, sėklos brandinimą. Ateitis turi lenktis prie praeities šaknų. Moterų judėjimas, sutapęs su Marijos Gimbutienės darbų viršūnėmis, galėjo iš jos pasisemti svarbių idėjų. Nėra negalima, kad Marijos Gimbutienės keltos ir skelbtos idėjos bus įrašytos į *idėjų istoriją*.

LITERATŪRA

Gimbutienė 2002 = Marija Gimbutienė. *Laimos palytėta*. Sudarė Austėja Ikamaitė. Vilnius: Scena.

Pessoa 2020 = Fernando Pessoa. *Jūreivis*. Vilnius: Odilė.

THAT MARIJA GIMBUTIENĖ WILL CONTINUE TO BE READ

Viktorija DAUJOTYTĖ

We commemorate the centenary of Marija Gimbutienė, researcher of European prehistory, and assess her scientific legacy, where bold scientific hypotheses are no less important than factual or methodological expediency. Gimbutienė's works liberate thinking, the imagination, become a stimulus for further research, they belong to the history of ideas.

Pelegrinda, Gervėčių kraštas. 2010 m. A. Baltėno nuotrauka.

METŲ ŠEŠĖLYJE

VYRESNIO AMŽIAUS ŽMONIŲ (NU)VERTINIMAS LIETUVOJE

Visi senstame, tai neišvengiamas procesas. Tyrimai rodo, kad Lietuvoje vyresnio amžiaus žmonės yra stigmatizuojami ir patiria atskirtį dėl išankstinių neigiamų nuostatų amžiaus atžvilgiu. Apie tai, kaip Lietuvoje žiūrima į senatvę, ir kokios vyresnio amžiaus žmonių galimybės yra neišnaudojamos, kalbamės su sociologe, amžizmo reiškiniu, atskirties ir vienišumo tyrinėtoja dr. Gražina RAPOLIENE. Kalbino Lina Leparskienė.

- *Ne vienus metus įvairiais aspektais tiriate vyresnio amžiaus žmonių situaciją Lietuvoje, tad ką atskleidžia Jūsų tyrimai – ar mes pakankamai suvokiame, kas yra „senstanti visuomenė“, kurioje gyvename?*

Sunku pasakyti, ar tas suvokimas pakankamas. Tačiau galime palyginti Lietuvą su Airija, kuri išsiskiria dėmesiu visuomenės senėjimo klausimams. Airijai demografinio senėjimo problema dar nėra tokia aktuali, kaip Lietuvai, tačiau jie yra įsteigę atskirą centrą senėjimui tirti, t. y. šio reiškinio nagrinėjimui skiriamas ilgalaikis dėmesys, numatomi keli žingsniai į priekį, yra priimti ir atitinkami teisės aktai, adaptuojama socialinė politika ir panašiai¹. Lietuvoje šia problema domisi tik pavieniai mokslininkai.

Kalbant apie senėjimą reikėtų patikslinti sąvokų turinį. *Demografinis senėjimas* – tai vyresnio amžiaus žmonių dalies didėjimas konkrečioje visuomenėje. Anksčiau turėjome 7–14 proc. gyventojų, kurie yra vyresni nei 65-erių, o dabar jų jau turime 20 proc. Rytų Europoje vyresnio amžiaus žmonių dalis visuomenėje sparčiai didėja ne vien dėl sumažėjusio gimstamumo, bet ir dėl emigracijos, nes dažniausiai išvažiuoja darbingo amžiaus žmonės, tad naujos kartos gimsta ir gyvena užsienyje. Dėl emigracijos mes netenkame ne tik protų, bet ir jaunimo.

Individualus senėjimas yra susijęs su natūraliais žmogaus gyvenimo pokyčiais, bet senstama labai skirtingai, tad, tarkim, darbo rinkoje vyraujantys stereotipai, esą vyresni asmenys nėra pajėgūs mokytis, lėčiau dirba ir panašiai, neatitinka tikrovės. Tyrimai rodo, kad vyresni žmonės dažniau būna darbe (tarkim, jiems nereikia prižiūrėti sergančių vaikų), jie – lojalesni darbuotojai

1 Airijos socialinės gerontologijos centras (angl. Irish center for social gerontology) inicijavo COST veiklą ROSEnet, skirtą socialinei senatvės atskirčiai konceptualizuoti. Taip pat siūlė rekomendacijas socialinei politikai kiekvienoje iš išskirtų sričių, keldami ir amžizmo problemą. Plačiau: <http://rosenetcost.com/>

(rečiau keičia darbo vietas), yra mažiau reiklūs atlyginimui, jiems svarbu jaustis reikalingiems, taip pat svarbi ir savirealizacija. Taigi, darbdavio požiūris į vyresnio amžiaus darbuotoją yra koreguotinas.

Teisės aktuose įtvirtintas pensinis amžius daro įtaką ir visuomenės supratimui, į kokį gyvenimo tarpsnį įžengusius jau tinka vadinti pagyvenusiais, senjorais, pensininkais, seneliais. Tradicinėje kaimo bendruomenėje tie pereinamieji amžiaus tarpsniai priklausė nuo kitų dalykų – kultūros, papročių, šeimos santykių. Kas lemia suvokimą, kada prasideda senatvė?

Turbūt girdėjote Konstitucinio teismo nutartį dėl Vilniaus universiteto Statuto nuostatos, pagal kurią vyresni nei 65 metų dėstytojai ir mokslo (meno) darbuotojai gali dirbti universitete tik tokiu atveju, jeigu Senatas pritaria, kad su jais būtų sudaryta terminuota darbo sutartis ne ilgesniam kaip 3 metų laikotarpiui. Ši nuostata buvo įvertinta kaip prieštaraujanti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 straipsniui ir 48 straipsnio 1 dalies nuostatai: „Kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą“, t. y. konstituciniam teisinės valstybės principui. Dėl šio diskriminacinio punkto mokslininkas, sulaukęs tam tikro amžiaus, nebegali dalyvauti konkursuose dėl darbo vietos. Vis dėlto tas Konstitucinio teismo nutarimas mane nustebino, nes toliau jame pažymima, kad chronologinės amžiaus ribos (iki kada žmogus gali dirbti) nustatymas nelaikytinas diskriminavimu dėl amžiaus, netgi pateikiami argumentai, kada ir kodėl jis pateisinamas. Mano manymu, žmogaus teisių apribojimas ir nuvertinimas dėl amžiaus visuomet yra diskriminacinis, o siekti dėstytojų ir mokslininkų kaitos ar sudaryti sąlygas įsidarbinti jauniems specialistams reikėtų kitomis, ne diskriminacinėmis priemonėmis.

Kartu su vyresnio amžiaus klausimus nagrinėjančia kolege prof. Sarmite Mikulioniene dalyvavome tarptautinio amžizmo tyrėjų COST

tinklo veikloje². Ten atskira teisininkų grupė nagrinėjo teisės aktuose, taip pat Europos Komisijos reglamentuose įtvirtintas amžizmo nuostatas, kurios yra keistinos.

Europos socialinio tyrimo duomenys rodo, kaip senatvės pradžios samprata keičiasi, priklausomai nuo apklaustųjų amžiaus: jaunimui atrodo, kad senatvė prasideda kur kas anksčiau nei brandaus amžiaus žmonėms. 2012 m. rengdama disertaciją apie senatvės tapatumą „Ar senatvė yra stigma? Senėjimo tapatumas Lietuvoje“ pastebėjau, kad, klausiami apie senatvę, vyresnio amžiaus žmonės dažnai atsakydavo, kad daugiau galės apie ją papasakoti, kai ta senatvė ateis. Jei 80–90 metų žmogui atrodo, kad jo amžius – dar ne senatvė, tai galima vertinti kaip vieną iš senatvės stigmatos požymių, kai nenorima būti senu, kai senatvė yra tiesiog nepripažįstama. Lyginant su tradicinėmis bendruomenėmis, dabar amžiaus suvokimą lemia kur kas daugiau veiksnių, visų pirma – medijos ir informacinės technologijos (televizija, spauda, socialinės medijos), kino industrija, reklama ir vartojimas, įskaitant kosmetikos ir mobiliųjų telefonų pramonę, globali komunikacija, farmacija, medicina. Senatvės stereotipai kuriami ir platinami nebe lokaliai, o globaliai. Jie formuoja mūsų suvokimą apie tai, kokia gali būti senatvė ir koks gali būti senas žmogus, kas jam dera, tinkama ir priimtina, o kas ne, kaip būti sėkmingam senatvėje (pavyzdžiui, kokius medicininius preparatus ir paslaugas naudoti, kad ilgiau išliktum sveikas ir jaunatviškas, kaip mankštintis ir rūpintis savo kūnu).

Anksčiau neteko vartoti sąvokos „amžizmas“. O žiniasklaidoje neaptinku svarstymų apie vyresnio amžiaus žmonių stigmatizavimo problemą.

Terminas „amžizmas“ (anglų k. termino *ageism* atitikmuo) nusako diskriminaciją dėl amžiaus (tiek jauno, tiek vyresnio). Pasaulio Sveikatos Organizacijos iniciatyvos pastaruoju metu amžizmą apibrėžia kaip reiškinių, susidedantį iš trijų dėmenų – netinkamo (t. y. neadekvataus, priešiško, nuvertinančio žmogų dėl jo amžiaus) mąstymo,

2 COST yra trumpinys iš angl. *European Cooperation in Science and Technology*. COST veikla – tai tam tikroje mokslo ar technologijų plėtros (inovacijų) srityje dirbančių tyrėjų ir novatorių inicijuotas bendradarbiavimo tinklas. COST IS1402 veikla „Amžizmas – daugiacionalinė, tarpdisciplininė perspektyva“ (angl. *Ageism – a multi-national, interdisciplinary perspective*) įgyvendinama pagal ES bendrąją programą „Horizontas 2020“ (2014–2018).

jausmų ir elgesio. Mąstymas nebūtinai lemia diskriminacinį elgesį, bet tai susiję. Tuo tarpu stigma yra išankstinis nuvertinimas pagal kokį nors požymį.

Kiekvieną sutiktą žmogų pagal jo išvaizdą, eisena, kalbėseną ir t. t. mes išsyk priskiriame kokiai nors grupei, bet kai geriau pažįstame, t. y. atsiradus asmeniniam santykiui, požiūris keičiasi. Pavyzdžiui, sutikęs aklą žmogų, iš pradžių mąstai apie jį, kaip apie neįgalų, tačiau vėliau supranti, kad jis toks pat, kaip tu, tik nemato. Kitaip tariant, tarpasmeniniame santykiyje stigma dekonstruojama. Taip pat nutinka ir su vyresniais žmonėmis. Mūsų visuomenė yra labai ryškiai pasidalinusi pagal amžių, tad mes per mažai bendraujame su kitomis amžiaus grupėmis. Tarkim, mokykloje ar universitete telkiasi jaunimas, darbe sąlyčio su kitomis kartomis taip pat dažniausiai nedaug, tad lieka tik savi retai lankomi seneliai. Per mažai gyvo santykio, kad sužinotume, kokie iš tiesų įvairūs būna vyresnio amžiaus žmonės, ką jie gali, ko negali. O mūsų suvokimo spragos lengvai užpildomos stereotipais, pagal kuriuos vyresnis amžius yra nuvertinamas.

Galbūt ta stigma susiformavo per pastaruosius kelis dešimtmečius, kai įsivyravo jauno, „progresyvaus“, sėkmingo žmogaus kultas?

Nemanau. Visais laikais vyresnio amžiaus žmogaus statusas sumenkavo. Viduramžiais žmogaus galios etalonas buvo brandaus amžiaus vyras, tinkamas karybai. Kai jis nebepajėgia ginklo pakelti, yra prilyginamas moterimis ir vaikams, t. y. nurašomas. Mokslinėje literatūroje sklaidomas mitas apie senatvės „aukso amžių“, teigiant, kad tokio niekada nebuvo. Viduramžių Italijoje, Venecijoje, žinomi gerontokratijos atvejai, kai rinkimuose į visus aukštesnius postus ir valdančias institucijas prioritetą buvo teikiamas vyresniems vyrams. Tarkim, į dožo pareigas 60–80 metų vyrai buvo renkami iki gyvos galvos, tačiau tai labiau išimtis nei taisyklė. Kitas dalykas – senatvės sudvasinimas viduramžiais. Žila, išmintinga senatvė sieta su kunigybe ir bažnyčia, juk kunigai, vienuoliai (galbūt dėl geresnių socialinių-ekonominių sąlygų) išties gyvendavo ilgiau nei paprasti žmonės. Na, o tradicinėje kaimo bendruomenėje tėvai, norėdami, kad vaikai liktų ūkyje, turėjo jiems laiku užleisti pozicijas (kad neiškeltų ieškoti geresnių sąlygų) ir tikėtis, kad šie senatvėje juos nukaršins. Iš esmės negalime teigti, kad kažkuriuo laikotarpiu Vakarų visuomenėje vyresnio amžiaus žmonės buvo

labiau gerbiami (galbūt tokiu pavyzdžiu galėtų būti ankstesnė Kinija ar Japonija).

Stereotipus, susijusius su amžiumi, mes perimame labai anksti. Vaikai dar iki penkerių metų yra puikiai informuoti, koks yra senas žmogus, kaip jis atrodo ir panašiai. Mes šiuos stereotipus tiesiog sugeriamo nevertindami ir su jais gyvename (nes jie su mumis niekaip nesusiję), kol ateina laikas, kai pradėdame juos taikyti sau. Tai yra labai dramatiška situacija: prieš veidrodį matai, kad esi senas, bet juk dar negali būti tas „kitas“ – bejėgis, su lazdele, nieko nesugebantis ar ligotas... Visos negatyvios konotacijos atsigręžia prieš tave patį.

Kokia Lietuvos situacija – ar senatvės stigmatizavimas mums būdingas? Gal nėra taip blogai?

Lietuvoje yra blogai. Taip pat blogai, kaip kitose pokomunistinėse bei Viduržemio jūros šalyse: Kipre, Ispanijoje, Portugalijoje, Graikijoje. Bet iš esmės šioje – vyresnių žmonių diskriminavimo dėl amžiaus – srityje pirmauja pokomunistinės šalys: Ukraina, Rusija, Lietuva, taip pat Čekija, Rumunija, Bulgarija. Tai liudija 2008 m. reprezentatyvaus Europos socialinio tyrimo duomenys apie apklaustųjų patirtą išankstinį priešišumą, netinkamą, nepagarbų elgesį dėl amžiaus³. Išryškėjo paradoksas: Lietuvos visuomenė deklaruoja, kad labai gerbia vyresnius žmones, kad septyniadešimtmečiai yra draugiški, malonūs ir verti pagarbos, tačiau paklausus, ar norėtų, kad tas puikus žmogus būtų tavo viršininkas, tolerancija kaipmat išgaruoja. Neseniai pakartojome šiuos tyrimus, apdorojusios rezultatus pamatysime, ar įvyko kokių pokyčių.

Beje, Vakarų šalyse jauni žmonės jaučiasi labiau diskriminuojami nei seni. Toks skirtumas labiausiai išryškėja Švedijoje, Nyderlanduose, Suomijoje, Jungtinėje Karalystėje, Belgijoje, Prancūzijoje, Norvegijoje.

Kaip pasireiškia neadekvatus amžiaus vertinimas?

Mūsų galvose susiformavę stereotipai dažnai neturi nieko bendro su konkrečiu žmogumi. Galime pratęsti mokslininkų temą: vienas 65 metų asmuo galbūt išties negalėtų dirbti, galbūt ir iki tol jis mažai ką tenuveikė, o štai kitas puikiausiai galėtų atlikti tyrimus dar dešimt ir daugiau metų, bet jam nebeleidžiama. Vyresnio amžiaus žmonių išstūmimas iš darbo rinkos yra per daugelį metų

3 Su šiuo išsamiu tyrimu galima susipažinti: https://www.europeansocialsurvey.org/about/country/lithuania/ess_lithuania.html

sukaupto žmogiškojo kapitalo švaistymas. Ypač tai pasakytina apie mokslininkų bendruomenę, juk akademiniai gebėjimai išsiugdomi per daugelį metų.

Žmogus pats turi spręsti, kiek jis gali ir nori dirbti. Neseniai klausiau pranešimą apie kognityvinių gebėjimų silpimą. Maždaug nuo 40-ties metų visiems nuosekliai pradeda silpnėti atminties ir informacijos apdorojimo gebėjimai, mažėja jų sparta. Daugumai tai vyksta tolygiai ir švelniai, bet maždaug 5 nuošimčiams asmenų šie procesai vyksta labai sparčiai. Jei visus vertintume pagal tuos penkis procentus, tai būtų neadekvatu ir ne-teisinga.

Poreikis „matuoti“ amžių išryškėjo XIX a., kai įstatymais buvo vis labiau siekiama institucinės populiacijos kontrolės. Prancūzų mokslininkas Patrisas Burdelė (Patrice Bourdelais) atkreipė dėmesį, kad slenkstis, pasirinktas apibrėžti senatvės pradžia, nekinta jau pora šimtmečių. Taigi, mes iki šiol vadovaujamės XVII–XVIII a. susiformavusiomis sampratomis, nors žmonių sveikata, išsimokslinimas, ekonominės ir socialinės gyvenimo sąlygos yra neatpažįstamai pasikeitusios. Senatvė tampa griežta statistine kategorija, nesulaužomu rėmu.

Kai matai vyresnį žmogų, dar atitinkamai apsirengusį ar pražilusį, pirma mintis – „senelis“. Tokiu atveju žodžiai ir sąvokos vartojamos nesusimąstant. Ir toks įvardijimas, rodos, nėra įžeidžiantis, tačiau turint omenyje aptartas stigmatas, jis darosi neįaukus ir nepriimtinas. Manychiau, kad jaunesnio amžiaus žmogus žodžiams „senelis“, „močiutė“ dažniau suteikia pozityvias reikšmes (nes susieja su savo seneliais).

Keturiasdešimtmetis taip pat gali būti žilas ir turėti anūką, bet dar nebūti senas, be to, dar gali pats susilaukti vaikų. Socialinis vaidmuo šeimoje nebūtinai sutampa su amžiaus statusu visuomenėje. Šiomis dienomis atkreipiau dėmesį į straipsnio antraštę, kaip 41 metų moteris, susilaukusi vaikelio, sutikto nepažįstamo žmogaus buvo pavadinta močiute.

Vyresnis amžius skiriamas į trečiąjį ir ketvirtąjį amžių. Trečiasis amžius yra maždaug nuo 60 iki 80 metų, o ketvirtasis susijęs su fizinių jėgų ir kognityvinių gebėjimų silpimu, kai žmogui objektyviai reikia daugiau pagalbos. Jei jauni žmonės yra daugmaž panašūs vienas į kitą, klaidinga būtų manyti, kad ir vyresnio amžiaus žmonės yra vienodi. Juk į laiko tarpsnį nuo 60 iki 90 metų patenka bent dvi kartos, dažnu atveju pensininkai vaikai prižiūri savo tėvus.

Lietuvoje vartojami įvardijimai „senjoras“, „senolis“ taip pat netrukus apauga neigiamomis konotacijomis. Vyresnieji gana audringai reaguoja, išgirdę žiniasklaidoje minimą „76 metų senolį“, kuriam tas arba anas nutiko. O medijose dirba daug jaunimo, todėl jų požiūris į vyresnio amžiaus žmones kartais atrodo paaugliškas. Beje, šioje srityje taip pat trūksta didesnės tolerancijos vyresniam amžiui (vyresniems darbuotojams), kurie galėtų kurti turinį, aktualų savajai kartai, t. y. vyresnio amžiaus žmonėms.

Dažniausiai apie žmones, kuriems reikia pagalbos, apie jų problemas išgirstame per labdaros organizacijas – „Caritą“ ar Maltos ordiną, „Sidabrinę liniją“ ir karantino metu jų inicijuotas akcijas. Ar jautresnis visuomenės įsitraukimas į vyresnio amžiaus žmonių rūpesčius yra priimtinas jiems patiems?

Kiek žinau, tokių tyrimų nėra daryta. Mūsų institute buvo atliktas tyrimas apie „Sidabrinės linijos“ veiklos naudą ir dalyvių pasitenkinimą ja (daugiau apie tai galėtų papasakoti prof. Sarmitė Mikulionienė). Raudonasis Kryžius rimtai imasi spręsti vienviečių problemą, įgyvendina atskirus projektus. Pagalbos poreikis yra išties didelis, o savanorystės – mažai. Beje, ypač trūksta vyresnio amžiaus savanorių. Jie dažniausiai apsiriboja privačiu šeimos ar draugų ratu, kartais lanko renginius ar Trečiojo amžiaus universitetą, bet į savanorystę neįsitraukia. O jų talkos labai reikėtų: turėdami daugiau laisvo laiko, jie galėtų kitoms kartoms perduoti savo profesines žinias, pavyzdžiui, padėti vaikų ar jaunimo reikalais besirūpinančioms organizacijoms. O užmezgę ryšius su jaunais žmonėmis, galėtų iš jų nemažai išmokti, tarkim, tobulinti naudojimosi informacinėmis technologijomis įgūdžius. Tiesioginis kartų bendravimas yra geriausias priešnuodis stigmatizavimui ir amžizmui. Deja, kaip jau minėta, tyrimai liudija, kad Lietuvoje skirtingų amžiaus grupių atstovai bendrauja labai mažai (tiek vyresnieji, tiek jaunimas turi mažai kitų amžiaus grupių draugų). Pagal šį kriterijų esame paskutiniai Europoje.

Vakarų visuomenėms, ypač protestantiškoms šalims, būdingas individualizmas. Vienatvė, gyvenimas pavieniui, šiame kultūros lauke nėra suvokiama kaip blogas dalykas, veikiau tai normalus gyvenimo būdas.

4 Telefono linija, skirta vyresniems vienišiams žmonėms susirasti pašnekovą telefonu.

Skandinavų šalyse, kur individualizmas yra itin stiprus, vienviečių lygis žemas, nes tai kultūriškai priimtina, t. y. žmonės, būdami vieni, nesijaučia vieniši. Jų bendravimo lūkesčiai yra mažesni. Kolektyvistinėse visuomenėse svarbesni šeimos ir bendruomeniniai ryšiai. Lietuva pagal kolektyvizmo kriterijų yra pačiame viršuje tarp Europos valstybių (Swader, 2018). Tai reiškia, kad mums svarbus bendruomeniškumas.

Tokiu atveju jautriau turi būti vertinama ir priverstinė žmogaus vienviečių. Kai, prasidėjus pandemijai, paaiškėjo, kad vyresnio amžiaus žmonėms virusas pavojingesnis, pradėjome „saugoti“ senelius, primeddami jiems naujas gyvenimo taisykles. Sustiprinus karantiną ir uždraudus bendrauti šeimoms (atskiriems „namų ūkiams“) daugelis vyresnio amžiaus žmonių ilgam buvo palikti vieni, dažnai – vieniši, bet viešumoje apie šią problemą nebuvo daug kalbama.

Kaip minėjau, mes su bendruomeniniu gyvenimu siejame didesnius lūkesčius nei žmonės, gyvenantys individualistinėse visuomenėse. Deja, po vieną gyvenančių žmonių dalis Lietuvoje yra viena didžiausių Europoje, ir 45 proc. jų sudaro 65 m. ir vyresni gyventojai (2011 m. duomenys, Mikulionienė ir kt., 2018). Šiuo metu rengiame mokslinį straipsnį, kuriame analizuojame 2014 m. Europos socialinių tyrimų duomenis. Jie rodo, kad vienišumą visą laiką arba didžiąją laiko dalį patiriančių asmenų Lietuvoje yra 7,7 proc. Nors tai subjektyvi būsena, galima sakyti, kad gyvenantieji po vieną dažniau jaučiasi vieniši. 2018 m. kartu su S. Mikulioniene išleidome monografiją „Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis“⁵, grindžiamą 2017–2018 m. tyrimais, kurioje citavome ir žmonių pasakojimus. Mes, tyrėjos, prie jų tarsi jau pripratome, tačiau kai tyrimų rezultatus pristatėme viešame seminare, pamatėme, kad auditorija buvo sukrėsta, į skausmingas vyresnio amžiaus žmonių patirtis ji reagavo itin jautriai.

Vienatvę lydi ir kiti tuo gyvenimo laikotarpiu patiriami iššūkiai: tai gali būti partnerio mirtis, kitų artimų giminių ar draugų netektys. Išeina žmonės, kurie tave pažinojo visą gyvenimą, esi priverstas dorotis su tomis daugybinėmis netektimis, jausdamasis vienas kaip pirštas. Psichologai sako, kad gedulas tęsiasi trejus metus, o kaip gyventi, jei tas gedulas tampa nuolatine

5 Su knyga „Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis“ galima susipažinti: <https://lsc.lt/download/VIENAS1.pdf>

būsena? Vyresnio amžiaus žmonės pabrėžia, kad ypač skaudu, kai miršta jaunesni už juos artimieji. Vienatvę kartina ir silpnėjanti sveikata, o jei neturi į ką atsiremti, didėja nesaugumo pojūtis. Senyva moteris, gyvenanti viena, pasakojo, kaip ruošiasi mirčiai: savo namų raktą ji yra patikėjusi kaimynei, kad ši galėtų atrakinti duris, kai tai atsitiks. Kasdienės paramos reikia ir buityje. Tad priežasčių, dėl kurių vieni gyvenantys žmonės jaučiasi vieniši, tikrai daug.

Matyt, galima sakyti, kad vyresnio amžiaus žmonės patiria ir socialinę atskirtį? Kokie yra tie atskirties naratyvai?

Senatvės atskirtis yra daugialypė – ekonominė, socialinė, pilietinė, simbolinė (kai kalbame apie amžizmą), kaimynystės. Visavertiškam vyresnio amžiaus žmonių gyvenimui svarbūs ir tokie, rodos, elementarūs dalykai: kiek pakeliui yra suoliukų, kurie padėtų įveikti didesnius atstumus, kaip pritaikytas viešasis transportas...

Tiesiogiai paklausti žmonės dažnai atsako, kad viskas jų gyvenime yra gerai, tačiau kituose pasakojimuose atsiskleidžia, kad iš tiesų jie jaučiasi išstumti už borto, stigmatizuojami. Žinoma, jie tokių sąvokų nevartoja, bet pasakojimai apie visuomenės atstūmimą labai dažni. Pavyzdžiui, prisimenama, kaip skaudžiai buvo išmesti iš darbo: nepagarbiai, nesikalbant ir panašiai... Daug kas priklauso nuo to, kaip paklausi. Būna, kad net ir prasitarę, kad jaučiasi nereikalingi, vėliau jie teigia, kad diskriminavimo neįaučia.

Gal geriau jaustis padėtų socializacija, didesnis valstybės dėmesys? Kokios priemonės galėtų veiksmingai sumažinti su senatve susijusios krizės pasekmes?

Vienatvė vyresniame amžiuje nėra įveikiama tiesiog skatinant bendravimą. Ne veltui pabrėžiau ir gedulo aspektą. Be to, vieniši žmonės ilgainiui tampa įtarūs ir neįdomūs vienas kitam. Veiksmingiausia pagalbos priemonė – psichologinės intervencijos, kuriomis mokoma atsisakyti netinkamo, neadekvataus elgesio ir skatinamas pasitikėjimas savimi. Tuo turi užsiimti specialistai. Nesu girdėjusi, kad Lietuvoje vyresnio amžiaus žmonėms būtų teikiama specializuota psichologinė pagalba, o jos reikėtų. Deja, nuo sovietmečio vis dar stipri stigma, kad kreiptis į psichologą yra gėdinga. Žinau, kad „Sidabrinėje linijoje“ savanoriauja ir psichologai, jie gali tiksliau įvertinti, kokia žmogaus būsena ir kaip tinkamai spręsti jo problemas.

Bet vyresnio amžiaus žmogus gali manyti, kad jo gyvenimo patirtis yra svaresnė už psichologo kompetencijas, juolab kad psichologas dažniausiai būna jaunesnis asmuo. Gal svarbesnė tos pačios amžiaus grupės asmens parama?

Taip, natūraliai egzistuoja amžiaus grupių skirtumai, tačiau žmogų, šiuo atveju psichologą ar socialinę darbuotoją, galima vertinti už kompetenciją ir žinias. Beje, čia vėl atsiveria erdvė pensininkų psichologų savanorystei. Atlikdama tyrimus pastebėjau, kad pokalbis būna sėkmingesnis, jei klausinėtojas yra artimesnio amžiaus, nes „vaikams“ vyresnieji nėra linkę pasakoti savo gyvenimo peripetijų. Kita vertus, jei vyresni žmonės nemato prasmės bendrauti su jaunesniais ar nurašo juos kaip mažiau supratingus, tai vėl amžizmo apraiška.

Ar vyresnio amžiaus žmonių atskirties nedidina mūsų medijos, tai, kokiuose kontekstuose kalbama apie senatvę? Tarkim, karantino metu vyresni žmonės buvo pristatomi kaip tie, kuriems dabar reikia globos...

Medijose iš tiesų trūksta įvairiapusių žinių. Dar 1996 m. atlikus žiniasklaidos tyrimus buvo pastebėta, kad vyresnio amžiaus žmonės dažniausiai vaizduoti kaip pensininkai, išmokų gavėjai ir našta visuomenei. Vėliau komunikacijoje atsirado pokyčių, pradėtas vartoti terminas „vyresnio amžiaus žmogus“.

Po dešimtmečio darydama tyrimus konstatavau, kad kai kurių vyresnių žmonių žiniasklaidoje tiesiog nėra – būtent tų, kurie maloniai leidžia laiką, turi įdomios veiklos, gyvena pasiturimai (beje, kalbant arba rašant apie pasiturimai gyvenančius ar sėkmingai verslu užsiimančius vyresnio amžiaus žmones niekada nenaudojami žodžiai „senjoras“, „senolis“). Pozityvus santykis atsiskleidžia tik proginiuose straipsniuose, tačiau juose vengiama įvardinti sukaktuvinininko amžių, nesvarbu, ar tai prezidentas Valdas Adamkus, ar žurnalistas Algimantas Čekuolis. Skaitytojai žino, kad jų amžius solidus, bet straipsnyje jis nebus paminėtas. O štai kriminalinėse naujienose būtina pabrėžiamas amžius ir lytis. Taip vėlgi formuojami stereotipai. Tačiau, kitaip nei Vakaruose, turime ir gana ryškia, visuomenėje gerbiama vyresnių žmonių grupę, apie kurią kalbama pozityviai: tai kovotojai už laisvę, disidentai, kaliniai, tremtiniai, partizanai.

Pagalba vyresniems žmonėms, žinoma, reikalinga. Kita vertus, mes neturime visapusiško mūsų visuomenės pjūvio. Pavyzdžiui, stereotipas,

kad senatvė yra skurdi, neatitinka realybės. Statistiškai pensininkai nėra skurdžiausia visuomenės dalis, Lietuvoje labiau finansiškai nuskriausti bedarbiai, auginantys vaikus, ypač daugiavaikės ar nepilnos šeimos. Kiek mes žinome apie juos? Jei iškrenti iš darbo rinkos, negauni nei jokių pašalpų, nei pensijos, turi pats vienas kapanotis, patirdamas nuolatinę įtampą (galimybė vėl įsidarbinti ilgainiui mažėja). Žinoma, yra skurstančių, iš pensijos negalinčių pragyventi žmonių⁶, o kartais jie tiesiog gyvena dideliuose butuose, kurių nebegali išlaikyti, arba turi per daug žemės, kurios nebepajėgia apdirbti. Tai paradoksali situacija. Man teko bendrauti su kunigu iš Dortmundo (Vokietijos). Jų bažnyčios bendruomenėje vyresnio amžiaus žmonės teikia vienas kitam profesinę – teisinę ar finansinę – pagalbą. Jei našlė gyvena keturių kambarių bute, akivaizdu, kad persikėlusį į mažesnę būstą, ji galėtų pagerinti savo finansinę padėtį. Neturėdama patirties, kaip tokius reikalus tvarkyti, taip pat teisinių ir finansinių žinių, ji tokią pagalbą gauna iš bažnyčios bendruomenės narių, kuriais pasitiki.

Ar gerėja požiūris į socialinės globos įstaigas, ar tebevyrauja neigiamas požiūris?

Kartais žmonės nenori atsidurti globos įstaigoje, bet vėliau pamato, kad ten nėra taip blogai. Kitas klausimas, ar tų globos įstaigų Lietuvoje pakanka, ar jų kaina įkandama? Deja, jų turime per mažai, be to, dalis žmonių supranta, kad net ir pardavę butą, pinigų tokiai paslaugai neturėtų pakankamai. Kita vertus, mūsų šalyje vyrauja požiūris, kad vyresnio amžiaus žmonių globa ir slauga yra šeimos reikalas. Kalbindamos po vieną gyvenančius žmones matėme, kad jie kratosi net ir tų socialinių paslaugų, kurios teikiamos namuose. Svetimu žmogumi nepasitikima, mieliau prašoma draugų, kaimynų, vaikų pagalbos. Taip pat bijoma valstybės įstaigų kontrolės, prisimenamos liūdno sovietmečio patirtys. Todėl Maltos ordino, Raudonojo Kryžiaus ir kitų labdaros institucijų veikla tarsi priimtinesnė.

Karantino metu buvo apribotas tiesioginis bendravimas net su šeimos nariais. Kita vertus, paaiškėjo, kad vienišiams žmonėms bendravimas būtinas dėl psichologinių priežasčių. Gal priimant tokius sprendimus turėjo talkinti ir specialistai?

6 2004 m. duomenimis santykinis skurdas tarp pensininkų siekė 24,5 proc., tarp žemdirbių – 30,1 proc., kitų – 36,3 proc. (namų ūkiai, gyvenantys iš pašalpų, stipendijų, santaupų). Informacija iš Mikulionienė 2011: 194.

Taip, primygtinė rekomendacija izoliuoti didesnės rizikos grupę – vyresnius žmones, sulaukė atgarsio visuomenėje. Pamatėme, kaip lengva peržengti ribą, skiriančią globą ir laisvių apribojimą. Karantino metu remtasi stereotipiniu požiūriu, kad tai, kiek vyresnio amžiaus žmonėms reikia globos, už juos nusprendžia kiti. Politologas Kęstutis Girnius po pirmojo karantino apribojimų viešai pasisakė, kad būdamas vyresnio amžiaus, jis pats norėtų įvertinti riziką ir nuspręsti, ar jam izoliuotis (kiek rekomenduojama izoliacija pablogintų jo gyvenimo kokybę), t. y. kad politikai, medikai ar žiniasklaida neturi teisės spręsti už vyresnio amžiaus žmones.

Taigi, ar vyresnio amžiaus žmogui paliekama teisė tokioje situacijoje sprendimą priimti pačiam?

Klausimas, ar jis vertinamas, kaip pakankamai įgalus priimti sprendimą. Sėdėti vienam namuose mėnesių mėnesius ir nebūti aplankomam – didelis iššūkis ir žala sveikatai. Manau, kad vyresnio amžiaus žmogus yra pajėgus spręsti pats, o autoritarinis, globėjiškas elgesys yra stigmatizuojantis. Individualistinėje visuomenėje tai būtų nepriimtina, pavyzdžiui, dėstytojas iš Amerikos pateikė pavyzdį, kad ten parduotuvėje nepaprašytam ką nors paduoti vyresnio amžiaus žmogui iš aukštesnės lentynos būtų amžizmo apraiška – juk žmogus gali pats paprašyti pagalbos, jei jam jos reikia. Mūsų visuomenėje tai būtų vertinama palankiai, ypač vyresniųjų.

Vis dėlto, kaip gyventi, kad senatvė netaptų kančia? Kaip darniai sutikti šį laiką?

Psichologas Erikas H. Eriksonas išskyrė asmenybės raidos etapus. Sklandi senatvė būna tuomet, kai žmogus jaučiasi realizavęs save brandžiam amžiuje, o dabar turi galimybę retrospektyviai peržiūrėti savo gyvenimą, naujai jį įprasminti. Krizė kyla tuomet, jei ankstesni gyvenimo etapai nebuvo visaverčiai, jei juose kažkas buvo pražiūrėta, padaryta klaidų, su kuriomis nesusitaikyta. Jei esi amžistas, sunku priimti save pasenusį. Logiška, kad senstame, ir, jei nesivadovautume stereotipais, santykis su senatve būtų daug darnesnis. Savo vyresnį amžių pradėdame slėpti anksčiau, nei jis prasideda, ir tai sudaro prielaidas krizei. Pavyzdžiui, Lietuvoje moteris, kuri nesidažo žilų plaukų, t. y. neslepia senatvės požymių, tampa „balta varna“. O man gražu, kai Skandinavijoje matau nenusipėjamo amžiaus žilas moteris...

Psichologiškai sveikas žmogus visais amžiaus tarpsniais jaučiasi gerai, o į klausimą, kuris jo gyvenimo etapas laimingiausias, atsako, kad *dabartinis*. *Dabar* yra ir senatvėje! Amžius turi pranašumą, apie kuriuos labai mažai šnekame: patirtis, didesnė individuali, asmenybė labiau sujungiamą į visumą. Štai studentai mokosi, perima informaciją gana mechaniškai, nes neturi patirties, su kuria galėtų susieti naujas žinias. O vyresnis žmogus į mokymąsi įsitraukia visas, naujas žinias jis susieja su jausmais ir gyvenimo patirtimi. Mokymosi procesas galbūt yra lėtesnis, bet gilesnis. Priimant sprendimus jaunesni žmonės renkasi iš kelių alternatyvų, ieško lengvesnio kelio, bet jiems trūksta patirties suvokti, ar tas sprendimas bus teisingas. O vyresni žmonės numano, kokių pasekmių tikėtis, nes jie tai, su tam tikromis modifikacijomis, jau yra pergyvenę.

Jei darbo aplinkoje mes turėtume įvairovę amžiaus, lyties, tautiškumo ir kt. aspektais, primami sprendimai būtų įvairiapusiškesni. Neuronmokslininkė dr. Urtė Neniškytė per žmogaus teisių konferenciją kalbėjo, kad iššūkis smegenims suderinti skirtingas pozicijas veda prie kur kas brandesnių sprendimų. Mes esame linkę bendrauti su žmonėmis, kurie yra panašūs į mus. Bet tokiu atveju sprendimai tampa nuspėjami ar vienpusiški. Kai jungiamos skirtingos gyvenimiškos perspektyvos ir kyla iššūkis jas suderinti, sprendimai būna kūrybiškesni ir toliaregiškesni.

Kokia religijos reikšmė darniam senėjimui? Ar tikėjimas padeda pasitikti kitą neišvengiamą įvykį – mirtį.

Tyrimų rezultatai prieštaringi. Pagal gerotranscendentinę teoriją, žmogaus žvilgsnis metams bėgant vis labiau krypsta į vidų, atsigręžiama į dvasinius dalykus. Bet vieni tyrimai tai patvirtina, kiti – ne. Kai rinkau interviu savo disertaciniam tyrimui ir aiškinausi, kaip atsiskleidžia senatvės tapatumas, religinis aspektas neišryškėjo. Tačiau kalbant su vyresnio amžiaus po vieną gyvenančiais žmonėmis, bažnyčios svarba išryškėjo, dalyvavimas pamaldose pasirodė svarbesnis ir už kultūrinius renginius – jų žmonės pasigenda mažiau. Kita vertus, tai ir socializacijos vieta, svarbūs ir įvairūs parapijos bendruomenės renginiai.

Šiuo metu vykdoma Lietuvos mokslo tarybos finansuojamas tyrimas „Vienatvė: patyrimas, veiksniai ir iššūkiai socialinei sanglaudai“⁷. Kokius tikslus esate išsikėlę?

Šį kartą dėmesį sutelkėme į jaunesnio amžiaus grupes, t. y. į jaunų ir brandaus amžiaus žmonių vienatvę. Jau ir medijose daugėja žinučių apie jaunų žmonių patiriamą vienatvę, kuri daro poveikį tiek fizinei, tiek psichinei žmogaus sveikatai, net didina mirtingumą. Atlikome kokybinį tyrimą, analizuosime vienatvės sampratą ir patirtis, o pagal reprezentatyvių tyrimų duomenis sieksime įvertinti vienatvės raišką ir jos veiksnius Lietuvoje, tirsime vienišų žmonių socialinės integracijos galimybes. Remdamiesi tyrimo rezultatais, parengsime rekomendacijas, ką reikėtų keisti socialinėje politikoje.

LITERATŪRA

- Patrice Bourdelais. The ageing of the population: Relevant question or obsolete notion? In: *Old Age From Antiquity to Post-Modernity*. Ed. by Paul Johnson and Pat Thane. London and New York, 1998.
- Kęstutis Girnius. Senukai – naujieji raupsuotieji, www.DELFI.lt, 2020 m. gegužės 4 d. 11:03: < <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/kestutis-girnius-senukai-naujieji-raupsuotieji.d?id=84190149>>.
- Sarmitė Mikulionienė. *Socialinė gerontologija* [vadovėlis]. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011, p. 194. Prieiga internetu: <https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/16798/9789955193517.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Sarmitė Mikulionienė, Gražina Rapolienė, Natalija Valavičienė. Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2018. Atvira prieiga: <<https://lstc.lt/download/VIENAS1.pdf>>
- Sarmitė Mikulionienė. Lietuvos vyresnio amžiaus žmonių socialinės atskirties rizika: akademinis ir politinis diskursas, *Lietuvos gyventojų grupių socialinė integracija*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2016, p. 154–188. Prieiga internetu: http://lstc.lt/download/Socialine_kaita_visas.pdf.
- Gražina Rapolienė. Old Age Stigmatization, In: *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4 (1), 2015, p. 63–81, University of Bucharest. Atvira prieiga: <<https://sites.google.com/a/fspub.unibuc.ro/european-quarterly-of-political-attitudes-and-mentalities/Home/eqpam-vol4-no1-january2015---grazina-rapoliene>>
- 7 Lietuvos mokslo tarybos finansuojamas projektas „Vienatvė: patyrimas, veiksniai ir iššūkiai socialinei sanglaudai“ Nr. S-LIP-20-23 vykdomas pagal Valstybinės liuanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą.

Christopher S. Swader. Loneliness in Europe: Personal and Societal Individualism-Collectivism and Their Connection to Social Isolation. In: *Social Forces*, 2018, p. 1–29. Prieiga internetu: doi: 10.1093/sf/soy088.

Joana Butėnaitė. *Vyresnio amžiaus Romos katalikų tikėjimas: tipai, raiška gyvenimo eigoje ir jo reikšmė psichologiniam atsparumui* (Daktaro disertacija). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019.

Gražina Rapolienė. *Ar senatvė yra stigma? Senėjimo tapatumas Lietuvoje* (Daktaro disertacija). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012.

Gintarė Vazonienė. *Subjektyvi gerovė ir socialinė atskirtis: pagyvenusių žmonių atvejis* (Daktaro disertacija). Kaunas: Kauno technologijos universitetas, 2011.

IN THE SHADOW OF YEARS. (DE)APPRECIATION OF OLDER PEOPLE IN LITHUANIA

Lithuania is one of the European countries where a negative attitude towards old age is established both at the cultural level and in the state's social policy. Surveys show that communication among people of different age groups is low, which creates conditions for different stereotypes. During the Covid-19 pandemic, some public campaigns and bans revealed that older people were viewed as those that the rest of society should take care of, they were not left with the opportunity to make their own decisions. One form of such concern – the insistence to refrain from visiting parents and grandparents – exacerbated the problem of the loneliness of both young and mature people. There are few researchers investigating the problems of ageing and loneliness in Lithuania, so we have not developed long-term strategies for living in the conditions of demographic ageing. Sociologist Dr Gražina RAPOLIENĖ shares her research-based insights about old age stereotypes in Lithuania and Europe, as well as about the opportunities of older people remaining untapped.

Nijolės Jurėnienės medžio raižinys. 1978 m.

ŽMOGAUS PILNATVĖ TĘSIASI NUO AUŠROS IKI SAULĖLYDŽIO

Gražina KADŽYTĖ

■ ROGUTĖS

Taikiam ir ramiam gyvenimui būtina pagarba visoms amžiaus grupėms – tai mums primena dažnai neteisingai interpretuojama pasaka apie tai, kaip senelis išvežamas į mišką rogutėmis, kad ten numirtų. Bėda ta, kad mes dažnai žinome tik šios pasakos nuotrupą ir pagal ją sprendžiame apie praeities žmonių vertybes. Iš tiesų ši pasaka yra daugialypė, joje pasakojama apie laikų kaitą ir kaip spręsta žmonių ištikusi krizė. Taigi, pasaka prasideda nuo to, kad vieną karalystę ištinka sunkmetis. Karalius bando dorotis savaip – išleidžia įsakymą, kad senus žmones, kaip našta visuomenei, reikia išvežti į mišką ir ten palikti. Pavaldiniai paklūsta, tik vienos šeimos istorija klostosi kitaip. Tėvas su sūnumi išveža senelį į mišką, bet kai nori jį ten palikti, sūnus sako: „Tik rogutes paimk. Kuo aš tave išvešiu, kai pasensi?“ Didaktika tokia: vaikai iš mūsų mokosi, perima elgesio normas. Girdėdamas tokius žodžius tėvas susigėsta ir nutaria rizikuoti – paslepia senolį užpečkyje, ir toliau visi drauge gyvena. Kiti metai ateina dar prastesni, gresia badas. Tuomet senelis prisimena, kad jaunystėje, kai buvo labai derlingi metai, jis uždengė stogą nekultais rugiais, ir pataria sūnui nuplėšti tą stogo dalį, iškulti javus, juos pasėti, o pavasarį, pridėjus aušį prie žemės, klausytis, ką rugiai šneka. Tai padaręs, išgirsta rugių kalbą: „Pasitraukit, pasitraukit, trūksta vietos...“ Senelis paaiškina: „Tai reiškia, kad bus geras derlius.“ Pavasarį visų laukai tušti, o jų – žaliuoja. Pro šalį važiuodamas karalius teiraujas, kas čia nutiko, o išgirdęs atsakymą, supranta padaręs klaidą ir atšaukia savo įsakymą. Vėlgi, pamokymas toks, kad jei krizių metu visuomenė nusigręžia nuo moralės dėsnių, nukenčia silpniausieji. Tautosaka sako, kad taip jau yra buvę, ir nieko gero iš to neišėjo.

Visas pasakos tekstas moko, kaip grąžinti darną, kokia svarbi savitarpio pagalba. Pasaka priverčia pasvarstyti, ar tikrai visus įsakymus reikia vykdyti nesusimąstant. Kita vertus, ar daug kas esame perskaitę visą Dekalogo įstatymą apie pagarbą tėvams? Ten rašoma: „Gerbk savo tėvą

ir motiną, kad ilgai ir laimingai galėtum gyventi šioje žemėje.“ Vadinasi, visa, ką tu darai, turės įtakos tavo gyvenimui ateityje. Norėdamas gero sau, turi daryti gera savo artimiesiems.

SKOLA

Keliaudamas po savo valstybę karalius sutiko žemdirbį ir klausia, kiek pelno jis gauna iš savo žemės ir kaip tą pelną naudoja. Žemdirbys atsako: „Dalį atiduodu karaliui, dalį išmoku skolą, dalį skolinu ir ketvirtą dalį suvalgau.“ Karalius nesupranta ir išgirsta paaiškinimą: „Sumoku mokesčius karaliui. Tuomet atiduodu skolą karšindamas ir išlaikydamas seną tėvą, nes jis mane mažą maitino, išmokė dirbti, perdavė gražiai sutvarkytą ūkį. O skolinu, augindamas sūnų, kuris kada nors perims visą šitą ūkį ir žemę. Rūpinuosi, kad jis būtų sotus, išmokintas, ir tikiuosi, kad senatvėje mane žiūrės. Na, o ketvirtą dalį skiriu savo kasdienėms reikmėms, maistui.“ Toks mąstymas gali atrodyti labai pragmatiškas. Galim klausti, o kur artimuosius siejantis meilės ryšys? Tautosakoje apie meilę atviriau užsimenama tik dainose, o kituose kūriniuose matyti, kad svarbiau yra susitarimas dėl dorovės ir santarvės, o jausmų pagrindu tvaraus gyvenimo nesukursi.

Jei žmonės vieni kitiems nepaaukvoja savo gyvenimo, neskolina savęs, nesiskolina tarpusavyje – santykiai nesusiklosto. Laimė ir meilė kuriama ne žodžiais, o darbais. Daugelyje tautosakos tekstų tie, kurie daug žada, nieko nenuveikia, o rezultatai pasiekiami tyliu darbu. Jei tėvai nežiūrės savo vaikų, nemylės jų čia ir dabar, savo pavyzdžiu nerodys, kaip rūpintis vieni kitais, tarpusavio ryšiai sutrūkinės ir senatvėje raškysime karčius vaisius.

DIDŽIOJI ŠEIMA

Dabar stebime gan naują mūsų kultūrai reiškinį, kai senieji tėvai lieka gyventi vieni. Šeimų skilimas prasidėjo tarpukariu, kai, Lietuvai moder-

nėjant, žmonės kėlėsi į miestus, pirmiausia – į Kauną. Taip pradėta minėti ir Motinos diena: XIX a. pabaigoje ji paskelbiama Britanijoje, vėliau – Jungtinėje Amerikos Valstijose, o Lietuvoje pradedama švęsti 1927 m. Tai susiję su emigracija, įvairiais socialiniais pokyčiais: kai vaikai atsiduria labai toli nuo motinų, reikia progos jas priminti. Profesorė Angelė Vyšniauskaitė, tyrinėjusi senojo lietuviško kaimo šeimos papročius, rašė apie didžiąją šeimą, kurią sudarė tėvai, sūnus ar dukra su marčia ar žentu, jų vaikai. Visi sėdėjo prie vieno stalo. Jei nebuvo kaip ūkio dalinti, kartais vienuose namuose turėjo tilpti net keli sūnūs ir kelios marčios. Aš tokią didžiąją šeimą dar mačiau, lankydama Saratove, Čiornaja Padinos kaime, kur buvo ištremti 1863 m. sukilėlių giminės ir šeimos. Jei anyta ir šešuras blogai priima marčią ar žentą, neteisingas elgesys gali atsigręžti prieš juos pačius, kai, sumenkus jėgoms, teks marčiai atiduoti „samtį ir raktus“. Todėl santykius reikėjo puoselėti. Rytinėje Lietuvos pusėje, Aukštaitijoje ir Dzūkijoje, ūkyje dažniausiai kartu sukdavosi tėvai, vaikai ir vaikaičiai. Pykdavosi ir taikydavosi, o jei prireikdavo, įsikišdavo ir santykius pareguliuodavo kaimo bendruomenė ar giminė. Tuo tarpu Žemaitijoje, o ypač Mažojoje Lietuvoje, jau ryškėjo kita tvarka – šeima pasidalindavo, o seniesiems ūkyje buvo skiriama atskira vieta. Apie tai galime pasiskaityti Ievos Simonaitytės kūriniuose, o Rumšiškių liaudies buities muziejuje Mažosios Lietuvos sodyboje matome alkierių – atskirą patalpą su vienu ar dviem kambariukais, skirtą seniesiems tėvams. Tame krašte, veikiant Prūsijos teisinei sistemai ir papročiams, buvo sudaromos sutartys, pagal kurias tėvai perduodavo ūkį sūnui su sąlyga, kad šis juos išlaikys, skirs išaitinę ir atskiras patalpas. Visi įsipareigojimai buvo iki smulkmenų aptariamai ir surašomi. Tai tarsi pažangu, bet, kita vertus, tai jau susvetimėjimo apraiška.

VIENATVĖ

Tradicinėje kaimo bendruomenėje vienišas žmogus tapdavo tuomet, kai per epidemijas ar dėl kitų nelaimių netekdavo savo artimųjų rato – ne tik tėvų ir vaikų, bet ir broliavos, kitų kraujo giminių bei krikštėvių. Bet išlikdavo bendruomenė, kaimynija. Antano Miškinio „Žaliaduonių gegužėje“ pasakojama apie paralyžiuotą Kilbaucką, kuris neturėjo jokių giminių, tai jį globojo kaimo žmonės – mėnesį vieni savo sodyboje laikydavo, kitą mėnesį vyrai kelia ant rogučių ir veža

pas kaimyną. Kaimas įsipareigojo prižiūrėti savo žmogų. Mikalojaus Katkaus „Balanos gadynėje“ skaitome, kaip šeimą ir sveikatą praradęs žmogus įsirašo į elgetų luomą. Visų Šventųjų dieną, Vėlinių išvakarėse, nepaisant to, kad užpuolė gruodynė, kad prastas kelias, visi važiuoja į bažnyčią ne tik dėl pamaldų, bet ir todėl, kad reikia nuvežti pašalpą (ūkio gėrybių) elgetoms ir špitolininkams.

Namus lankantys elgetos didesnių darbų neuveikdavo, bet galėjo būti naudingi tuo, kad atnešdavo žinių. O jei sugebėdavo įdomiai pasakoti, į terbelę daugiau išmaldos gaudavo. Kartais juos net pakviesdavo sodyboje peržiemoti, kad užsiimtų su vaikais. Kiti elgetos, senyvi vieniši ir ligoti žmonės, būdavo priglaudžiami parapijų špitolėse, kurias išlaikydavo kaimo bendruomenė. XX a. pradžioje špitolės pavadinimą net bandė lietuvininti į „ligonbutį“. Ten priimdavo tik tiek žmonių, kiek pastate būdavo vietos. Dalį kambarėlių skirdavo stipresniems: špitolės gyventojai būdavo *zvaninykai* – skambindavo varpais, špitolininkės skalbdavo, lygindavo, kepdavo plotkeles. Kuo galėdami padėdavo parapijiečiams, nes iš jų malonės gyveno. Sovietmečiu, kai atsirado senelių namai, vienišus ligotus senelius išveždavo – atskirdavo nuo visuomenės, o špitolė priklausė tam pačiam pasauliui. Ir dabar prie kai kurių parapijų namų yra kuriami globos namai, primenantys špitoles. Tokius teko matyti Aukštaitijoje, Melagėnuose, kur žmogus turėjo galimybę atsivežti ir savų daiktų, baldų, net šunelį.

SENATVĖ

Žmogaus pilnatvė tęsiasi nuo aušros iki saulėlydžio. Jauni šoka, dirba, augina vaikus, o pasakojimai ir išmintis yra seno žmogaus sritis. Dauguma stebuklinių pasakų siužetų yra apie savęs tobulinimo kelią: žmogus yra priverstas išeiti iš namų, kažką surasti ar nugalėti. Bet savo kelyje jis būtinai sutinka seną žmogų, kuris duoda vertingą patarimą. Jei herojus paklauso – laimi. Ir pirmapradžio kūrėjo, po žemę vaikščiojančio Dievo vaizdinys mūsų sakmėse neatsiejamas nuo senatvės.

Kai anksčiau kaimuose bendrai ganydavo gyvulius, nuo kiekvienos sodybos skirdavo augesni piemenuką. O piemenėliams prižiūrėti ir juos pamokyti samdydavo seną, rimtų darbų nebegalintį nuveikti žmogų – skerdžiu. Piemenėliams bendravimas su skerdžiumi buvo tarsi pradinė mokykla: susipažindavo su gamta ir gyvuliais – zoologijos ir biologijos pradmenys, papasakodavo

apie praeities įvykius ir vietų istoriją – istorijos pamokėlės, pamokydavo tautosakos – kalbos lavinimas, išmokydavo daryti dūdeles – muzika, parodydavo kaip pinti krepšius – amatai. Taip senas žmogus sulaukdavo gero žodžio, žinodavo, kad gali būti reikalingas. Našlės be vaikų ar neištekėjusios moterys irgi stengdavosi ką nors nuveikti – ausdavo, megzdavo ar, pešiodamos plunksnas, vaikus prižiūrėdavo.

Nemaža dalimi dėl technologinės pažangos vyresnio amžiaus žmonės ir jų žinios pasidarė nereikalingos. Gal šiais laikais daugiau dėmesio skirdami jaunystės pranašumams kažką prarandame? Kita vertus, ir pernelyg saugodami savo tėvus, neleidami jiems nieko dirbti, išplėsiame juos iš socialinio gyvenimo. Atrodo, kad didelis rūpestis rodo meilę ir brandą, bet kas iš to, jei tokiu rūpesčiu tik artiname gyvenimo pabaigą. Na ir kas, kad dreba rankos ir koks nors daiktas iškrenta iš rankų – tegul dūžta, materialūs dalykai užgyvenami. Svarbiau, kad žmogus galėtų ką nors nuveikti ir nesijaustų kaltas dėl savo amžiaus, atvirkščiai, kad būtų už tai gerbiamas. Tai galbūt geriau suvokia Rytų kultūrų tautos.

LAIKAS SAU

Gebėjimas gyventi savo gyvenimą neatsiejamas nuo vidinės laisvės pojūčio. Tikrai ne visi, išėję į pensiją, moka gyventi sau: pradeda lakstyti po vakarėlius, koncertus, mokosi šokti, prasimano kitokios aktyvios veiklos, manydami, kad daro tai, apie ką seniai svajojo, bet pamiršta, kad kūnas jau kitoks. Kai žiūriu į hiperaktyvų senjorą, neretai pagalvoju, kad galbūt jis neturėjo vaikystės ir jaunystės, nes visą gyvenimą teko būti kažkieno įrankiu. Galbūt savo karjeros vergu? Jei man pavyko nepraleisti savo gyvenimo vėjais, tai nebijosi ir senatvės, priimsiu ją kaip dovaną, nežaisiu jaunystės. Esu įsitikinusi, kad mes visi, didesnę dalį gyvenimo nugyvenę XX a., privalome liudyti savo patirtį. Ji (kaip ir mūsų archyvuose saugoma egodokumentika – dienoraščiai, laiškai) tarsi „aprenčia“ istorinius faktus.

Beje, vyresnės kartos žmonėms anūkai kartais taip pat nerūpi, kaip kadaise, karjeros įkarštyje, nerūpėjo vaikai (gal žmogus visą gyvenimą bijojo prarasti darbo vietą, norėjo visiems įtikti). Jei, sulaukęs anūkų, nenori pripažinti, kad tapai seneliu ar senele, reiškia kažko neišsprendei ankstesniuose gyvenimo etapuose, o ginčydamas savo senatvę, ieškai prarasto laiko jaunystėje. Ką parodė pandemija – mes lakstome kaip užsukti,

galvodami, kad veiklos apstumas ir nuovargis padaro mus kažko vertus. Bet ar esame laimingi? Senatvė mums parodys, ar toks gyvenimas buvo prasmingas.

MIRTIS

Viduramžių istorikas Filipas Arietas knygoje „Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje“ kalba apie tai, kad šiuolaikiniame pasaulyje iš žmogaus atimama jo mirtis – kulminacinis jo gyvenimo spektaklio veiksmas. Tradicinėje kultūroje mirtis buvo prisijaukinama. Mano vaikystės kaime santykis su šiuo neišvengiamu įvykiu dar buvo natūralus – kai mirdavo senieji žmonės, sueidavo kaimynai pabudėti, pagiedoti, marinas ligonis nebuvo paliekamas vienas. Mus, vaikus, paimdavo kartu, pasodindavo ant suoloelio, kad nesipainiotumėm, o patys meldavosi. Tada staiga matai, kaip žmogaus akys stoja stulpu ir išeina paskutinis kvapas. Įdomu, kad visa tai neatrodė baisu.

Mirčiai iš anksto ruošdavo karštą, įkapes, tai būdavo aptariama su artimaisiais. Mano mandra tetulytė net trejas įkapes spėjo pakeisti, nes, kol gyveno, pasikeitė mados. Turbūt daugelis etnologinėse ekspedicijose ar iš savo vyresnių artimųjų esam girdėję, kad anksčiau žmonės nujausdavo savo mirties valandą. Vienoje sakmėje pasakojama, kad anksčiau visi žmonės žinojo, kada mirs, tačiau kartą Dievas vaikščiojo po žemę ir pamatė, kad pavasarį žmogus netvarko aplūžusios tvoros, tik kamšo ją šiaudais. Paklausė Dievas žmogaus, kodėl šis taip netikusiai ūkininkauja, o tas atsakė: tegul tvarkosi kiti, o jis netrukus mirsiąs. Nuo to karto Dievas atėmė žinojimą apie mirties valandą.

HUMAN FULLNESS EXTENDS FROM DAWN TO SUNSET

Gražina KADŽYTĖ

Folklore provides an opportunity to look at old age from the perspective of long-lasting collective life. Ethnologist Gražina KADŽYTĖ shares insights about old age, relations between young and old people, loneliness and death on the basis of Lithuanian ethnology and folklore. She reminds us that the media often mentions in a negative context the fairy tale motif of how a family elder is taken on a sled to be left the forest, but no one remembers anymore how this tale ends – when son dares not to execute such an order from their ruler, during hard times the old father left at home saves the entire kingdom from starvation with his wise counsel.

Gervėčių kraštas, 2011 m. A. Baltėno nuotrauka.

LIETUVOS PARAPIJŲ ŠPITOLĖS IR ŠPITOLININKAI KATALIKIŠKOSIOS APŠVIETOS EPOCHOJE

Modesta PAKALNYTĖ

XVIII a. antrosios pusės dekanatų vizitacijos, to meto vyskupų ganytojiški laiškai bei jau esami tyrimai atskleidžia, kaip požiūris į vargšus, formuotas katalikiškosios Apšvietos hierarchų, praktiškai reiškėsi Lietuvos parapijų špitolių ir špitolininkų gyvenime. Lyginant „idealųjį“ katalikiškosios Apšvietos Lietuvoje variantą su realia situacija parapijų špitolėse, atskleidžiama XVIII a. antroje pusėje naujai susiformavusi vargšų bei elgetavimo samprata.

Reikšminiai žodžiai: katalikiškoji Apšvieta, špitolė, špitolininkai.

■ Špitolėmis (lenk. *szpital dla ubogich*, lot. *hospitalis*) Lietuvoje buvo vadintos prieglaudos seneliams, vargšams, elgetoms, neįgaliesiems, išsipareigojantiems pagal galimybes patarnauti bažnyčioje. Lietuvoje špitolės pradėtos steigti XVI a. (KDV 2001: 867). Prie parapinių bažnyčių kone visuotinai paplitusios XVII a., jos tapo itin reikšmingu pastoracinės struktūros elementu katalikiškosios Apšvietos laikais, kuomet ir Bažnyčia, ir valstybė didelį dėmesį ėmė skirti socialinės rūpybos organizavimui ir reglamentavimui.

Katalikų Bažnyčios špitolių veikla buvo reglamentuota Tridento bažnytiniame susirinkime, o Lietuvoje Susirinkimo nuostatai buvo pritaikomi vietos sąlygomis vyskupijų sinoduose. Nors juose buvo reikalaujama, kad špitolė būtų kiekvienoje parapijoje, Žemaitijoje 1675–1677 m. jos veikė maždaug 32 proc. parapijų, Vilniaus vyskupijoje 1653–1654 m. – 21 proc., o 1668–1669 m. – jau 43 proc. Maždaug pusė parapinių špitolių neturėjo jokio aprūpinimo, gyvavo tik iš išmaldų ir klebono malonės, kitos gaudavo pajamų iš fundacijų, užrašymų, aukojimų. Vilniaus vyskupijoje špitolių aprūpinimas suprastėjo po XVII a. vidurio karų (Kamuntavičienė 2000: 73). Vėliau, XVIII a. plintant katalikiškosios Apšvietos idėjoms, špitolių situacija Lietuvoje keitėsi: vargšų¹ globai skatinta skirti daugiau dėmesio ir lėšų, buvo steigiamos špitolių turtą ir veiklą reguliavusios institucijos.

Šiame straipsnyje gilinamasi į Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos parapijų špitolės ir jų gyventojus – špitolininkus, aptariant juos kaip

1 Žodžiai „vargšas“ ir „elgeta“ šiame straipsnyje vartojami sinonimiškai – šaltiniuose ir istoriografijoje nėra ryškios šių terminų atskirties; atskirai vartojamas žodis „valkata“, kuris, kitaip nei pirmieji, įgyja neigiamą prasmę.

katalikiškosios Apšvietos reformų atspindį XVIII–XIX a. sandūroje. Kadangi iki šiol nebuvo išsamiai tyrinėta, kaip požiūris į vargšus, formuotas katalikiškosios Apšvietos hierarchų, praktiškai reiškėsi Lietuvos parapijų špitolių ir špitolininkų gyvenime, remiantis XVIII a. dekanatų vizitacijomis, to meto vyskupų ganytojiškais laiškais, špitolių knygomis (šaltiniai rašyti daugiausiai lenkų kalba) ir istoriografija stengiamasi šią spragą užpildyti.

KATALIKIŠKOJI APŠVIETA EUROPOJE IR LIETUVOJE: IDĖJOS IR CENTRINĖS FIGŪROS

Katalikiškąją Apšvietą galima pavadinti tiek viena iš Apšvietos epochos atšakų, tiek ir vienu iš tos epochos padarinių. Šis XVIII a. vidurio–XIX a. pradžios reiškinys išaugo iš naujo požiūrio į religiją: Ulrichas L. Lėneris straipsnyje „Kas yra „Katalikiškoji apšvieta“ ją pavadino „bažnytiniu reformistiniu judėjimu, susikūrusiu siekiant apginti svarbiausias katalikybės dogmas, jų racionalumą aiškinant modernia terminologija, ir taip katalikybę sutaikyti su moderniąja kultūra, priimant naujas ekonomijos, mokslo, teisinės teorijas“ (Lehner 2010: 166–167). Anot U. L. Lėnerio, naujų universitetų bei akademinėjų organizacijų kūrimasis, įvairių sričių moksliniai atradimai vertė katalikus permąstyti savo požiūrį į švietimo sistemą. Katalikiškoji Apšvieta susidėjo iš dviejų skirtingų polių – *jansenizmo* ir *molinizmo*: pirmojo atstovai siekė senosios Bažnyčios atkūrimo, antrojo – naujovių įvedimo (pvz., atsisakyti minties, jog nekrikštyti vaikai niekada nepateks į rojų ir pan.). Šios abi kryptys kovojo prieš dogmatizmą, prietaringumą, kritikavo Bažnyčios atstovų

Šakynos (Šiaulių r.) parapijos špitolė. 1938 m. Stasio Vaitkaus nuotrauka. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje.

piknaudžiavimą savo padėtimi ir turimomis privilegijomis (Lehner 2010: 169).

Katalikiškosios Apšvietos atstovai kartu su popiežiumi Benediktu XIV siūlė tikėjimą paversiti labiau praktišku dalyku, tobulinant jau esamas tradicijas ir institucijas, pavyzdžiui, parapijas. Vyskupai pradėjo daug aktyviau prižiūrėti ir nuodugniau tirti jiems pavaldžių kunigų veiklą ir gyvenimo būdą, buvo įsteigtos net kelios institucijos, turėjusios „tvarkytis“ su problemomis keliančiais dvasininkais. Parapijose žymiai suaktyvėjo vizitacijos ir vykdomos reformos, išaugo švietimo įstaigų skaičius. Susirūpinta ir parapijų materialine padėtimi – iki tol buvo laikomasi pozicijos, kad Bažnyčia turi atsakyti tik už dvasinius dalykus ir nesikišti į finansinius. Norėdama išlaikyti savo padėtį visuomenėje, Bažnyčia turėjo įrodyti religijos praktiškumą ir reikalingumą – pradėti rūpintis ne savo pajamomis, bet tikinčiųjų gerove ir dvasingumu. Taip XVIII a. pabaigoje buvo suformuotas naujas dvasininko įvaizdis – jis tapo švietėju ir moralės puoselėtoju, tikinčiuosius supažindinančiu su įvairiausiais praktiniais dalykais – nuo kasdienės higienos iki medicinos ir ekonomikos. Katalikiškoji Apšvieta kreipė dėmesį į socialines problemas bei žemiausius – elgetų ir ligonių – sluoksnius (Lehner 2010: 170).

Šios naujos idėjos XVIII a. viduryje pasiekė ir Lenkiją bei Lietuvą. Popiežiaus Benedikto XIV sukurtas katalikiškosios Apšvietos modelis, akcentavęs Biblijos mokymą, bažnytinių ceremonijų supaprastinimą ir kuklumą, bažnytinės cenzūros sušvelninimą bei vizitacijų intensyvinimą įkvėpė Lietuvos ir Lenkijos bažnytinius hierarchus derinti teorinę mintį ir praktinius veiksmus. Istoriniai šaltiniai liudija, kad XVIII a. antrojoje pusėje tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje pradėta plačiai svarstyti apie sveikatos priežiūrą: pavyzdžiui, Jozefas Wybickis 1777–1778 m. išleido „Patriotinius laiškus“, kuriuose išdėstė visą sveikatos apsaugos ir špitolių kūrimo programą (Raila 2010: 155). Ir Lietuvoje, ir Lenkijoje buvo susiduriama su ta pačia, kaip ir visoje Europoje, opia problema – skurdo plitimu ir elgetavimu. Ilgą laiką krikščionybė pateisino skurdą, nes Šventajame Rašte rašoma, jog Dievo apdovantieji ir geriau gyvenantieji turėtų deramai pasidalyti savo turtu su vargetomis duodami šiems išmaldą. Deja, elgetų šelpimas problemos neišsprendė, o tik gausino išmaldos prašančiųjų būrį (Praspaliauskienė 1997: 55). Šią problemą buvo imta spręsti tiek idėjiškai (pradėta kalbėti apie tikslingą išmaldos davimą), tiek praktiškai – įvedant vargšų judėjimo kontrolę, siekiant atskirti tikruosius vargšus nuo apsimetėlių.

Krikščioniškosios Apšvietos sklaidai Lietuvoje ypač svarbūs buvo vyskupai, kurie savo raštuose skleidė naujas idėjas apie pagalbą vargšams, inicijavo karitatyvinių įstaigų bei jas kontroliuojančių instancijų kūrimą, patys užsiėmė labdariniga veikla ir skatino jų pavyzdžiu sekti tiek dvasininkus, tiek pasauliečius.

Viena iš centrinių figūrų krikščioniškosios Apšvietos sklaidoje Lietuvoje buvo Ignotas Jokūbas Masalskis. Baigęs mokslus Vilniaus jėzuitų *Collegium Nobilium*, jis lavinosi Varšuvos misionierių seminarijoje bei lankė teologijos studijas Romos universitete. Pastarosios kaip tik vyko popiežiaus Benedikto XIV pontifikato metais, ir tai, manytina, Masalskį ugdė kaip katalikiškosios Apšvietos atstovą. Popiežius pastoracinės praktikos srityje pabrėžė vizitacijų, kurios, jo manymu, buvo „pagrindinė diecezijos gydymo priemonė“, svarbą. Šią priemonę I. J. Masalskis ėmė taikyti nuo pat savo vyskupavimo pradžios.

1762 m. tapęs Vilniaus vyskupu, I. J. Masalskis 1786 m. gruodžio 17 d. raštu įsakė laikytis karaliaus Stanislovo Augusto išleisto elgetavimui skirto universalo: dvasininkai arba miesto valdžia turėjo išduoti leidimus (medines lenteles su užrašu „Vargšas NN, turi leidimą rinkti [išmaldą] NN kaimuose N parapijoje“, nešiojamas pasikabintas ant krūtinės) rinkti išmaldai. Neišvengta bandymų apgauti – kai kurie žmonės staiga „tapdavo“ luošiais ar vargšais. Tokius vyskupas liepė barti ir mokyti gero elgesio.

Savo laiškuose dvasininkams ir tikintiesiems vyskupas I. J. Masalskis dažnai akcentuodavo rūpestį nepasiturinčiais: štai, pavyzdžiui, 1792 m. kovo 15 d. ganytojiškame laiške jis rašė, jog „Dievas paliko vargšus jūsų rūpesčiui ir globai“ (LMAVB, F. 43–3630, l. 23). Šiame laiške jis taip pat iškėlė vadinamųjų *tikrųjų* elgetų ir apsietėlių valkatų klausimą. Svarbiausia, anot vyskupo Masalskio, buvo „pasiekti rankas tikrųjų vargšų, tikrųjų luošų, ir atskirti juos nuo tų, kurie yra susigundę viltimi gauti išmaldą tuščiam gyvenimui“ (LMAVB, F. 43–3630, l. 23). Siekiant kontroliuoti apsietėlių apsistojimą parapijose ir naudojimąsi tikrųjų elgetų „teisėmis“, kunigams buvo siūloma vesti parapijose esančių vargšų registrus, taip pat, prieš priimant į špitoles, įsitikinti, ar žmogus neapgaujinėja. Vyskupo įpareigojimu, visose bažnyčiose buvo įtaisytos vadinamosios „gailėstingumo skrynelės“ (lenk. *skrzynki miłosierdzia*). Istoriko Martyno Jakulio teigimu, tokių skrynelių įsteigimas tapo centralizuota vargšų rėmimo sistema, nes paramą dalijo institucija, o ne individualūs geradarijai (Jakulis 2016: 309).

Vyskupo I. J. Masalskio 1792 m. laiške taip pat užsimenama apie vizitacijų svarbą². Dar 1775 m., norėdamas sužinoti tikrąją Vilniaus vyskupijos padėtį, vyskupas kartu su savo padėjėju kapelionu Antanu Kruševskiu kreipėsi į dekanus, ragindamas pastaruosius sąžiningai atlikti savo pareigą, kad būtų žinoma reali parapijų būklė, visuomenės dvasinė būsena, įvairių luomų ir tikinčiųjų tarpusavio santykiai (KDV 2001: x). Vyskupas I. J. Masalskis ir A. Kruševskis siekė iš esmės pakeisti vizitacijų tvarką: dekanas privalėjo pats vizituoti parapijas, o jam padėti užrašyti visus parapijos duomenis galėjo tik raštininkas – buvo uždrausta šį darbą pavesti kitiems asmenims. Atvykusį dekaną privalėjo sutikti tos parapijos klebonas, kuris ir turėjo suteikti visus duomenis apie parapiją (Kasabula 1998: 231). Anot istoriko Vytauto Jogėlos, toks griežtas, asmenine atsakomybe paremtas modelis turėjo puikiai veikti ir duoti siekiamų rezultatų (KDV 2001: xi).

I. J. Masalskio įpėdinis, Vilniaus vyskupas Jonas Nepomukas Kosakovskis taip pat užsiėmė socialine veikla ir ją skatino. Svarbiausiu jo indėliu laikytinas Vilniaus labdarių draugijos įkūrimas bei pirmininkavimas Špitolių komisijoje³.

2 Vizitacijų svarbą ankstesniais laikais akcentavo ir kiti ganytojai, pavyzdžiui Žemaičių vyskupas Juozapas Mykolas Karpis, Juozapo Arnulfo Giedraičio pirmtakas. Jo 1737 m. ganytojiškame laiške Žemaičių vyskupijos dvasininkams daugiausiai dėmesio skirta vizitacijų, kaip būtino veiksnio bažnyčių valdymui pagerinti, svarbiausių uždavinių aptarimui. Buvo detalai aprašyta, ką ir kaip dekanai turėjo tikrinti visuotinės vizitacijos metu: Eucharistijos sakramentą, krikštyklą, relikvijas, altorių, sakyklas ir klausyklas, taip pat visą bažnyčios pastatą, bokštus ir rūsius, kleboną ir jo rezidenciją ir, jei buvo, parapijos špitolę. Atskirai aprašyta, kaip reikėtų elgtis, kai vizituoja vyskupas (Karpis 2013: 178).

3 Vadovavimo Vilniaus vyskupijai laikotarpiu (1798–1808) vyskupas Kosakovskis daug dėmesio skyrė bažnytiniams reikalams spręsti: jis siekė susigrąžinti Rusijos valdžios atimtas bažnytines žemes, gynė Vilniaus universiteto beneficijas, kovojo dėl Teologijos fakulteto priklausomybės vyskupui pripažinimo. Taip pat vyskupas pabaigė Vilniaus katedros rekonstrukciją, reformavo vyskupijos konsistoriją bei seminariją, kurias perkėlė į buvusį karmelitų vienuolyno Sv. Jurgio bažnyčios pastatą; prižiūrėjo dvasininkus, vizitavo vyskupiją, rūpinosi pamokslų lygiu. Kosakovskis dėjo daug pastangų liaudies švietimui skleisti: skatino parapijų dvasininkus steigti mokyklas, leido vadovėlius (neretai savo lėšomis), iš Gardino jėzuitų netgi perėmė spaustuve ir perdavė ją Vilniaus misionieriams. Vyskupas vaidino svarbų vaidmenį Lietuvos švietimo istorijoje lemtingu laikotarpiu – po valstybės padalijimų. Remdamasis Edukacinės komisijos nuostatais jis

Špitolininkė iš Tarnovo (Lenkija). Kajetono Vincento Kielinskiego (Kajetan Wincenty Kielisiński) grafikos darbas. Saugoma Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje.

1799 m. liepos 16 d. vyskupas J. N. Kosakowski išleido ganytojišką laišką, kuriame klebonus skatino savo parapijose statyti špitoles ir kurti Gailestingumo brolijas (lenk. *bractwo Milosierdzia*) (Kurczewski 1912: 148). Špitolių reikalingumą vyskupas aiškino iš krikščioniškojo požiūrio taško ir pagal Šv. Jokūbo ir Pilypo špitolės Lukiškėse pavyzdį skatino statyti tokias (generalines) špitoles parapijose: „Nėra nieko labiau malonaus už gerą tvarką kiekviename mieste ir miestelyje, kiekviename valsčiuje ir parapijoje, pagal kurią vargšai gali rasti sau vietą, maisto ir užbaigti savo dienas. Visos parapijos, prižiūrint Špitolių komisijai bei vietiniams kunigams, turi išlaikyti špitoles vargšams, luošiams ir benamiams; [parapija] yra

pateikė Vyriausiosios mokyklos bei kitų mokyklų pertvarkymo projektą, kuris valdžios buvo patvirtintas. 1797 m. Kosakowski tapo Edukacinės komisijos pirmininku, tuo pačiu metu jis pradėjo eiti ir Špitolių komisijos pirmininko, o 1807 m. – ir Labdarybės draugijos pirmininko pareigas. Vyskupas Kosakowski rūpesčiu buvo įkurta centrinė Šv. Jokūbo špitolė Vilniuje, taip pat organizuotas kurčiųjų mokyklos steigimas. Pastarajam tikslui Kosakowski savo lėšomis į užsienį buvo išsiuntęs misionierių vienuolį mokyti darbo su kurčnebyliais (PSB14 1968: 265–267).

būtent ta vieta, kur jie gimė, dirbo ir prarado savo jėgas ir sveikatą“ (Kurczewski 1912: 355–356).

Labdarių draugijos idėja pradėta įgyvendinti 1806 m., kuomet Vilniaus miesto gydytojas Jozefas Frankas kreipėsi į vyskupą Kosakovskį su pasiūlymu sutelkti žymių žmonių grupę lėšoms, skirtoms paremti skurstančiuosius, rinkti. Pasiūlymas išaugo iki labdaros koncerto idėjos. Skelbime, kviečiančiame į ponios Frank koncertą, buvo nurodyta, jog „koncerto pajamos skirtos aprūpinti vaistais vargšus, neįstengiančius jų nusipirkti. Kiekvienas asmuo, turįs teisę į šią lengvatą, privalo iš savo parapijos kunigo arba pastoriaus atnešti raštelį, kad neįstengia nusipirkti būtiniausių vaistų“ (Frankas 2001: 111–112). Šis raštelis turėjo funkcionuoti kaip vargšų „pažymėjimai“, įteisinę išmaldos rinkimą mieste. Vyskupas J. N. Kosakowski pritarė labdaros koncerto organizavimui, tačiau kartu išvėlgė problemą: jo manymu, norėdami gauti tokius „pažymėjimus“ vargšai turėsią už juos duoti kyšį. J. Frankui paprieštaravus, vyskupas atkirtęs, jog savo kunigus pažįstantis. Piktnaudžiavimo išties nebuvo išvengta – gana pasiturintys žmonės įsigydavo tokius raštelius, kad gautų nemokamą medicinos pagalbą, o vargšams kunigai neišduodavo „pažymėjimo“, kol negaudavo kyšio (Frankas 2001: 112).

Po pavykusio koncerto įgyvendinta ir Labdarių draugijos steigimo idėja. Pagrindiniai ir didieji jos labdariai buvo imperatorius Aleksandras I ir kunigaikštis Dominykas Radvila, suteikęs draugijai teisę naudotis namu ir sklypu netoli Vilniaus gatvės. Draugijos veikla vykdyta trimis kryptimis: 1) svarbiausių žmogaus poreikių (maitinimo ir apgyvendinimo) tenkinimas; 2) moralinių sunkumų lengvinimas, ginčų sprendimas, piniginė pagalba prasiskolinusiems; 3) pagalba sergantiems bei gimdyvėms. Draugiją sudarė trys departamentai, kurių kiekvienas turėjo savo pirmininką ir 7 narius. Vilniaus miestas buvo padalintas į 12 apskričių ir prižiūrimas paskirtų globėjų, tarp kurių buvo ir 7 kunigai. Buvo atidaryta benamių prieglauda, galėjusi priglauti apie 400 asmenų, o daugiau nei 500 vargšų buvo suteikta skubi pagalba (Kurczewski 1912: 356–357). Mirus jos pirmininkui vyskupui J. N. Kosakovskiui, Labdarių draugijos veikla nenutrūko, ji sėkmingai veikė iki pat 1864 m.

Dar vienas svarbus asmuo, prisidėjęs prie krikščioniškosios Apšvietos sklaidos Lietuvoje, buvo vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis, 1802–1838 m. valdęs Žemaičių vyskupiją ir aktyviai užsiėmęs karitatyvinės veiklos organizavimu. Anot istorikės Aldonos Prašmantaitės, Giedraitį

tokiai veiklai galėjo iš dalies paskatinti 1775 m. Varšuvos seime sudarytos Špitolių komisijos priimti nutarimai (Prašmantaitė 2000: 212). 1811 m. aplinkraštyje, adresuotame Žemaičių vyskupijos dvasininkams ir pasauliečiams, vyskupas išdėstė vienuolika punktų, kaip vyskupijoje organizuoti špitolės (Giedraitis 1820: 89). 1), klebonai buvo įpareigoti išsirinkti du padėjėjus, keturis pavaduotojus („paglobėjus“) ir raštininką – iš jų sudaryta taryba turėjo spręsti visus su parapijos špitolėmis ir vargšais⁴ susijusius klausimus⁵; 2) parapijų špitolių tarybos turėdavusios susirinkti į „apskaitos sesijas“ du kartus per metus, jose privalėję dalyvauti bent vienas globėjas, du jo pavaduotojai ir raštininkas, taip pat buvo reglamentuotas sesijų protokolas (kokiomis maldomis pradėti ir baigti posėdį, kokius klausimus aptarti ir t. t.); 3–6 punktai apėmė bendruosius nurodymus špitolių pareigūnams, globėjams, globėjų pavaduotojams, raštininkui (šiuose punktuose buvo apibrėžiamos jų pareigos, nusakomos būdo savybės, pavyzdžiui, geraširdiškumas, išmintingumas, blaivus protas, dievobaimingumas ir t. t., kuriomis kiekvienas iš tarybos narių turėjęs pasižymėti); 7) nurodyta, kaip turėjo būti organizuotas vargšų apgyvendinimas špitolėse⁶; 8) pateikti bendrieji nurodymai vargšams ir pabrėžta parapijos ribų svarba – elgetavimas ne savo parapijos ribose buvo griežtai

4 Šiame aplinkraščio punkte taip pat pateikiami klausimai, kurių tarybos nariai turėjo klausti vargšų norėdami įsitikinti, ar šie elgetaudami neapsimetinėja. Vyskupas J. A. Giedraitis atskiria elgetas nuo apsimitėlių valkatų, nurodydamas, kad apsimitėliai yra artimesni nusikaltėlių pasauliui ir negali tikėtis krikščioniškos užuojautos, o tikrųjų elgetų skurdas naikina skirtumus tarp religijų ir tampa aukštesne vertybe. Todėl klebonai ir prieglaudų tarybos įpareigojami visus be išimties, kurie dėl ligų ar skurdo priversti gyventi iš išmaldos, priimti į špitolės ar įrašyti į elgetų sąrašus (Giedraitis 1820: 89).

5 Anot A. Prašmantaitės, parapijos elgetų reikalų tvarkymą perdavus šiai tarybai, tikėtasi išvengti klebonų piktnaudžiavimo bei vienašališkų sprendimų (Prašmantaitė 2000: 215).

6 „<...> Siekiant išvengti nepadorumo, galinčio atsitikti dėl abiejų lyčių žmonių buvimo vienoje vietoje“ (Giedraitis 1820: 94), nurodoma, jei yra galimybė, viename kambaryje apgyvendinti nevedusius vyrus, kitame – netekėjusias moteris, o trečiame – sutuoktinius. Taip pat prašoma, kad kiekvienoje špitolėje, geresnėje namo vietoje, būtų įrengtas špitolės kalėjimas; ši patalpa aplinkraštyje vadinama *turma szpitalna*. Vis dėlto špitolių vizitacijų aprašymuose dažnai minima, jog visi vargšai – vyrai ir moterys – gyvendavę tame pačiame kambaryje. Šitokia praktika pateisinama tuo, jog špitolės namai būdavo nedideli, neretai tik vieno ar dviejų kambarių, kurių viename kartais gyvendavo ir zakristijonas arba vargonininkas.

kontroliuojamas, nes kitaip išmaldos prašytojas buvo prilyginamas valkatai⁷; 9) špitolėse buvo rekomenduojama apgyvendinti tiek elgetų, kiek leidžia fundacija ir gyvenamasis plotas; nurodytos ir prieglaudos vargšų pareigos⁸; 10) visų vargšų nepavykus apgyvendinti špitolėje, nurodyta sveikuosius elgetas, prieš tai išdavus jiems medines lenteles, kaip leidimus, apgyvendinti miestelyje, kur jie pakaitomis rinktų išmaldą; 11) nustatytos vargšų religinės praktikos⁹, jie įpareigoti gyventi

7 A. Prašmantaitės teigimu, parapijos ribos buvo vienas iš pagrindinių kriterijų elgetai nuo valkatos atskirti, nes norėta greičiau užkirsti kelią visuotinės tvarkos pažeidinėjimams. Apsimesti vargšu savo parapijoje buvo sudėtinga, nes parapijiečiai savus elgetas pažinojo. Klebonai apie parapijos elgetas turėjo pranešti žmonėms bažnyčiose; taip parapijiečiai būdavo įpareigojami rūpintis vargšais – atlikti krikščionišką pareigą (Prašmantaitė, 2000: 216).

8 Sekmadieniais, per šventes ir laidotuvių dienomis vienas iš vargšų turėjo sėdėti „bobinčiuje“ ir rinkti išmaldą iš parapijos geradarių; vargšai, nepatarnaujantys bažnyčioje, turėjo dalyvauti mišiose, jiems buvo paskirta konkreti vieta – po choru. Špitolininkai, arba vargšai, įpareigoti nedykaduoniauti: „kadangi tinginystė yra viso blogio šaltinis, vargšas, norėdamas išsaugoti savo sielą, privalo nuolat užsiimti koku nors darbu pagal savo jėgas“ (Giedraitis 1820: 95). Vienas iš špitolės vargšų turėjo būti išrenkamas vyresniuoju; jis būdavo atsakingas už tvarką ir elgesį bendruomenėje (kad nebūtų nesantaikos, vienas kito įžeidinėjimo, išgertuvių ir t. t.); šie vyresnieji taip pat turėjo dalyvauti mišiose bei patarnauti bažnyčioje, kaip ir kiti vargšai. Jie taip pat būdavo atsakingi už švarą ir tvarką špitolėse ir kad namas būtų apšildomas. Krikštynų, vestuvių ir laidotuvių metu vargšai taip pat galėjo rinkti išmaldą, tad būdavo išrenkami du labiausiai nuskurdę žmonės aukoms rinkti, o surinkta suma vėliau būdavo padalijama kiekvienam po lygiai. Jeigu kuris nors iš vargšų sekmadienį ar kurią nors kitą savaitės dieną neišklaudydavo mišų, špitolės vyresnysis turėjo apie tai pranešti tarybai (Giedraitis 1820: 95–96).

9 Vyskupas smulkmeniškai reglamentavo kasdienes vargšų maldas. Kiekvieną dieną ryte ir vakare į bendrą patalpą susirinkę visi vargšai, vyrai ir moterys, turėjo sukalbėti šias maldas: „Ateik, Šventoji Dvasia“, „Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“, „Tikiu į Dievą“, taip pat Dešimt Dievo įsakymų, Penkis Bažnyčios įsakymus, septynis sakramentus, penkis dalykus, reikalingus išganymui, septynias Šv. Dvasios dovanas, penkias sąlygas gerai atgailai atlikti, septynias didžiąsias nuodėmes. Vargšai už nuodėmes kasdien turėjo sukalbėti Švč. Jėzaus vardo ir Švč. Mergelės Marijos litanijas, maldą Angelui sargui, o už skaistytkloje esančias sielas sugiedoti 129 psalmę. Parapijos vargšai visas šias maldas taip pat turėdavo sukalbėti ten, kur būdavo apgyvendinti. Jeigu špitolė turėjo fundaciją ir nurodytą maldą, vargšai turėjo melstis už fundatorių, vykdydami jo įpareigojimą. Per didžiąsias bažnytines šventes vargšai turėjo eiti išpažinties ir priimti Komuniją. Šio punkto vykdymą patvirtina

teisingai ir dievobaimingai, niekam nekenkti (Giedraitis 1820: 96).

Kaip matyti iš vėlesnių vyskupo Giedraičio laiškų, jis iš klebonų reikalavo, kad špitolės, kaip būtinos kiekvienos parapijos institucijos, ne tik veiktų, bet ir būtų deramai rūpinamosi jų gyventojais: pavyzdžiui, 1820 m. laiške Alsėdžių dekanui Matulevičiui vyskupas perspėjo, kad ketina lankyti špitoles ne tik per generalinę vizitaciją, bet ir atvažiuoti neperspėjęs, tad patarė dekanui deramai jomis pasirūpinti (Prašmantaitė 2000: 217–218).

ŠPITOLIŲ KOMISIJA

Špitolių sistemai reformuoti XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje buvo įkurtos kelios organizacijos. Apie ankstyviausiąjį bandymą reformuoti padėtį liudija 1775 m. Lenkijos ir LDK Špitolių komisijos įkūrimas. LDK pusės pirmininku buvo paskirtas jau minėtasis Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis. Būsima Komisijos veikla bei tikslai buvo išdėstyti beveik 20 punktų. M. Jakulio teigimu, „[Komisijos] nuostatai atspindėjo tikrai ambicingų, galima sakyti, net grandiozinių reformų planus ir – to meto kontekste – progresyvų požiūrį į špitoles, karitatyvinę veiklą ir valstybės gyventojų sveikatos apsaugą“ (Jakulis 2016: 303).

Generalinių špitolių įsteigimas kiekvienoje vaivadijoje buvo pagrindinis Špitolių komisijos tikslas. Plane numatytas generalinių špitolių materialinis aprūpinimas, santykis su kitomis špitolėmis, aptarnaujančio personalo sudėtis bei jo atrankos kriterijai ir t. t. Į generalines špitoles turėjo būti pristatomi visi vargšai iš kitų špitolių, darbingi ir nedarbingi elgetos; šiose špitolėse taip pat turėjo būti ruošiami felčeriai ir pribuvėjos, skiepijami vaikai (7, 10 ir 13 nuostatų punktai) (Jakulis 2016: 303).

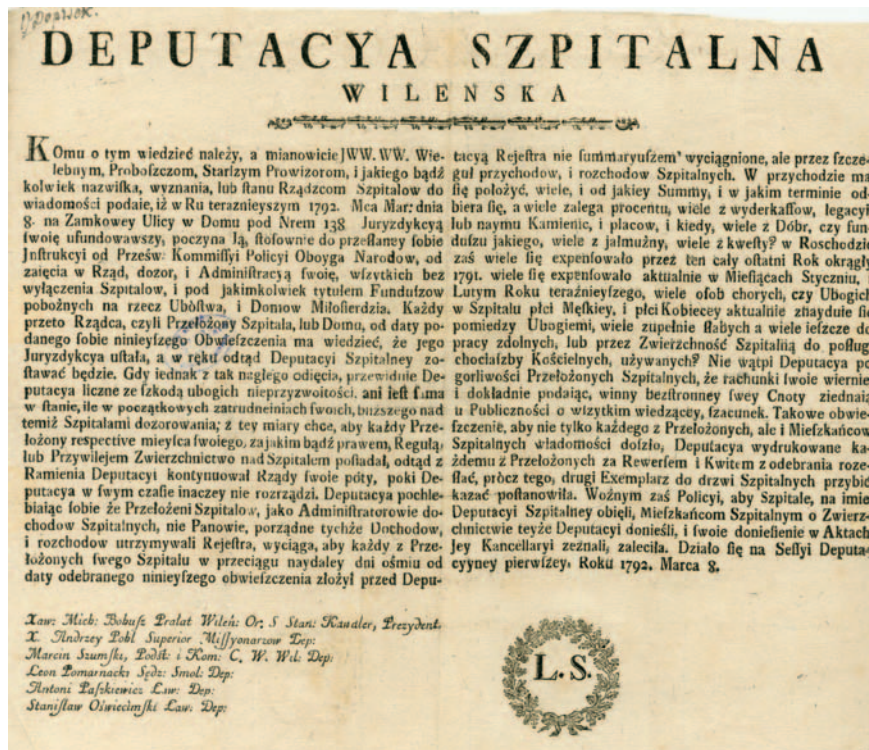
Špitolių komisijos nuostatuose akcentuota prasta špitolių būklė, todėl buvo siekiama inicijuoti senųjų špitolių uždarymą (jeigu reikia – ir nugriovimą, jų vietoje įrengiant kapines higieniškam mirusiųjų laidojimui), jų fondacijas perleidžiant naujoms institucijoms (Jakulis 2016: 303). Manytina, jog dėl higieninių sumetimų špitolėms

buvo leista turėti papildomus žemės plotus ir patalpas (maisto atsargų saugojimui, drabužių ir audėklų skalbimui, gyvulių ir paukščių laikymui, etc.; žr. VL VIII 1860: 110, 2 punktas). Buvo dedamos pastangos, kad medicina taptų prieinama ir vargingiausiems sluoksniams: špitolėse turėjo nuolat dirbti gydytojas, o generalinių špitolių gydytojai epidemijos atveju dar turėjo apvažiuoti ir pavietus. Jie taip pat turėjo vizituoti vaistines, kontroliuoti neteisėtai dirbančius gydytojus bei teikti leidimus gydytojams, atvykusiems iš užsienio (Jakulis 2016: 304). Šie ir kiti nurodymai, sukurti remiantis Apšvietos epochos idėjomis, turėjo iš esmės pertvarkyti socialinės globos ir sveikatos apsaugos sistemas. Vis dėlto, M. Jakulio teigimu, tokių ambicingų reformų vykdymui reikėjo ne tik lėšų, bet ir institucinės paramos, kuri būtų padėjusi įgyvendinti Komisijos sprendimus, dėl to prie realių darbų nebuvo pereita (Jakulis 2016: 304).

Prie Špitolių komisijos veiklos prisidėjo 1789 m. lapkričio 24 d. Varšuvos seimo įstatymu įsteigtos Civilinės karinės komisijos. Tai buvo vietos valdžios institucijos, turėjusios didelius vykdomosios valdžios įgaliojimus ir veikusios kiekviename pavieta. Šios komisijos vykdė prekybos, amatų, susisiekimo, žemdirbystės priežiūrą, tikrino prieglaudų ir parapinių mokyklų būklę, užtikrino visuotinį saugumą ir tvarką, reguliavo žmonių judėjimą, įskaitant valkatų gaudymą bei įdarbinimą, vykdė priešgaisrinę saugą miestuose ir kt. Civilinės karinės komisijos perėmė pavietų seniūnų pareigas ir kartu atliko pavietų seimelių savivaldos paskirtį (LI VII II d 2018: 292).

Kiekvienoje vaivadijoje taip pat buvo įsteigtos Špitolių deputacijos, pradėjusios veikti nuo 1792 m. pavasario. Civilinės karinės komisijos bei Špitolių deputacijos, siekdamos sumažinti elgetaujančiųjų skaičių, skatino parapijų klebonus steigti ir išlaikyti špitoles, ypač ten, kur jų nebuvo, taip pat įpareigojo suteikti leidimus elgetaujantiems prie bažnyčių atlidų metu. Špitolių deputacijos tikrino ir skirstė senų špitolių fondacijas, likusias po XVIII a. vidurio Vilniaus gaisrų (Kurczewski 1912: 354–355). Šių komisijų veiklą nutraukė Abiejų Tautų Respublikos padalijimai ir Vilniaus užėmimas. Labdaringa veikla Lietuvoje atsinaujino 1797 m., kartu su naujai įkurta Lietuvos špitolių komisija, kurios pirmininku, kaip jau buvo minėta, tapo tuometinis Vilniaus vyskupas J. N. Kosakovskis. Ši komisija veikė iki 1808 metų, kuomet jos surinktos lėšos perėjo Visuotinės globos valdybai (lenk. *Magistratura Opieki Publicznej – Prikaz Obscestoennogo Prizrenija*) (Kurczewski 1912: 356).

■ Veliuonos špitolės knygoje esanti lentelė, kurioje sužymėtas špitolininkų religinis „išsilavinimas“: pažymėta, kad išvardinti špitolininkai žino katekizmo pagrindus, 5 kūno jusles, 5 išpažinties dalis, 7 sakramentus, 5 Bažnyčios įsakymus, 10 Dievo įsakymų, taip pat „visus poterius“ (t. y. pagrindines maldas: „Tėve mūsų“ ir veikiausiai „Sveika, Marija“, „Garbė Dievui“ ir „Tikiu į Dievą“) (Giedraitis 1820: 96).

1792 m. kovo 8 d. Vilniaus špitolių deputacijos raštas apie jų įkūrimą su narių pavardėmis. Saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos archyve.

Špitolės, kaip parapijos dalis, taip pat sulaukdavo vizitatoriaus dėmesio. Vyskupai sudarydavo klausimyną, kurį pasitelkdavo surenkant reikalingą informaciją: buvo klausiamas apie špitolės materialinę padėtį bei špitolininkų moralę. Kaip tokiu klausimyno pavyzdį, galima pateikti Žemaičių vyskupo Juozapato Mykolo Karpio 1737 m. rašytą ganytojišką laišką vyskupijos dvasininkams:

- 1) Ar špitolė turi gerą stogą ir ar jai negresia sugriuvimas? Kieno arba kokio asmens lėšomis pastatyta? Ar kas špitolę administruoja?
- 2) Ar turi fundaciją ir kokią? Kokios špitolės metinės pajamos? Kas tas pajamas išreikalauja ir kiek ten turi būti globojama vargšų? Kiek iki dabar jau sumokėta? Ir kiek kas savitę sumokama kiekvienam vargšui? 3) Ar, be fundacijos, toje špitolėje gyvenantys vargšai gauna kokių nors kitų aukų arba užmokesčio už skambinimą varpais arba kapo duobių mirusiesiems kasimą? Ir ar [dėl to [t. y. dėl gaudamų pajamų] neišpuiksta ir negirtauja arba nepasižymi kitomis ydomis? 4) Ar špitolėje vyrai gyvena kartu su moterimis ar bent jau su žmonomis? Ir ar tie vargšai yra iš tos pačios parapijos, ar iš kitur atėję? Ar pasižymi garbingu ir taikingu elgesiu? Ir ar visai netinkami šeiminys darbams? (Karpis 2013: 123)

Verta atkreipti dėmesį į klausimyne minimą skambinimą varpais bei duobių kasimą kapinėse kaip špitolininkų užsidirbimo pragyvenimui

būdą – taip sužinoma, kokie darbai jiems buvo patikimi. Svarbi klausimyno dalis yra špitolininkų sugyvenimo ir moraliniai klausimai, kurie parodo, kad buvo siekiama juos ne tik aprūpinti materialiai, bet ir rūpintis jų sielovada bei palaikyti špitolėse tvarką.

ŠPITOLĖS PASTATAS XVIII A. PABAIGOJE–XIX A. PRADŽIOJE

XVIII a. pirmajame ketvirtyje–XVIII a. pabaigoje, Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio nurodymu, vykdytos vyskupijos dekanatų vizitacijos, kitaip nei XIX a., buvo gana išsamiai aprašytos (dar neįgavusios inventorių pavidalo). Tai padeda susidaryti tikslesnę vaizdą apie parapijas ir jose veikusių špitolių materialinę bei socialinę sudėtį.

Tipinis špitolės aprašymas vyskupijų vizitacijų dokumentuose susideda iš dviejų dalių: 1) špitolės pastato ir finansinės padėties (fundacijos) aprašo bei 2) špitolininkų skaičiaus, jų prievolių bei pragyvenimo šaltinio aprašymo. Neretai tokiuose vizitacijų dokumentuose pastatas būdavo aprašomas išsamiau nei jame gyvenantys vargšai. Tai tik parodo, jog materialinė parapijų būklė ir jos užtiksavimas vizituojant buvo svarbesnė nei socialinė.

Dažniausiai špitolė stovėdavo šventoriuje prie parapinės bažnyčios arba dvaro, klebonijos ar vienuolyno žemėje. Šaltiniuose atsiskleidžia ir

įvairiapusis pačios sąvokos „špitolė“ suvokimas: kartais špitolės parapijoje net nebūdavo, tačiau vargšai vis tiek būdavo apgyvendinami, dažniausiai pas parapijos geradarius, kaip Žemaitkiemio parapijoje (Pabaisko dekanatas), kurios vargšai gyveno pas žmones netoli bažnyčios (PDV 2010: 107). Šiame aprašyme taip pat randamos sąvokos *szpital* bei *dom szpitalnyj*, parodančios, kad špitolė buvo suvokiama ir kaip atskiras, tik vargšams skirtas pastatas, ir kaip bet kuris kitas pastatas, kuriame buvo apgyvendinti vargšai (pavyzdžiui, šalia vargonininko).

Parapijų špitolės būdavo daugiausiai medinės, nors pasitaikydavo (labai retai) ir mūrinių, pavyzdžiui Anykščių (UDV 2009: 235) ir Drujos (BDV 2008: 276) parapijose. Medinių špitolių būklė greitai prastėdavo – vizitacijų dokumentuose pastatai apibūdinami kaip apgriuvę, įkritusiais stogais ir reikalaujantys remonto. Špitolės būklė dažniausiai bylodavo ir apie parapijos klebono požiūrį į vargšų globą¹⁰. Štai Švenčionių parapijoje špitolė, nors ir sena, buvo geros būklės, nes buvo suremontuota, o jos stogas naujai perdengtas (BDV 2008: 80); o štai Babtų parapijoje špitolės apskritai nebuvo, vargšai gyveno kaip kampininkai pas miestelio ūkininkus, tačiau klebonijos pastatas buvo naujai perstatytas ir „visi trobesiai dabartinio klebono pastangomis tartum šiandien pastatyti, geri ir tvirti“ (KDV 2001: 531–535). Špitolės pastatyti nepavykdavo ir dėl menko bažnytinės žemės sklypo, pavyzdžiui, Vandžiogalos parapijos klebonas kun. Antanas Miendzigukskis nurodė, jog jo valdoma klebonija neturi daug žemės ir yra skurdi – mažame sklype prie bažnyčios turinti tilpti tiek klebonija, tiek bažnyčios tarnų ir špitolininkų statiniai bei sodas su daržų; kitų sklypų klebonas neturįs (ten pat: 353–355). Parapijų klebonai taip pat sprendavo, ar naujai atstatyti visiškai sugriuvusias arba sudegusias špitolės: pavyzdžiui, 1781 m. gaisras pasiglemžė Kėdainių parapijos špitolę, tačiau jau po trejų metų čia stovėjo naujas špitolės pastatas, pastatytas tuometinio Kėdainių klebono Stanislovo Jokūbo Mingailos (UDV 2009: 99), o štai Šėtos parapijoje špitolė po gaisro atstatyta nebuvo – vargšai turėjo glaustis mieste kaip kampininkai (ten pat: 145).

10 Pvz., Vandžiogalos parapijos vizitacijos dokumentuose atsiskleidžia prieš tai klebonavusio kun. Lukaševičiaus požiūris ne tik į špitolės, bet apskritai į visų parapijos pastatų priežiūrą: „Visus klebonijos pastatus kun. Lukaševičius, švento atminimo Vandžiogalos klebonas, taip apleido ir nugyveno, kad neturėtų kur prie bažnyčios pernaktoti, jei pats gyvas būtų“ (KDV 1782: 355).

Yra atvejų, kuomet ne bažnyčios jurisdikroje esančioms špitolėms būdavo nustatomas terminas, iki kada jos galinčios užimti vieną ar kitą pastatą: pavyzdžiui, Joniškio parapijoje, kurioje špitolėi buvo skirtas vienas namas, esantis prie dvaro, bet tik iki leidimo termino pabaigos (lenk. *do czasu pozwolony*) (PDV 2010: 207). Įdomus ir išskirtinis špitolės atvejis yra Gegužinės parapijoje Kauno dekanate: parapijos vizitacijoje rašoma, jog kadaise prie koplyčios buvusi gerai prižiūrėta špitolė, tačiau ponas Kosakovskis įsakęs ją nugriauti ir vėliau neleidęs atstatyti; o elgetos buvę perkelti į bažnyčios jurisdiką prie klebonijos (KDV 2001: 550), todėl galima numanyti, jog špitolė iki tol stovėjusi pono žemėje.

Kaip išsamų špitolės pastato aprašymą galima pateikti Kurtuvėnų parapijos pavyzdį:

Nauja špitolė iš tašytų rąstų šventoriuje už bažnyčios, žemumoje, einant link miestelio, bažnyčios sklype, pastatyta 1810 metais dabartinio klebono pastangomis ir prisidėjus vietos parapijiečiams. [Špitolė pastatyta] ant akmeninių pamatų su ankstesniu kaminu, išvestu per stogą; špitolės priemenės vienoje pusėje yra du dideli kambariai, atskirti siena, ir dvi nedidelės kambaros; kitoje priemenės pusėje taip pat du dideli kambariai, atskirti siena, su dviem nedidelėmis kambaromis, ir kiekvienas kambarys turi savo atskirą oliruotą koklių krosnį, viename kambaryje sumūryta iš plytų, išeinančia į kaminą. Pačiame kamine didelė virtuvė maisto gaminimui, koridoriuje yra dveji sulūžę laiptai su turėklais užlipimui į viršutinį špitolės aukštą, kur laikomi vargšų daiktai. Viename gale po stogu yra lentomis perverta altana su keturiomis kamarėlėmis, kurios viršuje uždengtos lentomis. Visa špitolė dar be grindų, o lubos [yra] virš visų kambarių, iš obliuotų lentų naujai padarytos. Špitolės durys – iš vienos ir kitos priemenės pusės dvivėrės, naujai apmuštos, o į kambarius ir kamaras – geros senesnės vienvėrės, visos ant geležinių vyrių su rankenomis, sklendėmis ir geležiniais kabliukais, tų duryse iš viso yra 10. Vienoje priemenės pusėje, šalia durų, yra padaryti du kalėjimai iš... su durelėmis ant geležinių vyrių ir su rankenomis, sklendėmis ir spynomis; jie skirti prasikaltusiems vargšams už bausmę pasodinti. Toje špitolėje yra dideli langai priekyje ir gale iš lakštinio stiklo, o gale, mažesniuose kambariuose, iš kelių gabalų; kiekvieno lango pusė atidaroma, [jie] yra ant geležinių vyrių su geležiniais kabliukais (13 vienetų). Koridoriuose virš durų [yra] du siauri ilgi langai, iš viso 15 langų su naujais rėmais, įtvirtintais glaistu. Tos špitolės stogas

dengtas malksnomis, viršuje yra didelis langas ir du maži šonuose, visi iš stiklo, įdėti į naujus rėmus. (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 337, l. 82v)

Aiškiai matyti, jog šios prieglaudos aprašymas buvo atliktas itin skrupulingai, todėl dabar jis padeda susidaryti tikslų vaizdą, kaip atrodė XIX a. pradžios špitolė: kokios medžiagos buvo naudojamos statybai, koks buvo pastato planas ir t. t.

Špitolės aprašymai persipindavo su parapiinių mokyklų ir (ar) bažnyčios tarnų gyvenamųjų vietų aprašymu. Neretai prie (arba vietoje) špitolės aprašymo būdavo pridėdama informacija apie zakristijoną ir (arba) vargonininką. Štai, pavyzdžiui, Pagirių parapijos vizitacijoje nurodyta, jog nėra nei špitolės, nei vietos, kur būtų galima ją pastatyti; prie parapiinės bažnyčios yra tik namas zakristijonui (UDV 2009: 216). Prie zakristijono namo buvęs kitas nedidelis pastatas, kuris buvo numatytas parapiinei mokyklai, tačiau paaiškėjo, kad nėra tam tinkamas – to namo erdvės, kaip nurodyta vizitacijoje, tinkamos gyvenimui, bet ne mokymuisi, nes nėra pakankamo dydžio kambarių. Tame pastate gyvenantys žmonės kasmet turėdavę sumokėti po 12 auksinų. O Pagirių parapijos vargšai gyveno kambariuose pas miestiečius. Dėl to kyla klausimas, kodėl vargšai negalėjo apsigyventi bažnyčios teritorijoje esančiame pastate, kuris būtent ir buvo pritaikytas gyvenimui. Galima tik spėti, jog tame name jau gyveno kiti bažnyčios tarnai, galėję susimokėti kasmetinį nuomos mokesį, kas buvę naudinga parapijos išdui (vargšus reikėtų išlaikyti). Kita prielaida – tai nenoras leisti vargšams gyventi arti bažnyčios. Tokią situaciją taip pat galėjo lemti ir tai, kad dėl mažo žemės sklypo pastatas buvo nedidelis ir jame paprasčiausiai nebuvo pakankamai vietos visiems vargšams apgyvendinti (nors jų skaičius dokumente nenurodytas).

Kitoje vizituotoje Pabaisko dekanato Alanotos parapijos špitolėje kartu gyveno zakristijonas su žmona ir *diedas*, taip pat su žmona (PDV 2010: 120). Pastato būklė nurodyta kaip labai prasta, stogas ir pats namas įgriuvę, tačiau tuometinis klebonas ne tik špitolės neremontavo, bet ir vargšų nerėmė. To paties dekanato Upninkų parapijoje špitolės nebuvo, vizitacijoje yra įrašas tik apie prie bažnyčios esantį namelį, kuriame gyveno vargonininkas ir zakristijonas (ten pat: 298). Būta atvejų, kai viename kambaryje (lenk. *izba*) gyveno ir zakristijonas, ir špitolininkai (UDV 2009: 70).

Špitolių statybai parapijose būdavo skiriamos skirtingos pinigų sumos: Rumšiškių parapijos išlaidų sąvade įrašyta, jog „špitolės, parapiinės mokyklos ir kitų namų jurisdikijoje statyba,

išskyrus maistą, kainavo mažiausiai 500 auksinų“ (KDV 2001: 391); Skarulių parapijos „Didesnių išlaidų“ sąrašė nurodoma: „Statydamas špitolę ir parapiinę mokyklą išleidau: 2000 lenk. auks.“ (ten pat: 339) (plg. Kaune buvusios vadinamosios Miesto špitolės vieno iš pastatų vertė – 3000 lenkiškų auksinų (ten pat: 93)). Įrašų, nusakančių špitolių pastatų vertę ar statybos išlaidas, vizitacijų dokumentuose nedaug.

Parapijų špitolių fundacijos (*fundacija* – tai naujos bažnytinės beneficijos aprūpinimas bei savanoriškas įvairių formų turto (žemės, žmonių, mokesčių, dešimtinių ir t. t.) užrašymas beneficijos savininkui, taip suteikiant jam pragyvenimo šaltinį) buvo retas reiškinys. Formuliuotė *funduszu nie ma* įrašyta daugelyje parapijų vizitacijų dokumentų. Vis dėlto iš keleto turimų fundacijų aprašymų galima susidaryti vaizdą apie parapijų špitolių rėmimą, materialinę padėtį ir žmonių poziciją prieigai ir jų gyventojus, pavyzdžiui: Naujamiesčio parapijai (Ukmergės dekanatas) 1703 m. Upytės pavieto vėliavininkas Aleksandras Puzinas suteikė paramą trimis špitolininkams (kasmet kiekvienam špitolininkui skirta po 3 pūrus rugių, po 3 pūrus miežių, po 1 pūrą žirnių; rūbams įsigyti – 20 auksinų – vargšams skiriama iš vėliavininko valdų; A. Puzinas vargšus remti įpareigojo ir savo palikuonis; keliolika metų šie pinigai ir natūra buvo reguliariai skiriami. Apytiksliai nuo 1730 m. reguliarios paramos vargšai nebegavo, tad vizitacijos metu (1784 m.) gyveno tik iš parapijiečių aukų) (UDV 2009: 177); Ikaznės parapijos (Breslaujos dekanato) špitolė, nors ir „niekinga ir menka“, turėjo atskirą fundaciją – 1736 m. Kazimieras Jonas Masalskis fundavo 6 elgetas (diedus), aprūpindamas juos drabužiais (marškiniais, kepure, batais, sermėgomis, baltomis skraistėmis), taip pat užrašydamas įvairių javų iš geradarių valdų. Po fundatoriaus mirties turtą perėmė ponas Žaba, tačiau 6 vargšams, gyvenantiems špitolėje, parama buvo teikiama ir toliau (BDV 2008: 286); Jiezno parapijos (Kauno dekanatas) špitolės elgetoms 1643 m. fundaciją suteikė LDK kancleris Kristupas Pacas (elgetoms užrašytos 4 statinės rugių, 1 statinė žirnių, 1 paltis lašinių, 1 statinė grikių, pusė statinės druskos, 3 statinės avių, 2 statinės miežių, po vieną sermėgą 2 metams ir malkų kurui; visa tai pristatyti turėjo Jiezno grafystės žmonės) (KDV 2001: 94); Šešuolių parapijos (Pabaisko dekanato) vizitacijos dokumente įrašyta, kad fundacijos špitolė neturi, tačiau yra minima, jog 1762 m. Juozapas Zaleskis testamentu užrašė 200 auksinų turto 6 vargšams ir vargonininkui, prašydamas melstis už jį ir partarnauti bažnyčioje (PDV 2010: 39).

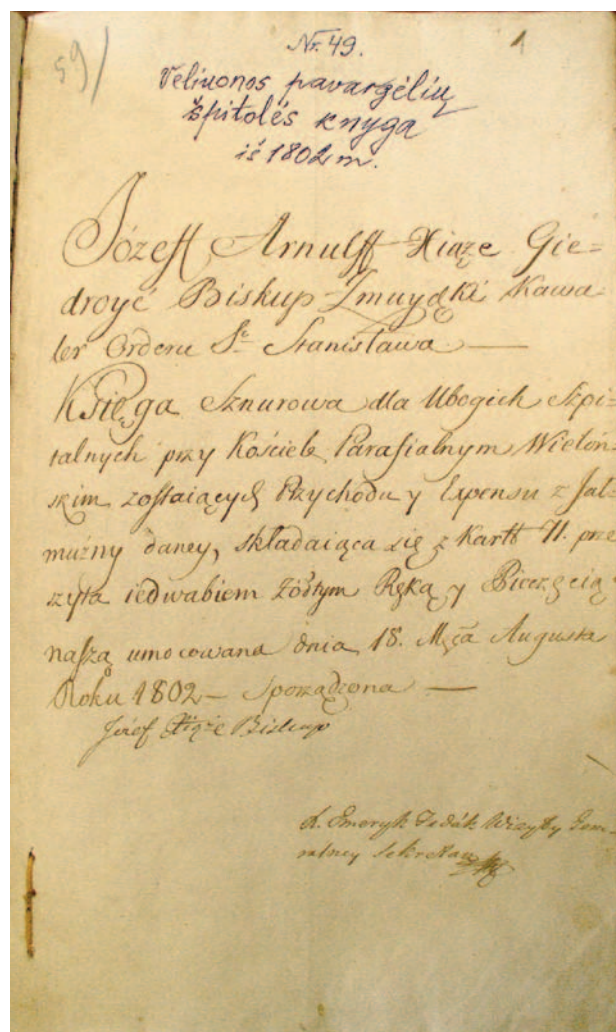
ŠPITOLININKAI XVIII A. PAB.–XIX A. PR.

Špitolėse žmonės apsigyvendavo dėl įvairių priežasčių – jie galėjo būti vargšai, luošiai, senyvo amžiaus žmonės, našliai ir našlės, nukentėjusieji nuo gaisrų etc. Šaltiniuose špitolininkai įvardijami bendru terminu *ubogie, ubodzy*, neretai, išskiriant lytis ir iš dalies nusakant gyventojų amžių, vartojami terminai *babki* (bobos), *dziady* (diedai). Ištekėjusiai moteriai įvardyti vartotas terminas *biogłowa* (UDV 2009: 155), o vedusiam vyrui – *dziadzonaty* (ten pat: 7); netekėjusios moterys ir našlės kartais gaudavo davatkų (*kobiety dewotki*) statusą (pvz., Pašaminės parapijos špitolės aprašyme nurodoma, kad joje gyveno ir davatkos, ir bobos (BDV 2008: 102)). Kurtuvėnų špitolėje gyveno net 16 davatkomis įvardijamų moterų (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 223, l. 253r). Iš nurodytų špitolininkų pavardžių galima spręsti, jog davatkomis galėjo būti ne tik netekėjusios merginos ir moterys (pavardės su galūne *-owna, -ianka*), bet ir ištekėjusios, tikriausiai – našlės (pavardžių galūnės *-owa, -ina*).

Vilniaus vyskupijos dekanatų vizitacijų dokumentuose buvo įrašomas tik špitolininkų skaičius, pavardės neužrašomos. Skaičius rašomas arba atskiriant lytis (*ubogich płci męskiej 3, płci niewieściej 3* (UDV 2009: 60)), arba nurodant bendrą špitolininkų skaičių (*ubogich w nim mieszka oboje płci osób 5* (PDV 2010: 178)). Tuo tarpu pačiose špitolėse vestose knygoje pateikiama daug daugiau informacijos: surašomi špitolininkų vardai, pažymima, jei yra susituokusių, pavyzdžiui, *Matysz Bartkus, żona Katarzyna; Jakub Żybutis, żona Barbara; Jan Żalis, żona Anna*¹¹ ir t. t. (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 223, l. 73). Iš šaltinių taip pat matomas gyventojų pasiskirstymas pagal lytį: iš 70 surinktų atvejų, 64,5 proc. špitolių moterų gyveno daugiau negu vyrų, 27 proc. špitolių – abiejų lyčių po lygiai, o špitolininkų vyrų daugiau negu moterų – tik 8,5 proc. špitolių. Ikaznės parapija yra vienas iš nedaugelio pavyzdžių, kai špitolėje gyveno tik 6 vyrai (*diedai*) (BDV 2008: 286).

Itin išsami informacija apie špitolininkus pateikiama Veliuonos špitolės knygoje (KAKA b. 49). Čia ne tik nurodytas joje gyvenančiųjų skaičius ir pavardės, bet ir pateiktas trumpas kiekvieno asmens aprašymas. Remiantis šios špitolės knyga galima tvirtinti, jog viena pagrindinių patekimo į špitolę priežasčių buvo senyvas amžius (Praspaliauskienė

11 Kaip matyti iš šio dokumento, tarp špitolininkų pasitaikydavo turinčių tikrai lietuviškas pavardes. Pateikiame keletą lietuviškų pavardžių pavyzdžių iš šios ir kitų špitolių aprašymų: *Bartkus, Żybutis, Żalis, Wiejalis, Saulus, Petrelunas, Grygalunas, Kryszczyunas, Winksznajtis* ir kt.

Księga szpitala Wielońskiego – Veliuonos pavargėlių špitolės knyga. 1802 m. Saugoma Kauno arkivyskupijos kurijos archyve.

1996: 70). Veliuonos špitolės gyventojų bendras amžiaus vidurkis buvo apie 60 metų. Vyriausi špitolininkai – 96-erių Juozapas Butkevičius ir jo žmona, 95-erių Marijona¹². Senyvo amžiaus nesergančius špitolininkus buvo įprasta įvardinti „suluošintais senatvės“ (lenk. *Ułomny / ułomna starością*) arba tiesiog susenusiais (lenk. *Zgrzybiały / zgrzybiała*). Kasmetiniai knygos įrašai atskleidžia špitolininkų skaičiaus dinamiką: daugiausiai špitolininkų gyveno 1805 m. (17), po trejų metų jų buvo jau perpus mažiau (8), o 1824 m. – 15.

Špitolėse, kaip jau minėta, elgetaujantys atsidurdavo ir dėl fizinio neįgalumo ar ligos. Knygoje

12 Prie šių įrašų vėliau buvo prirašyta „miręs“ / „mirusi“ (lenk. *umarł / umarła*). Špitolėje kartu gyveno ir Juozapo bei Marijonos dukra, 41-erių Magdalena – palyginti jauno amžiaus, tačiau serganti konkrečiai nenurodyta psichine liga, šaltinyje įvardijama kaip „pasimaišęs protas“ (lenk. *rozum pomieszany*). Prie Magdalenos taip pat įrašyta *umarła* (KAKA b. 49, 2r).

špitolininkai apibūdinami kaip turintys klausos, regos sutrikimų (*ułomny na uszy / oczy*), su skausmais rankose, kojose, krūtinėje (*ułomny na rękę / nogi / piersi*) (KAKA b. 49: 2r-v). Luoši žmonės įvardijami *kaleki, ślub*. Kaip pavyzdį, galima pateikti Veliunos špitolės knygą, kur 1817 m. sudarytame vargšų registre, išskiriamos elgetavimo priežastys (*przyczyna ubóstwa*) (KAKA b. 49: 4v). Be jau minėtų luošių, minimi paralyžuotieji (*paralityk, paraliżny*), aklieji (*ślepy*), turintys kaltūną (*z koltun*). Dėl ligų špitolininkais tapdavo ir jauni žmonės, pavyzdžiui, 1802 m. į špitolės gyventojų sąrašą įrašytas 32 metų Antanas Vinkšnaitis, luošys, o 1804 m. įrašytas 11 metų Jonas Novickis, sirgęs epilepsija (šaltinyje vadinama *choroba sw. Walentego*) (ten pat: 2r). Sergantieji taip pat galėjo būti įvardijami tiesiog bendru terminu „ligonis (-ė)“ (*Ubogich mężczyzn 4, bab zdrowych 6, ślepych 3 i 1 lazarka* (Kavarsko parapija) (UDV 2009: 28).

Pagrindinė špitolininkų prievolė buvo įvairių formų patarnavimas bažnyčioje: skambinimas varpais, šlavimas, vargonų dumplių pūtimas (*kal-kowanie*). Špitolininkai būdavo įpareigoti kasdien melstis, kalbėti rožančių ir litanijas, melstis už špitolės fundatorius (jei tai nurodyta fundacijoje). Taip pat jie turėjo padėti klebonijos žemėse atlikti įvairius ūkio darbus: pjauti javus (KDV 2001: 224), ravėti daržus (ten pat: 246) ir kt. Špitolininkams kartais būdavo pavedamas raštų (*kursorija*) nešiojimas, šaltiniuose užrašomas tokiomis frazėmis: *kursorija odbywać* (BDV 2008: 80), *noszenia kursoryjow* (ten pat: 111), *z kursoryją chodzić* (ten pat: 253). Nuo visų šių prievolių, išskyrus Mišių klausymą, buvo atleidžiami ligoniai ir luošiai, tačiau jie turėdavo apie tai pranešti savo špitolės vyresniajam. Veliunos špitolės knygoje nurodymai špitolininkams surašyti atskirame lape – minimos tik religinės praktikos (melstis, dalyvauti šv. Mišiose, priimti Komuniją, atlikti išpažintį ir t. t.) (KAKA b. 49, 5r), tačiau nenurodoma prievolė dirbti fizinių darbų.

Kiekvienoje špitolėje turėjo būti išrinktas vyresnysis, kuris prižiūrėtų tvarką špitolėje, atsakytų už kitus špitolininkus, dalintų surinktas aukas ir t. t. Štai Kurtuvėnų špitolės dokumentuose prie vieno iš globotinių, Simono Dambrausko, pažymėta „vaitas“ (*Wojt*) – tai tikriausiai ir buvo špitolės vyresniojo įvardijimas (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 337, 83r). Vis dėlto iš šaltinių matyti, kad vyresniojo pareigybė raštu dažniausiai nebūdavo pažymima – galime spėti, jog špitolininkams pakako žodinio susitarimo.

Už patarnavimą bažnyčioje ir darbą klebono ūkyje špitolininkams būdavo atlyginama pinigais arba maistu. Fundacijų dažnai neužtekdavo,

tad tai būdavo būdas gauti nors šiek tiek pajamų. Sergantieji ir per silpni dirbti pajamų gaudavo rinkdami išmaldą prie bažnyčios ar miestelyje. Taip pat aukos buvo dedamos į bažnyčiose padėtas „gailėstingumo skryneles“. Gautos pajamos būdavo sužymimos špitolių knygoje (pvz.: „1802 m. spalio mėnesį iš vargšų dėžutės buvo išimta ir prižiūrint vyresniesiems padalinta: 4 auksinai ir 13 grašių“) (KAKA b. 49, 7r). Maisto parapijiečiai aukodavo įvairaus: duonos, mėsos, pyragų, netgi alaus ir degtinės. Šios aukos taip pat būdavo įrašomos į špitolių knygas (pvz.: „1818 m. lapkričio mėnesį Vėlinių proga špitolininkams buvo suaukota ir kiekvienam padalinta: duonos – 12 kepalų, pyragų – 40 kepalų, mėsos – 18 svarų, degtinės – 3 gorčiai, alaus – 5 gorčiai“) (ten pat: 4r). Tiek surinktos piniginės, tiek natūrinės aukos tarp špitolininkų būdavo išdalinamos po lygiai – taip labiausiai pasiligoję ir nebegalintys nei dirbti, nei rinkti išmaldos nebūdavo atskiriami.

APIBENDRINIMAS

Tyrimas atskleidė, jog katalikiškosios Apšvietos laikotarpiu (XVIII a. antra pusė–XIX a. pradžia) Bažnyčios hierarchų vyskupijų dvasininkams ir tikintiesiems iškelti reikalavimai – racionalizuoti išmaldą, kontroliuoti parapijų vargšus, steigti naujas ir remontuoti senas špitolės, užtikrinti vargšams prieinamą medicininę pagalbą – buvo itin dideli ir kai kuriais atvejais idealistiniai bei teoriniai, todėl ne visada įgyvendinami praktiškai (pvz., vargšų problema taip ir liko aktuali, besikeičiančios socialinės institucijos neužtikrino globos sistemos tobulinimo tęstinumo etc.). Vis dėlto XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje špitolės jau buvo įprasta kiekvienos parapijos dalis. Jose špitolininkai buvo ne tik aprūpinami maistu ir gyvenamąja vieta, bet taip pat integruojami į parapijos gyvenimą – su parapijiečiais jie klausydavo mišių, sveikesnieji parapijoje dirbdavo įvairius darbus. Špitolių materialinę padėtį bei labdaringą veiklą reguliavo įkurtos įvairios komisijos ir deputacijos.

Špitolininkų integravimą į bendruomenę ir rūpestį jais rodė nuolatinės parapijiečių aukos, tiek piniginės, tiek natūrinės. Parapijų špitolių pajamų šaltinis taip pat buvo fundacijos, tačiau jų dažnai neužtekdavo, todėl špitolininkai papildomai dirbdavo arba rinkdavo išmaldą.

Katalikiškosios Apšvietos laikotarpiu taip pat įsivyravo naujos vargšo ir elgetos sampratos: buvo brėžiama aiški riba tarp „tikrųjų“ vargšų ir apsimetėlių, valkatų. Savo vargingumą, ligotumą, kitaip nei anksčiau, reikėjo įrodyti. Norintys

prašyti išmaldos mieste turėjo gauti leidimus iš savo parapijos klebono, kad jie priklausą tai parapijai ir nėra iš kitur atėję valkatos.

Taip pat buvo suformuotas ir naujas dvasininko tipas – dabar jis užsiėmė ne tik sielovada, bet tapo ir mokytoju, globėju, turinčiu įsigilinti į kiekvieno paprasto žmogaus problemas.

ŠALTINIAI

- BDV 2008 = *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m., atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu = Visitatio decanatus Braslaviensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vilnensis A.D. 1782–1783 peracta*. Parengė Romualdas Firkovičius. Vilnius, 2008.
- Frankas 2001 = Jozefas Frankas. *Atsiminimai apie Vilnių*. Iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė. Vilnius, 2001.
- Giedraitis 1820 = Juozapo Arnulfo Giedraičio 1811 m. gegužės 29 d. aplinkraštis dėl parapinių špitolių steigimo Žemaičių vyskupijoje. // *Dzieje Dobroczynnosci Krajowej i Zagranicznej*, Wilno, 1820, rok 1, p. 88–97, prieiga internete: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=264443&tab=3>.
- KAKA b. 49 = *Veliuonos špitolės knyga (1802–1835 m.)*. Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas, b. 49.
- Karpis 2013 = Juozapo Mykolo Karpio „Ganytojiškas laiškas Žemaičių vyskupijos dvasininkams“ (1737 m.). Parengė Arvydas Pacevičius ir Vacys Vaivada. Vilnius, 2013.
- KDV 2001 = *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m. = Visitatio decanatus Kaunensis ab episcopo Ignatio Iacobo Masalskis anno 1782 peracta = Wizytacja dekanatu Kowieńskiego z 1782 r. przez biskupa Ignacego Jakóba Massalskiego*. Sudarė ir parengė Vytautas Jogėla. Vilnius, 2001.
- Kosakovskis 1912 = 1799 m. Jono Nepomuko Kosakovskio ganytojiškas laiškas. // *Biskupstwo Wileńskie: od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych / opracował Jan Kurczewski*. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912, p. 148.
- LMAVB, F. 43–3630, l. 23 = 1792 m. kovo 15 d. Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio ganytojiškas laiškas dvasininkams ir tikintiesiems
- LVIA, f. 669, ap. 2, b. 223 = *Viešnių–Joniškio dekanatų 1820 m. vizitacijų aktai*. LVIA, f. 669, ap. 2, b. 223: Kruopiai (l. 73r, 73v), Kurtuvėnai (l. 252v, 253r, 268r).
- LVIA, f. 669, ap. 2, b. 337 = 1800 m. Kurtuvėnų parapiinės bažnyčios dokumentai. LVIA, f. 669, ap. 2, b. 337, l. 82v, 83r, 84v.
- PDV 2010 = *Pabaisko dekanato vizitacija 1782–1784 m. atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu = Visitatio decanatus Pobojscensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vilnensis A.D. 1782–1784 peracta*. Parengė Algirdas Antanas Baliulis. Vilnius, 2010.
- UDV 2009 = *Ukmergės dekanato vizitacija 1784 m., atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu = Visitatio decanatus Wilkomieriensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vilnensis A. D. 1784 peracta*. Parengė Sigitas Jegelevičius. Vilnius, 2009.
- VL VIII 1860 = 1775 m. Lenkijos Karalystės ir LDK špitolių komisijos nuostatai. // *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782*. T VIII. Petersburg, 1860, p. 109–111.

LITERATŪRA

- Jakulis 2016 = Martynas Jakulis. *Špitolės Vilniuje XVI–XVIII a.* Daktaro disertacija. Vilnius, 2016.
- Kamuntavičienė 2000 = Vaida Kamuntavičienė. Parapijų prieglaudos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. II pusėje. // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. T. 17. Vilnius, 2000.
- Kurczewski 1912 = Jan Kurczewski. *Biskupstwo Wileńskie: od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912.
- Lehner 2010 = Ulrich L. Lehner. What is Catholic Enlightenment? // *History Compass* 8/2 (2010).
- LI VII Iid 2018 = *Lietuvos istorija*. VII tomas, 2 dalis. Trumpanis XVIII amžius (1733–1795 m.). Sudarė Zigmantas Kiaupa. Vilnius, 2018.
- Praspaliauskienė 1997 = Rima Praspaliauskienė. Elgetos ir visuomenė XVIII a. pabaigoje–XIX a. pirmoje pusėje. // *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*. Vilnius, 1997.
- Prašmantaitė 2000 = A. Prašmantaitė. *Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*. Vilnius, 2000.
- PSB14 1968 = *Polski słownik biograficzny*. T. 14. Wrocław, 1968.
- Raila 2010 = Eligijus Raila. *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*. Vilnius, 2010.

LITHUANIAN PARISH ALMS-HOUSES AND THEIR RESIDENTS DURING THE CATHOLIC ENLIGHTENMENT

Modesta PAKALNYTĖ

The object of this study is Lithuanian parish alms-houses and their residents, who are examined as a reflection of the Catholic Enlightenment. The paper, based on documents of the parish visitations, parish alms-house books, and official letters, covers the attitude towards the poor and how this attitude was practically expressed in the life of the parish alms-houses. This paper covers the events between the second half of the 18th c. and the first half of the 19th c. The activities of the bishops of Lithuania in the period of Enlightenment – Ignotus Jokūbas Masalskis, Juozapas Arnulfas Giedraitis and Jonas Nepomukas Kosakovskis – are examined.

In the period of the Catholic Enlightenment, a new definition of the poor was built. The Hierarchy of the Church was determined to control the people, who declared themselves as poor, but likely were not ones. The dispersion of alms was restricted. The poor needed to prove their poverty. The visitations of parish alms-houses also began.

The ideas of the Catholic Enlightenment were seen through greater attention towards material things. The buildings of alms-houses were repaired and the poor were given alms. The plebeians of the parishes played an important role in the philanthropic activities.

Not all ideas of the Catholic Enlightenment were realised. The problem of the poor people was still relevant. On the other hand, the poor were continuously supported and the alms-houses were becoming a usual part of the parishes of Lithuania.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E.paštas: modesta.pakalnyte@liti.lt
Gauta 2020 05 19, įteikta spaudai 2021 04 26

„MYLAKIT TIK LIETUVIŠKU ALUM“

Su archeologu, informatiku, tradicinių ir modernių technologijų aludariu Simonu GUTAUTU kalbasi Juozas Šorys.

■ *Gal galėtum trumpai nusakyti, kas esi – žemaitis ar aukštaitis?*

Atsimenu, kaip kartą mano tėvas etnografas Stasys Gutautas ant lapo nupiešė apskritimą ir padalino jį perpus – į tėvo ir motinos dalis. Pasakęs, kad pagal tėvo liniją esu tikras žemaitis (kuršis), o pagal motiną Nemirą Baškytę-Gutautienę turiu aukštaičio ir dzūko kraujo, pabrėžė, kad manyje vyrauja žemaičio kraujas. Didesnę gyvenimo dalį laikiau save žemaičiu – vaikystėje kelis metus praleidau pas bočius Skuode, susipažinau su jų tradicine gyvensena ir vietiniais papročiais, kartu su tėvu dalyvaudavau ir tame krašte vykusiame etnografinėse ekspedicijose. Pradėjęs domėtis alumi ir dirbti bravoruose, pajutau ir savo aukštaitiškas šaknis: mano proseneliai, seneliai buvo susiję su aludaryste. Dabar galiu sakyti, kad esu lietuvis, turintis savyje įvairių genčių ir etnografinių sričių savasties.

Tavo tėvas a. a. Stasys, mano ketvirtos eilės pusbrolis, lankydamasis tėviškėje, Skuode, nepraleisdavo progos priminti istorijos ar legendos apie bajorų Gotautų atsikraustymą į paskuodę, Narvydžių kaimą, XVI a.

Kai tėvas dirbo Lietuvos istorijos institute, istorikas Alvydas Nikžentaitis archyvuose buvo atkasęs dokumentą, kuriame rašoma, kad XVI a. bajorai Gotautai iš dabartinių Šilalės ar Jurbarko rajonų, valdovo nurodymu, buvo perkelti į Livonijos pasienį, su žemės nuosavybės teise, saugoti pagal Melno sutartį naujai nustatytos sienos.

Sakydavo, kad dokumente buvo minimos jų anksčiau valdytos žemės prie Nemuno, netoli Skirsnemunės...

Gal ir taip, tiksliai neatsimenu, tą istoriją man pasakojo, kai dar buvau vaikas. Nesu tikras dėl jos istorinio autentiškumo, bet Gutautai ir dabar tarmiškai vadinami Gotautais. Neseniai nagrinėjau bažnytines metrikas, ten vienas brolis buvo užrašytas Gutauts, o kitas – jau Gotauts... Archajišką ir taurų pavardės skambesį iškart pastebėjo ir mano būsimoji žmona aukštaitė.

O kaip nusakytum savo profesinį kelią? Kaip apsisprendei pasukti archeologo keliu?

Mano tėvai istorikai dažnai mane palikdavo pas tuo metu Žemutinėje pilyje kasinėjusį archeologą Albiną Kuncevičių, tad teko nemažai pakopinėti po perkakas... Buvo daug romantikos, patikdavo istorinės knygos. Tėvas, vedžiodamasis po Vilniaus senamiestį, daug pasakodavo, jei kur vykdavo kasinėjimai – užsukdavom pasidomėti. Bet kai baigiau VU istorijos studijas, archeologo duona nebuvo skalsi. Kadangi labai jaunas sukūriau šeimą, kad ją išmaitinčiau, turėjau persiorientuoti į tiksliuosius mokslus, tad tapau programuotoju ir apie dešimt metų dirbau su informacinėmis technologijomis. Kita vertus, dar studijuodamas archeologiją, šioje srityje taip pat bandžiau taikyti tiksliųjų mokslų metodus, nors tada dominavo etnogenezės tyrimai ir neretai buvo remiamasi griežtais moksliniais metodais nepagrįstomis prielaidomis. Trūko statistinių duomenų, nebuvo kuriamos jų bazės. Man atrodė, kad deskriptyvi archeologija nebuvo solidus mokslas.

Tiek gebėjimas programuoti, tiek humanitarinių mokslų studijos pravertė rimčiau susidomėjus aludaryste. Geram alui padaryti reikia humanitarinio polėkio ir tikslių empirinių įžvalgų.

Kas paskatino rimčiau imtis aludarystės?

Apie 2008 m., kai ėmė rūpėti aludarystė, Lietuvos parduotuvėse tiesiog nebuvo gero alaus. Kilo noras tokio alaus pasidaryti pačiam. Atsimenu, tada nemažą įtaką padarė Viktoro Dagio knygelė „Darau savo alų“ (2000), išleista kaip „Valstiečių laikraščio“ priedas. Pagalvojau: jei paprasti kaimo žmonės patys darėsi alų, kodėl aš negaliu? Kitas postūmis – identiteto paieškos. Visad maniau, kad alus yra lietuvių tapatybės dalis. Iš esmės lietuvis yra žemės žmogus, norintis viską, kas svarbiausia, turėti savo. Ignas Končius rašė, kad neįsivaizduoja, kaip žemaitis galėtų gyventi be žemės, be gamtos, nes tai pagrindiniai išteklių, suteikiantys žmogui laisvę. Alaus darymas – tai kūryba, kuri taip pat suteikia savotišką laisvę, galimybę realizuoti savo sumanymus (nesi varžomas teisinių reglamentų, gali nepataikauti rinkai). Iš vartotojo pakylė iki kūrėjo. Be to, alus – svarbi vaišių ar net ritualo dalis, pirktiniu alumi nieko nenustebinsi, o savas alus visuomet

Aludaris Simonas Gutautas. Balandiškės, Šalčininkų r. 2018 m. Artūro Morozovo nuotrauka.

išskirtinis. Padarius pirmąjį alų kilo daugybė klausimų, kurie pamažu įtraukė į alaus istorijos bei technologinių procesų studijas.

Turbūt ir anksčiau domėjaisi alumi iš istorinės (archeologinės) perspektyvos? Kas įstrigo?

Žmonija daro alų nuo neatmenamų laikų, – tai vienas seniausių gėrimų, kulinarinis paveldas. Lietuvoje III–VI a. Lazdininkų (Kretingos r.) kuršių kapinyne rasti miniatiūriniai puodeliai, ant kurių sienelių, atlikus spektrinę analizę, buvo aptikta fermentuoto salyklinio gėrimo pėdsakų. Šis radinys – materialus įrodymas, kad tais laikais alus jau buvo daromas. Apie alaus vartojimą užsimenama ne viename rašytiniame šaltinyje. Tarkim, turime vaizdingą Jono Lasickio XVI a. Žemaitijos aludarystės aprašymą: iš javų ir apynių buvo daromas alus, o jam salinti į žievių indus buvo dedami įkaitinti akmenys. Ten užsimenama ir apie lietuviškai aludarystei būdingą sparčią fermentaciją: teigiama, kad alus buvo geriamas jau kitą rytą. Svarbiausia, kad ši aludarystės tradicija pasiekė mūsų laikus ir tebėra gyva, nors beveik visame moderniaame pasaulyje ji buvo pamiršta. Be Lietuvos, aludarystės tradicija iki mūsų dienų išsilaikė vakarinėje Norvegijoje, kurią kalnų

masyvas ilgą laiką skyrė nuo likusios Norvegijos dalies. Ten išliko tradicija daryti alų, kurį vietiniai vadina *kornol* arba *maltol*. Suomija taip pat turi savo tradicinį alų *sahti*, prie jo išlikimo ir tradicijų puoselėjimo prisidėjo ir Suomijos prezidentas Urhas Kekonenas. Estijoje, Saremos saloje, tebedaro *koduõlu*. Šiek tiek tradicinio alaus pasidaro ir latviai. Kita vertus, alaus darymo tradicijos nyksta ir mūsų krašte, todėl labai svarbu apklausti likusius aludarius ir užfiksuoti šio amato detales.

Ar galima teigti, kad Lietuvos aludarystė atstovauja šiaurės Europos alaus kultūrą, kuri savaip oponuoja pietų Europos vyndarystei?

Šiaurinių kraštų vaisiai nėra saldūs – cukraus juose nėra nė dešimties nuošimčių, todėl, kitaip nei pietų kraštuose, mes neturime geriems vynams tinkamų vaisių ir uogų. Europoje ribą tarp alaus ir vyno kultūrų reiktų brėžti ties Žemutinių istorinių Nyderlandų provincijų regionu. Belgijoje, Olandijoje bei šiaurės Prancūzijoje daromi neįprasti alūs – specifiniai eliai. Jų gamybos technologija turi ir vyno, ir alaus gamybos bruožų. Ten įvairios uogos (vynuogės, serbentai, vyšnios) maišomos su alaus misa. Dažnai tokio tipo alus fermentuojamas spontaninės fermentacijos būdu,

panaudodant laukines mieles. Į šiaurę nuo minėtojo regiono prasideda alaus kultūra. Aišku, Lietuvoje vyną kurį laiką atstojo midus, jis gamintas grynas arba buvo maišomas su uogomis ar vaisių sultimis. Miškingame krašte buvo paplitusi drevinė bitininkystė, drevę su bitėmis galėjo „užsiminti“ kiekvienas pamiškės kaimo gyventojas, pirmas išsikirtęs savo ženklą ant medžio kamieno. Po Valakų reformos miškai tapo feodalų nuosavybe ir buvo intensyviai eksploatuojami, kertami. Tad XVII–XVIII a., nykstant drevinei bitininkystei, ėmė menkti ir midaus populiarumas.

Istoriniuose šaltiniuose rašyta, kad Lietuvos kilmingieji geria alų, o prasčiokai – midų. Žvelgiant iš dabarties realijų atrodytų, kad padaryta klaida...

Galime palyginti, kiek pastangų reikėjo alaus ir midaus gamybai. Prieš darant alų turi užsiauginti javus, juos sudaiginti – pasidaryti salyklą, tada sumalti ir t. t., o midui užteko įsiropšti į medį, išsitraukti iš drevės kelis korius medaus ir, parsinešus namo, medų užpilti vandeniu, kad misa imtų rūgti. Taigi alaus darymas reikalavo daugiau pastangų, žinių ir laiko, kita vertus, istoriniais laikais tai buvo prestižiškesnis užsiėmimas nei midaus darymas, aludarius dvarininkai veždavo si net iš Vokietijos žemių.

Alus siejo bendruomenę, jis naudotas apeigoms ir ritualams (iš alaus putų buvo net buriama), be jo neapseidavo tiek šeimos, tiek bendruomenės šventės. Ar domėjotės tokio pobūdžio istorine ar kraštotyrene medžiaga?

Pavyzdžiui, doras sodybos šeimininkas net numirti negalėdavo, nepasidaręs salyklo ir neatsidėjęs alui apynių. Ne viena tokia istorija užrašyta.

Panašiai, kaip indas privalo turėti nors glėbį malkų, kad galėtų būti sudegintas prie šventojo Gango Varanasyje...

Yra ir gana juokingų pasakojimų. Vienas žmogelis susiruošė mirti, bet dar turėjo šiam įvykiui pasidaryti alaus. Pats jėgų nebeturi, prašo žmonos, kad bernas pagelbėtų. Guli ir jaučia, kad bernas daro kažką ne taip, teko keltis ir pačiam viskuo pasirūpinti, taip ir nenumirė... Seniau žmonės nuolat viena koja buvo ant anapusių slenksčio. Lietuviuvi svarbus buvo ryšys su sakraliuoju pasauliu, tad dalį grūdų derliaus jis skirdavo per šventes geriamam (ar aukojamam) apeiginiam gėrimui. Be alaus neapseidavo nė viena didesnė kalendorinė šventė, tarkim, turim pavasario ir

rudens sambarių šventes (šventę prieš rudens lygiadienį net ir vadino Alutiniu), kai buvo suberiamai grūdai bendram alui. Dar ir mūsų laikais geriant kartais nuliejama alaus, taip tarsi paaukojant dalį derliaus. O gal svaiginamieji gėrimai tapo ritualo dalimi ir dėl poveikio, tarsi priartinančio transcendentinius išgyvenimus.

Be alaus neapsieita ir per šeimos šventes, talkas ar sudarant kokius sandorius (pvz., buvo magaryčių alus)?

Taip, alus buvo visų švenčių ir susibūrimų sudedamoji dalis, bet gėrimas nebuvo savitiksliis (nebuvo pijokavimo). Net pokariu darytas cukrinių runkelių alus, manau, sietinas su tradicijų tąsa – į kolchozus suvaryti žmonės alų darėsi iš to, ką turėjo. Galima sakyti, kad kaimo bendruomenių gyvenime alus buvo vienas iš svarbiausių socialinių „klijų“. Iki šiol ten, kur dar palaikomos aludarystės tradicijos, geriau išlikę bendruomeniniai papročiai ir tradiciniai žmonių santykiai. Važinėdamas po kaimus tai pastebiu. Susvetimėjama ten, kur nebėra „rišamosios medžiagos“ – aludarystės tradicijos. Pavyzdžiui, Kalneliškių kaime (Pasvalio r.) pas apylinkėje garsų tradicinį aludarį Juliką Simonaitį į alaus koštuves suguža ne tik kaimynai, bet ir žmonės iš atokesnių vietovių. Suėję vyrai prieš koštuves surengia talką: ruošia, žievina apyniams kartis. O patalkiams košiamas alus. Bekošdami alų aptaria, ar jis geras išėjo, ar pakankamai kartus, ar ne per saldus, ar stiprus, o, svarbiausia, ar jau galima alų košti į statines. Juk neišrūgęs alus statinę „laužo“. Taip beragaujant prisimenamos juokingos istorijos, net ir dainų pasigirsta...

Kuo skirtųsi baltų ir germanų ar, tarkim, finougrų aludarystės įgūdžiai ir tradicijos?

Pastaruoju metu dirbome su norvegais: bandėme ieškoti technologinių procesų (taip pat ir paprotinės tradicijos) panašumų bei skirtumų. Alaus darymo technologijos, kaip, tarkim, ir duonos kepimas, turi daug ką bendra. Kita vertus, net Lietuvoje yra daug alaus darymo būdų, ir jie gana skirtingi. Lietuvos aludarystės žemėlapi galime sudėlioti maždaug taip: Biržų, Pasvalio, Panevėžio, Pakruojo, Joniškio rajonai – tai darytinio alaus kraštas, kuriame iki šiol išlikusi ši tradicija. Ten derlingiausi dirvožemiai, įgalinantys užauginti gerą javų derlių, o alaus darymas ir jo sudėtinės dalys yra griežtai apibrėžtos, netgi kanonizuotos: miežinis salyklas, apyniai, mielės ir vanduo (panašiai kaip Bavarijoje, kur net yra priimtas alaus grynumo įstatymas (*Reinheitsgebot*)).

Apynių raškymas. Freda, VDU botanikos sodas. 2019 m.

Talka apyntyne. Freda, VDU botanikos sodas. 2019 m. A. Morozovo nuotraukos.

Anykščių, Kupiškio, Rokiškio, Ignalinos rajonuose, kur žemės ne tokios derlingos, alaus darymo technologijos labiau įvairuoja. Ten, be darytinio alaus, daromas ir keptinis alus, kai mentalas (taip lietuviškai vadinamas salyklo ir vandens mišinys, kuris vėliau tampa misa) kepamas, jam naudojami įvairūs grūdai, o misai gardinti pridedama ir įvairių žolelių, tarkim, karčiųjų žolynų – kiečių, pelyno. Na, o Žemaitijoje, be darytinio ir keptinio alaus, žinomas būdas, kai alus, tiksliau, jo mentalas, yra verdamas. Beje, pastebėjome, kad mentalą verda ir norvegai bei suomiai.

Ar keptinis alus buvo žinomas ir aplinkiniuose kraštuose?

Keptinis alus ar jo variacijos žinomos Suomijoje, Latvijoje, Estijoje, Karelijoje, net kai kuriuose Rusijos regionuose. Beje, Estijos Setumos regione rugpjūčio pradžioje švenčiama *Setumma* karalystės diena, ta proga pagerbiamas javų ir alaus dievas Pekas. Iš visų Setumos apylinkių susirinkę žmonės ragauja kraštiečių *seto koduolu*, kuri vietiniai gamina iš specialiai šiam tikslui iškeptos ruginės duonos. Setumoje tokios duonos (*Ölle-kaljate leib*) galima įsigyti maisto parduotuvėse. Beje, ji jį labai panašus žemaitiškas *trakalis*. Tiek *seto koduolu*, tiek žemaitišką *trakalį* galima laikyti tam tikra supaprastinta keptinio alaus forma.

Jūžintų (Rokiškio r.) keptinis alus yra įtrauktas į Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą, bet užsiminei, kad panašų alų darė ir prie Varnių, t. y. gerokai toliau nuo dabar jau lokalaus tokios aludarystės židinio.

Minėjau, kad alus žinomas visame pasaulyje. Keptinį alų galime aptikti net šumerų kultūroje, joje išlikęs ir seniausias žinomas alaus darymo receptas: 1800 pr. Kr. dantiraščiu užrašytame Ninkasi himne apdainuojama *bapiro* gaminimo eiga. *Bapiras* – tai grūdų duona su datulėmis ir medumi, kuri miešiama vandeniui, ir taip daromas alus. Tad turime keptinio alaus tradiciją, besitęsiančią nuo šumerų laikų. Vokietijoje buvo rasta vadina moji Kulmo urna, kurios spektrinės analizės duomenys parodė, kad joje laikyto alaus mentalas irgi buvo keptas. Vadinas, mentalo kepimas yra labai archajiška alaus darymo technologijos grandis, siejanti duonos ir alaus gaminimą.

Manau, kad keptinis alus seniau buvo paplitęs visoje Lietuvoje. Kai kurie regionai, pradėjus skverbtis modernesnėms technologijoms, jo atsisakė. Ir apie Pasvalį bei Biržus daromo keptinio alaus technologijos vis modernėjo, tobulėjo,

tad kaimo aludariai dabar alų daro panašiai kaip bravorai. Jų rakandai – miniatiūrinės bravorų įrangos kopijos su išlikusiais tam tikrais archajiniais niuansais. Tad apibendrinamas sakyčiau, kad pirmiausia paplito keptinis alus, bet XX a. septintajame dešimtmetyje etnografo Juozo Petrulio apklausti Kupiškio ir Biržų apylinkių gyventojai keptinį alų jau vadino senoviniu: sakydavo, kad jų tėvai ir seneliai jokio kito alaus nežinojo, darydavo tik keptinį. Šimtametis senukas Ambraziejus Stančikas prieš mirtį namiškių paprašė: pakasynų dalyvius „mylakit tik keptiniu alumi“. Vis dėlto ilgai alaus gaminimo būdai keitėsi: daug kur namuose išnyko duonkepės, o su jomis – ir keptinio alaus darymo tradicija.

Kaip dabar nusakytum Jūžintų keptinio alaus technologiją?

Esu bendravęs su Ona Giriūniene, lankęsis pas daugelį vietinių aludarių, kurie tebeverda keptinį alų. Tai ganėtinai ilgas ir sudėtingas procesas, todėl, nors ir keistokai atrodo, bet dažniausiai ši alų darydavo moterys. Sumaltas salyklas sumaišomas su karštu vandeniu. Gautą mentalą, kaimiečių vadintą putra, sukrėsdavo į aukštas formas ir pašaudavo į duonkepę. Seniau putrą krėsdavo tiesiai ant kūlio šiaudų. Putra („duonos“) turi kepti iki paskrudimo. Tada ji ištraukiama, salyklo duona susmulkinama, krečiama į kubilą, kuriame maišoma su dar karštu vandeniu ir likusiu sumaltu salyklu. Prisitraukus, susalus mentalui turi būti atskirta skystoji dalis – misa. Vieni aludariai mentalą tiesiog košia per marškonių, kiti naudoja tekinimui paruoštą girinę, kurios dugne būdavo skylė misai nutekinti. Nutekinta misa skiedžiama karčia apynių arbata (kartais aludariai apynius įkepavo į tą pačią duoną), atšaldoma ir pridedama mielių. Alus išsivaikšto (aludariai nesako „rūgsta“, nes surūgęs alus netinkamas vartoti, jis rūgštus), priklausomai nuo temperatūros ir mielių, per parą ar dvi. Tada jis košiamas į statines ir brandinamas.

Karštoje duonkepėje įvyksta daug cheminių procesų. Pirma, salykle esantys fermentai krakmolą paverčia cukrumi. Aukštesnėje temperatūroje vyksta *majaro* ir karamelizacijos reakcija – taip formuojasi rudo atspalvio karamelizuoti redukuoti cukrūs, alui suteikiantys duonos ar net kavos prieskonio bei tamsiai rausvos spalvos.

Pažymėtina, kad prieš atsirandant kubilams (indams iš šulų) patogi vieta mentalui salinti buvo duonkepė. Tokį salinimą galima laikyti vienu iš

Keptinio alaus darymas. Andrioniškis, Anykščių r. 2018 m. Arvydo Gurkšnio nuotrauka.

archajiškiausių alaus darymo būdų, todėl jis tikrai pelnytai įrašytas į Nematerialaus kultūros paveldo sąvadą kaip vertybė.

Siekdami išlaikyti gyvą keptinio alaus darymo tradiciją su geru bičiuliu Vykintu Motuza bei būriu tam pasišventusių draugų kiekvienais metais Andrioniškyje arba Niūronyse (Arklio muziejuje) organizuojame Sekminių sambarius. Šioje jau tradicinėje šventėje svečiams iš Lietuvos ir užsienio rodome, kaip daromas keptinis alus.

O kuo išskirtinis žemaičių minimas trakalis? Mano tėvas, nuvykęs į auksines pusbrolio Stepono Daukanto vestuves Panevėžyje, vis pasakodavo, kaip jam ir kitiems žemaičiams prieš vaišes „uždavė“ aukštaičių trakalio ir kaip po poros stiklinių jiems, nepratusiems, pakirto kojas.

Trakaliu alų vadindavo žmonės su lengva pašaipa, tie, kurie nevertindavo savo ir net kitų aludarystės gebėjimų. Tai tarp žmonių paplitęs folklorinis alaus pavadinimas. Yra ir kitokių apibūdinimų: *šmirgelis, birbalas, čimčibiras, molis, šiferis*. Vėliau, jau tarybiniais laikais ir pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais, taip vadintas ir toks kaimo

alus, kuriam naudotas cukrus ar kitos nesalyklinės medžiagos.

Matyt, galima sakyti, kad prieš kelis šimtus metų visoje Lietuvoje ir jos etniniuose paribiuose klestėjo alaus kultūra, nors kai kurių etnografinių sričių paprotinės gyvenamos žinovai tuo abejotų.

Teigdami, kad jų krašte alus nedarė, žmonės remiasi tik savo atmintimi, na, gal dar tėvų ar senelių patirtimi. Mano manymu, alus darytas visoje Lietuvoje. Pralėidau nemažai laiko, bandydamas suprasti, kaip ir kodėl aludarystės tradicijos Lietuvos regionuose nunyko. Pavyzdžiui, 1890 m. laikraštys „Tilžės keleivis“ trumpoje žinutėje su nostalgija buvo rašoma, kad nyksta apynynai, o dar esą visai neseniai, XIX amžiaus 3–4 dešimtmetyje, kiekvieno lietuviniuko darže augo apyniai, o sodybose darydavo alų. Taip pat teigiama, kad naminių alų išstumia pirktinis *pyvas*, t. y. konstatuotas aludarystės tradicijų nykimas Mažojoje Lietuvoje. Žemaitijoje, Vinco Vaitiekūno anketų duomenimis, XX amžiaus 3–4 dešimtmetyje aludarystė jau buvo benykstanti, bet dar gyva. Vyko procesai, kai kuo panašūs į dabar vykstančius

Aludaris Simonas Gutautas bravore. Talinas. 2016 m. Asmeninio archyvo nuotrauka.

šiaurės Aukštaitijoje – aludarystės tradicijų *forposte*. Pasvalio, Pakruojo, Biržų krašte dar gyvuojanti alaus darymo tradicija, deja, šiuo metu taip pat jau labai trapi. Ji nyksta kartu su kaimais. Alus buvo daromas ir Suvalkijoje, bet kai tarpukariu ten buvo pastatyti cukrinių runkelių perdirbimo fabrikai, ūkininkai dėl geresnio uždarbio ėmė auginti nebe javus, o runkelius. Beje, Suvalkijoje pirmiausia ir paplito minėtasis cukrinių runkelių alus. Dzūkams likimas neskyrė gerų žemių, smėlynuose jie negalėjo užsiauginti gerų miežių, bet ten buvo išvystyta drevinė bitininkystė, todėl jie galėjo pasidaryti puikaus midaus. Net Vilniaus krašte *tuteišiai* dar pamena, kad seniau darydavo alų. Kaip įrodymą, iš vieno Vilniaus rajono gyventojų visai neseniai nusipirkau neblogą stambių šulų alinę statinę. Apibendrinant galima sakyti, kad alus buvo daromas visoje Lietuvoje, o ši tradicija ėmė nykti plintant piniginiams santykiams, žmonėms keliantis į vienkiemius, nykstant kaimo papročiams. O išliko gyva ten, kur derlingiausiai

Lietuvos dirvožemiai, kur, pasak prof. Vacio Miliaus, alus buvo maisto raciono dalis.

Pagrindinė alaus žaliava – miežiai, bet jį galima daryti ir iš kviečių, avižų, rugių, žirnių.

Jeigu žvelgtume technologiškai, miežiai alui yra tinkamiausi. Trumpai sakant, miežiai įsivyravo dėl gero skonio ir todėl, kad šie javai yra krakmolingi. Miežiai turi daugiausia fermentų, kurie krakmolą paverčia cukrumi, o mielės jį metabolizuoja ir pagamina alkoholį bei angliarūgštę. Dar miežiai parankūs dėl to, kad turi luobelę, todėl miežinio salyklo misa geriau teka. Darytinio alaus krašte salyklui naudojami tik miežiai, nes jų turima apščiai, o kaimynai – Žemaitija ir šiaurės rytų Aukštaitija – pasitelkia ir kitus javus. Aludariai sako, kad rugiai naudojami dėl putos, avižos – dėl baltumo, miežiai – dėl saldumo, kviečiai – dėl gardumo. Rugiai yra labai klampūs, kaip kisielius, jie greitai užkemša filtrą, todėl iš jų daryti alų yra sunku, jie geriausiai tinka keptiniam alui. Avižos,

Alaus kubilai – girinė ir trikojė. Andrioniškis, Anykščių r. 2018 m. A. Gurkšnio nuotrauka.

Simonas Gutautas žoliauja. Kasteliai, Vilniaus r. 2019 m. Motiejaus Gutauto nuotrauka.

ypač jei jų padauginsi, alui suteikia nemalonaus kartumo (nors liaudies dainoje dainuojama „Sal-dus alutis avižų“). Kviečiai būtų tinkami, bet ne-turi luobelės. Kadangi jie turi daug baltymų, tai labiau tinka duonai ir pyragams kepti. Dažnai į javus įmaišydavo ir žolių sėklų, žirnių. Iš dirsių (grūdinio galulaukių augalo, kuris laikomas pikt-žole) buvo daromas keptinis alus.

Patikslinkim – alus daromas ar verdamas?

Dar pridėčiau – alus yra ir kepamas, o žemaičiai alų virė, nes jie virė mentalą. Aišku, dažniausiai kaimo aludariai sako, kad alų daro. Nes kaimo žmonės, skirtingai nuo dvaruose įkurtų ar pramoninių bravorų, alaus misos nevirė. Kartą buvau sutikęs jaunosios kartos aludarį, kuris pasakojo, kad pasislėpęs nuo tėvo bandė trumpai pavirti misą. Tai pamatęs, tėvas davė velnių, sakė, kad taip pagadins visą alų, alus nebebus sveikas. Es-minis skirtumas yra tai, kad verdant alaus misą, atsiskiria baltymai, o tai yra organizmui nau-dinga maistinė medžiaga. Juk kaimo žmonės alų pirmiausia ir laikė maistu, todėl suprasdavo, kad nevirtas alus yra sveikas ir naudingas. Kita ver-tus, atskyrus baltymus, alus ilgiau išsilaiko, nes baltymai genda pirmiausia. Kas darė alų pramo-gai ar parduoti, stengėsi, kad jis ilgiau išliktų ko-kybiškas, todėl alų virė. Tai, ar alaus yra virtas, ar darytas, aiškiai atskiria parduotuvinį alų nuo tradicinio naminio, darytinio.

Nelygu kas kokį mėgsta, bet alui labai svarbūs yra apyniai. Girdėjau, tradiciniai aludariai sako, kad nėra gero alaus be kartumo, o jis juk daugiausia iš apynio...

Sunku tiksliai pasakyti, kada alui daryti pradė-ti naudoti apyniai. Anksčiausios apynių sėklos Lietuvoje aptiktos Eišiškių piliakalnyje, vadina-si, jie alui galėjo būti naudojami jau nuo XIV a. Minėtasis J. Lasickis XVI a. rašė, kad žemaičiai alų daro iš javų ir apynių. Kaimyninės Naugar-do Rusios XII–XIII a. susirašinėjimuose ant ber-žo tošies paminėta, kad „pirksiu apynių ir virsim alų“. Tačiau Europoje apyniai alui pradėti plačiai naudoti palyginti neseniai, tai siejama su Hanzos miestų suklestėjimu, nes jie pirmieji pradėjo alų eksportuoti. Tad alui tapus pirklių preke šis au-galas, turintis natūralių konservuojančių savybių, buvo naudojamas, kad gėrimas ištvirtų ilgas ke-liones. 1529 m. Lietuvos Statutas numatė pini-gines baudas už svetimų apynynų nuraškymą ar išskirtimą. Vadinas, jau XVI a. Lietuvoje apyniai alui naudoti plačiai.

Apynių puoselėjimas – lietuvių folkloro dalis. Kiek dainų apie juos prikūrta!

Nesvetimi apyniai ir Lietuvos kraštovaizdžiui. Važiuojant per aludarių kraštą dažnai pamatysi apie ūkinius pastatus apsvijusius apynojus. Kai-mo aludariai apynius augindavosi patys. Suradę miške kokį įdomų egzempliorių, o dažniausiai iš kokio dvaro nukniaukę apynyno ūglį, jį pasidau-gindavo ir augindavo prie namų. Aišku, neder-liaus metais ar šiaip norėdami pajvairinti alaus skonį naudodavo ir kitas žoleles – kiečius, pely-nus, alksnių žievę. Apyniai alui suteikia ir savito svaigumo, atpalaiduoja. Išgirsti sakant, kad alus buvo toks stiprus, kad nejutau, kaip kojas pakir-to, nors galva liko šviežia. Tai nebūtinai alkoholio kaltė, taip kartais pasireiškia slopinantis apynių veikimas.

Kuo unikali pas pasvalietį aludarį J. Simonaitį aptikta senoji mielių atmaina?

Kartais lietuviai didžiuojasi, kad yra iš alaus kraš-to, bet dabar neturime tokio alaus, kuris būtų padarytas iš grynai lietuviškų sudėtinių dalių – salyklo, apynių, mielių. Tad mano tikslas buvo surinkti mūsų krašto ingredientus ir padaryti tik-rą lietuvišką alų. Taip prasidėjo lietuviškų mielių medžioklė. Kita lietuviškų mielių paieškos dings-tis buvo ta, kad vietinių mielių naudojimas yra įrodymas, kad alus buvo daromas nuolat, be ilges-nių pertraukų. Mielės išsaugomos, jei nenutrūksta alaus darymo grandinė, jei tęsiama tradicija, t. y. jos yra tradicijos tęstinumo įrodymas. Tokias mie-les pirmiausia ir atradome pas J. Simonaitį. Vėliau jas nusiuntėme į Kanadoje veikiančią laboratoriją ir Londono mielių banką. Buvo atlikti genetiniai tyrimai ir nustatyta, kad jos giminingos senosioms Vokietijos *Altbier* mielėms. Gali būti, kad kažkas iš valstiečių jų pasiskolino iš bravoro. Tai taip pat rodo, kad mus sieja glaudžios sąsajos su vokie-čių alaus kultūra. Turime aptikę ir kitas mieles iš Drąseikių (Biržų r.), kurios yra dar unikalesnės dėl tam tikrų baltiškų sąsajų su latgaliais. Dar turime mieles iš Vabalninko (Biržų r.), kurias aptikome autoservise – ten žmonės darėsi alų [juokiasi]... Jų genetiniai tyrimai dar neatlikti. Vietinių mielių egzistavimas rodo, kad turime seną alaus kultūrą, o alus buvo daromas be pertrūkio.

Esi ir tradicinis, ir šiuolaikiškas aludaris, alaus re-ceptūrų kūrėjas, su bendraminčiais galintis realizuoti savo idėjas Biržų rajone ir Panevėžyje veikiančiuose „Dundulio“ bravoruose. Kaip žinia, Dundulis – Per-kūno sinonimas... Kaip sekasi?

Dainų ratas Sambarių šventėje. Andrioniškis, Anykščių r. 2018 m. A. Gurkšnio nuotrauka.

Dabar alaus rinkoje vyrauja globalūs naujojo pasaulio alaus stiliai, bet gal dėl žemaitiško užsispyrimo siekiu, kad mes „Dundulyje“ rekonstruotume ir padarytume modernų alų, kuris turėtų sąsajų su lietuviška aludarystės tradicija. Negalime padaryti visiškai tokio pat senovinio alaus, nes jis nebūdavo skirtas parduoti. Bandome iš lietuvių išvaryti nevisavertiškumo kompleksą – nesidangstome angliškais pavadinimais ir svietimos kultūros klišėmis. Mus įkvepia ir motyvuoja Lietuvos aludarystės tradicijos. Esame užsispyrę ir tikimės, kad mums pavyks sukurti modernią lietuviško alaus stiliaus versiją. Džiugina tai, jog alaus rūšys, kurioms mes rekonstruojame tradicinės aludarystės būdus ar naudojame lietuviškus ingredientus, vis populiarėja. Tad tai lietuviams tikrai svarbi jų tapatybės dalis. Kita vertus, į šiuolaikinę aludarystę įpindami tradicinius gamybos būdus išvengiame rutinos. Milinimas akmenimis ar mentalo kepimas duonkepėje mums tampa savotišku ritualu, priartinančiu prie šaknų ir įgalinančiu suprasti protėvių aludarystės esmę.

“ENJOY LITHUANIAN BEER”

Interview with archaeologist, informatician, traditional and modern technology brewer Simonas GUTAUTAS. There are many brewing methods in Lithuania, and they are quite different. To date, brewers in Eastern Lithuania have been able to make beer for their family needs. S. Gutautas, who established the Dundulis brewery with like-minded people, also makes traditional Lithuanian beer, at the same time looking for old beer recipes used in different regions and ways of producing it in order to bring this culinary heritage back on the market. The oldest traces of brewing in Lithuania have been found in the Lazdininkai Curonian burial ground from the 3rd–6th c. Miniature cups with traces of malt beverage were discovered there. In the 16th c., written sources mention beer made from grain and hops in Samogitia, heated stones were placed in containers made of bark for the malting process. The tradition of traditional barley brewing is now mainly preserved in the districts of Biržai, Pasvalys, Panevėžys, Joniškis, Pakruojis, while archaic, *keptinis* beer is still made in Rokiškis, Anykščiai and Utena districts (most often this beer was made by women). The tradition of *keptinis* beer in the area of Jūžintai (Rokiškis district) has already been included in the Inventory of Intangible Cultural Heritage.

ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA: „PROBLEMA“, KURIĄ LAIKAS „IŠSPRĘSTI“

I DALIS: LITUANISTIKA

Dainius RAZAUSKAS

■ Tikroji „problema“, kurios mums niekaip nepavyksta „išspręsti“, – tai, kad mes vis dar lietuviai. Jei tik liautumės paikai spyriojęsi ir pagaliau nusimestume šitą varginančią našlą – savo įkyrėjusį lietuviškumą, savo nuobodžią, gėdingą lietuviybę, neduodančią jokios praktinės naudos, tik keliančią begalinius rūpesčius ir nuostolius, iškart lengviau atsikvėptume. Ir asmenvardžius galėtume rašyti laisvai, visomis pasaulio kalbomis, nebesukdami sau galvos dėl jų „autentiškumo“. Nes „autentiškumą“ jie praranda tik tada, kai parašomi lietuviškai.

Į tai jau esu bandęs atkreipti dėmesį straipsnyje „Arba Lietuva, arba lotyniško pagrindo asmenvardžiai“ (*Liaudies kultūra*, 2015, Nr. 3, p. 78–81, prieinama internetu). Tenai mėginau parodyti, kad yra bent dvi sritys, kurioje „originalus“, arba „autentiškas“, asmenvardžių rašymas išvis neįmanomas – net ir turint geriausių norų! Viena iš jų – senoji lituanistika ir Lietuvos istorija: pirma, čia gausu asmenvardžių, išvis neturinčių vienos nelietuviškos „autentiškos“ lyties, bet įvairiomis kalbomis (lotynų, vokiečių, lenkų ir kt.) rašomų skirtingai; antra, čia neįmanoma nubrėžti jokios ribos tarp vienodai nelietuviškai rašomų lietuvių ir nelietuvių asmenvardžių, kad nuspręstume, kuriuos dabar rašyti lietuviškai, kuriuos ne.

Antroji sritis, kurioje objektyviai neįmanomas autentiškas asmenvardžių rašymas, – orientalistika ir apskritai nevakarietiškas kultūras nagrinėjantys raštai Vakarų kalbomis: čia asmenų vardai paprastai rašomi ta kalba, kuria apie juos kalbama, pastaruoju metu dažniausiai angliškai, tad jokio „autentiškumo“ nėra net užuominų. Prisišlieja čia ir daugiau mažiau europietiška kultūra persiėmusios, bet nelotyniškus rašmenis (kaip slavų kirilika, graikų ir kt.) vartojančios kultūros, kurių asmenvardžiai, kai jie parašomi angliškai, irgi neturi nieko bendra su autentiškumu.

Dabar pateiksiu dar kelis ryškesnius pavyzdžius iš lituanistikos srities.

Iš pat karto noriu labai aiškiai pabrėžti, kad jų autoriai – iškiliausi mūsų humanitarai, mokslininkai ir vertėjai – niekuo dėti. Ir atrinkau juos ne tyčia, ne kad jie būtų ypač „nusidėję“ lietuvių kalbai, o veikiau atvirksčiai: minėsimose knygoje asmenvardžių chaosas man užkliuvo paprasčiausiai todėl, kad jas skaičiau, o skaičiau jas todėl, kad tai vienos geriausių, svarbiausių, reikalingiausių, įdomiausių, pirmaeilių mano knygų, ir jų autoriai bei vertėjai man – didžiausi autoritetai ir nuoširdžiai gerbiami kolegos. Ir jeigu jau tokiose, aukščiausios kokybės darbuose asmenvardžių rašymas visiškai sujauktas, tai ko norėti iš prastesnių, antraeilių? Negana to, aš ir pats esu šitaip rašęs ir iki šiol kartais būnu priverstas šitaip rašyti, nes tikrai nėra lengva plaukti prieš srovę.

Nesusipratimų šaltinis – ne autoriai ir vertėjai. Todėl jų tyčia neminėsiu.

Nesusipratimų šaltinis – pati dabartinė kalbos politika, trumparegis (ne)atsakingų kalbinkų ir politikų sprendimas vis dar leisti vartoti lietuvišką raštą, leisti rašyti lietuviškai. Supraskime pagaliau: šitaip mes asmenvardžių niekada deramai neparašysime! Lietuviškai išvis neįmanoma asmenvardžio parašyti „pagarbiai“, o kai stengiesi ir bandai, šit kas išeina.

Pradžiai – dvi panašaus turinio knygos: „Šv. Kazimiero gyvenimo ir kulto istorijos šaltiniai“ (Vilnius: Aidai, 2003) ir „Ankstyvieji šv. Kazimiero gyvenimai“ (Vilnius: Aidai, 2004).

Pirmojoje iš jų (p. 31–32) kaip reta sąžiningai ir atvirai nusakyti asmenvardžių rašymo principai: „Šaltinių vertime asmenvardžiai lietuvinami – yra rašomi lietuviškomis raidėmis fonetinio panašumo principu, pridėdant lietuvišką galūnę, o esant reikalui originalia rašyba pavardė pateikiama šalia, skliaustuose. Taip daryta dėl kelių priežasčių: nemaža asmenvardžių dalis turi tradicines rašymo lietuviškuose tekstuose formas; originalią formą galima rasti šalia pateikiamuose šaltiniuose originalo kalba; dažnai yra problemiška

iš originalo (daugiausia XV–XVI a. tekstų lotynų k.) atkurti slaviškas ir kt. originalias asmenvardžių formas, jų rašyba įvairuoja vėlesnių laikų istoriografijoje. Kitur asmenvardžiai, daugiausia šiuolaikiniai, rašomi originalo forma, kur reikia priduriant lietuviškas galūnes.“

Matyti, kad sudarytojui ligi skausmo pažįstama asmenvardžio „originalumo“ problema: toji lytis, kuria užrašytas istorinis asmenvardis, nebūtinai yra originali (pavyzdžiui, lotyniškai užrašyto slaviško asmenvardžio). Todėl, viena vertus, nėra jokio pagrindo jos laikytis. Antra vertus, tas pats asmenvardis tiek viena kalba, tiek skirtingomis kalbomis rašytas įvairiai, netgi paties jo turėtojo, todėl kalbėti apie „originalią“ asmenvardžio rašytinę formą tokiu atveju – tiesiog idiotizmas. Neišvengiama išvada: asmenvardžio „originali“, arba „autentiška“, forma yra fikcija, melagiena. Asmenvardis visuomet įgauna pavidalą toje kalboje, kuria yra tariamas ir rašomas, ir kiekvienas toks jo pavidalas yra ne mažiau originalus, autentiškas, jei tik yra pakankamai tikslus ir ypač – patvirtintas paties jo turėtojo.

Tačiau, kaip ką tik sakytą: „Kitur asmenvardžiai, daugiausia šiuolaikiniai, rašomi originalo forma, kur reikia priduriant lietuviškas galūnes.“ Taigi visas problemos skausmas perkeliamas į klausimą, kurie ir nuo kada asmenvardžiai laikytini „šiuolaikiniais“.

Visu aštrumu šis klausimas dūrė antroje iš nurodytų knygų, rašant XVI–XVII a. asmenvardžius (p. 7–11, 23–26, 31, 35, 37, 43, 46, 48–49, 86, 120–121, 174–175). Antai lotyniško teksto Gregorius Swiecicius lietuviškai rašomas kaip Grigalius Svencickis; le. Piotr Skarga – lie. Petras Skarga; le. Jan Łasicki – lie. Jonas Lasickis; le. Piotr Tomicki – lie. Petras Tomickis; Wapowski – Vapovskis; Jan Długosz – Jonas Dluogošas; Maciej Strykowski – Motiejus Strykovskis; tačiau italas Zaccaria Ferreri, lotyniškai rašęsis Zacharias Ferreri, lietuviškai pristatomas kaip Zacharijas Ferreris, taigi nei „autentiškai“ (nes neaišku, kurią lytį, lotynišką ar itališką, laikyti autentiškesne), nei lietuviškai (nes rašoma su geminata – sudvigubinta *rr*).

Apskritai itin svirus yra LDK asmenvardžių „autentiškumas“, nes čia ilgą laiką asmuo vienu metu įvairiais atžvilgiais galėjo laikyti save ir lietuviu, ir rusėnu, ir lenku, todėl jokia rašytinė jo asmenvardžio lytis – nei rusėniška, nei lenkiška, nei juolab lotyniška negali būti laikoma galutinai „autentiška“. Nelieta nieko kita, kaip rašyti arba lietuviškai ir taip pripažinti lietuviškų rašmenų, lietuviško rašto teises (o

Dievel!), arba jų nepripažinti ir rašyti lenkiškai – nes rusėnai rašė nelotyniško pagrindo raidėmis, o lotyniškos vardo lytys aiškiai dirbtinės. Pavyzdžiui, XVI a. pirmosios pusės Kijevo vyskupas Jonas Filipovičius, Kafos titulinis vyskupas Jokūbas iš Miechovo, poetas Andriejus Tšececkis (p. 25).

Martynas Liuteris lietuviškai rašomas (p. 13), matyt, pagal „tradicines rašymo lietuviškuose tekstuose formas“, nors tų formų „tradiciskumas“ suprantamas skirtingai. Todėl galų gale Lietuvoje šio plačiai žinomo asmens vardas rašomas dvejopai – tiek vokiškai, tiek lietuviškai. Tas pats asmuo, ta pati kalba (lietuvių, nes kalbame tik apie lietuviškus raštus) – dvi asmenvardžio lytys: viena „autentiška“, kita „tradicinė“.

Bet štai H. D. Wojtyska lieka parašyta lenkiškai, lietuviškai tik linksniuojama (p. 26). E. Curtius rašomas nei šitaip, lotyniškai, nei lietuviškai (Kurcijus), bet mišriai – Curtijus, linksniuojamas Curtijaus (p. 30) ir t. t.

Paskui tame pačiame puslapyje (39) „istoriniai“ asmenys Jonas Konarskis ir Stanislovas Šidloveckis (turėtų būti Šidloveckis) rašomi lietuviškai, o „šiuolaikinis“ Lietuvos istorikas Stephenas C. Rowellas – angliškai su lietuviškomis linksnių galūnėmis. Matyt, istorikui dar teks palaukti, kol jis įgis Lietuvoje „istorinio asmens“ statusą, ir jo vardas įgaus lietuvišką „tradicinę“ formą. Beje, o kaip asmenvardis įgaus tą lietuvišką „tradicinę“ formą, jeigu vis bus rašomas nelietuviškai?

Toliau (p. 40–41) vėl Joną Dluogošą, Frydriką Jogailaitį, Joną iš Slupčios (su lenkiška lytimi skliaustuose Jan ze Słupczy), Joną Ržešovskį (Jan Rzeszowski, turėtų būti Žešovskis arba Rešovskis) stengtasi parašyti lietuviškai, o štai Marija Kowalczyk rašoma tik lenkiškai, tiesa, su lietuviška linksniuojama vardo galūne.

Visišką asmenvardžių „autentiškų formų“ fikciją atskleidžia Petro Skargos „Šv. Kazimiero gyvenimo“ ištrauka originalo kalba – lenkiškai su lenkiškomis „tradicinėmis“ minimų istorinių vardų lytimis (p. 178) ir gretimame puslapyje (p. 179) jos vertimas į lietuvių kalbą su „tradicinėmis“ lietuviškomis: le. Ugo – lie. Hugo, le. Forseus – lie. Fursa, le. Fallianus – lie. Felanas, le. Ultanus – lie. Ultanas, le. Clotarius – lie. Klotaras, le. Carolomanus – lie. Karlomanas (?), le. Federicus – lie. Frydrikas, le. Henricus – lie. Henrikas, le. Helzbieta – lie. Elzbieta, le. Olbracht – lie. Albertas, le. Zygmunt – lie. Žygimantas, le. Fryderyk – lie. Frydrikas, le. Długosz – lie. Dluogošas ir t. t.

Dabar – nelygstamos vertės Mažosios Lietuvos pastoriaus ir istoriko, etnografo Mato Pretorijaus XVII a. pabaigos veikalas „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“, pirmasis jo tomas (Vilnius: Pradai, 1999). Leidinį pradeda nuodugnus įvadas, kuriame paties Mato Pretorijaus asmenvardis visur rašomas lietuviškai, nors „autentiškai“ būtų Matthaesus Praetorius arba Matthäus Prätorius. Lietuviškai rašomas ir Prūsijos karalius Frydrichas I (p. 9, 46). Toliau (p. 10) lietuviškai – tik Petras Dusburgietis, kiti – „autentiškai“ su lietuviškomis galūnėmis (kur pavyksta): Augustas Ludwigas Schlözeris, Augustas Gotthilfas Krause (lie. galūnė būtų -ė), Hennenbergeris, Kurtas Forstreuteris. Toliau, pasakojant apie Mato Pretorijaus kilmę, lietuviškai linkstama rašyti ir jo bendrapavardžių protėvių bei giminaičių asmenvardžius (o kaipgi kitaip?), antai tėvo Kristupo (Christophoro) Pretorijaus, bet štai Johanno Pretorijaus, kurio giminystė su Matu nenustatyta, vardas rašomas vokiškai, o pavardė – lietuviškai, taip pat ir Christiano Pretorijaus. Atrodo, kad jeigu šiedu pastarieji būtų kilme susiję su Matu Pretorijumi, tai jų vardai irgi būtų Johanas (ar net Jonas) ir Kristijonas. Kaip štai Jonas mums yra Rėza (p. 12), nors „autentiškai“ jis buvo Johann Rhesa. Grigas Pretorijus irgi parašytas lietuviškai (skliaustuose priduriant Gregor Praetorius), o Fridrikas Pretorijus ir Adomas Pretorijus – tik lietuviškai. F. W. Neumannas – tik vokiškai (p. 13). Toliau Kristupas Šulcas – lietuviškai (skliaustuose – „autentiškai“ su lietuviškomis galūnėmis Christophoras Schultz, p. 14). Toliau viename puslapyje (17) Matas Kerberis parašytas lietuviškai (skliaustuose priduriant Matthäus Cörber), Jonas Vilpišas – lietuviškai (skliaustuose priduriant Johann Wielpisch), minėtasis A. G. Krause – vokiškai, o Jonas Bretkūnas – tik lietuviškai, nors „autentiško“ jo asmenvardžio būta Johannes arba Johann Bretke, Brettcke, Bret(t)chen arba Bretkius (p. 699). Kaip ką tik matėme, A. G. Krause jau bent dusyk parašytas vokiškai, bet štai toliau (p. 21) jis jau linksniuojamas lietuviškai, kilm. Krausės, vadinasi, turimas omenyje vardininko linksnio Krausė (visai lietuviškai būtų Krauzė). Toliau tame pat puslapyje minimi Kristupas Sappūnas (Christophorus Sapphun), Teofilis Šulcas (Schultz), Jonas Rikovijus (Richovius) ir vokiškai su lietuviška galūne M. Lutheris. Toliau (p. 26) vien lietuviškai rašomi Teodoras Lepneris (vok. Theodor Lepner), Fridrikas Pretorijus, vokiškai paminima Wallenrodų giminė ir lietuviškai, bet skliaustuose priduriant „autentišką“ formą, Jonas

Berentas (Johann Behrent), Adomas Fridrikas Šimelpenigis (Adam Friedrich Schimmelpfennig), Kristijonas Gotlybas Milkus (Christian Gottlieb Mielcke), Karolis Gotardas Keberis (Carl Gotthard Keber) ir Fridrikas Kuršaitis (Friedrich Kurschat).

Keistas, bet pamokantis yra Philippo Jacobo Hartmanno atvejis (p. 27), mat asmenvardis linksniuojamas (tekste minimas naudininko linksniu), nors „autentiška“ jo forma yra Philippus Jacobus Hartmann – tad ar neturėtų, vien tik priduriant lietuviškas galūnes, išeiti Philippusas Jacobusas? Nes jeigu atliekama vokiško lotyniškos kilmės asmenvardžio gramatinė analizė, ir lotyniškos galūnės (vokiškai nebelinksniuojamos) pakeičiamos lietuviškomis, tai jau tikrai nebe „autentiška“! Tai pasakytina ir apie Bernhardtą Johanną Niresijų, „autentiškai“ Niresius. Toliau viename puslapyje (p. 35) lietuviškai rašomi Jonas Sobieskis, Jokūbas Sobieskis ir vokiškai Dietrichas Vögedingas. Toliau (p. 40) vokiškai su lietuviškomis galūnėmis rašomas Franzas Schultzas (Kristupas Šulcas, kaip matėme, rašytas lietuviškai), mišriai Jacobas Weiheris (Jacobus Weiher), lenkiškai su lietuviškomis galūnėmis Melchioras Źelewskis ir, žinoma, lietuviškai Kotryna Sobieskaitė Radvilienė bei Joana Kotryna Radvilaitė.

P. 50 kilmininko linksniu paminėti Olauso Magnuso ir Adamo Olearijaus asmenvardžiai – kodėl ne Magno ir Olearijaus arba ne Magnuso ir Oleariuso?

P. 51 lietuviškai rašomi Matas (Matthaesus) Pretorijus, Petras Dusburgietis, Mikalojus Jerošinas, Vincentas Kadlubekas (p. 641 – Kadłubek), Motiejus Strijkovskis, Albertas Vijūkas-Kojelavičius, Adomas Brėmenietis ir čia pat „autentiškai“ Casparas Schützas, Matthaesus Waisselis, ir čia pat vėl lietuviškai su „autentiška“ forma skliaustuose Jonas Dlužošas (Jan Długosz), Motiejus Miechovita (Maciej z Miechowa, lietuviškai turėtų būti Mechovita) ir Enėjas Silvijus Piccolominis (Aeneas Silvius Piccolomini ar Piccolomineus). Pastarasis atvejis itin iškalbingas, nes abu vardai rašomi visai lietuviškai, o pavardė tik pusiau ap-lietuvinta – turėtų būti Pikolominis.

P. 58 minimas lenko Jerzy Serczyko mokslinis leidinys apie Christophorą Hartknochą, kurio čia pat nurodomame pavadinime šis rašomas Krzysztof Hartknoch. Tad gal tik lietuviams jis Christophoras – ne Kristupas ir netgi ne Kristoforas?

Pažymėtini atvejai (ne taip jau reti tarp didikų), kai asmenvardžiai, kuriuos mes trokštame rašyti „autentiškai“, yra tiesiogiai susiję su vietovardžiais, kuriuos mes rašome lietuviškai. Tąsyk

tenka „autentiškai“ rašyti ir vietovardžius, kaip štai šio leidinio komentaruose p. 639, kur minimas „Witechindas (Wittekindas), Padeborno vyskupijos fogtas, Schwallenbergo ir Waldecko [vietovardžiai!] grafas. Jis dalyvavęs kryžiaus žygyje ir parašęs tos kronikos pradžia, todėl M. Pretorius kroniką vadinęs grafo Waldecko vardu. <...> T. Hirschas taip pat patvirtino, kad grafas Wittekindas von Schwallenbergas-Waldeckas buvęs kryžiaus žygio dalyvis“. Akivaizdu, kad norėdami asmenvardį parašyti „autentiškai“, šitaip neišvengiamai esame priversti rašyti ir vietovardį, tad vietovardžių rašymas lietuviškai – anachronizmas, kurio irgi kuo greičiau būtina atsisakyti.

Pats M. Pretorijaus veikalas nagrinėjama me leidinyje paskelbtas itin patogia: to paties lapo kairiajame puslapyje – originalas, dešiniame – vertimas. Tad vertime būtų galima visus asmenvardžius rašyti lietuviškai, juk originali lytis visuomet matyti čia pat, kairiajame puslapyje! Bet ne: vertime asmenvardžiai rašomi pramaišiu – vieni „autentiškai“, kiti lietuviškai.

Pavyzdžiui, p. 328–333 kairėje Hertzog Conrad – dešinėje kunigaikštis Konradas, kairėje Christianus I – dešinėje Kristijonas I, kairėje Hermann von Saltza Hohemeister und Hertzog Conrad – dešinėje didysis magistras Hermannas von Saltza ir kunigaikštis Konradas, kairėje Hertzog Casimir von Lencicy – dešinėje kunigaikštis Casimiras iš Lenčicos (kodėl ne Kazimieras iš Lenčicos arba ne Casimiras von Lencicy?), kairėje König Ottocar – dešinėje karalius Otokaras.

P. 340–341 kairėje Petrus Schwentze – dešinėje Petras Schwentzė (taigi nei autentiškai, nei lietuviškai).

P. 348–351 kairėje Oporowski, (acc.) Nicolaum von Thüngen, des Nicolai, Nicolaus – dešinėje Oporowskis, Nicolajų von Thüngeną (kodėl ne Nikolajų iš Tiungeno?), Nicolajaus, Nicolajus. Bet argi Nicolajus yra autentiškas Nicolaus?

P. 345–357 kairėje Albrecht Friedrich, Georg Fridrich – dešinėje Albrechtas Frydrichas, Georgas Frydrichas, kairėje Johann Siegmund – dešinėje Jonas Zigmantas, kairėje Georg Willhelm, Friedrich Willhelm – dešinėje Georgas Vilhelmas, Frydrichas Vilhelmas, bet kairėje Friedrich von Holstein – dešinėje Friedrichas von Holsteinas (o juk Holstein – tai vietovardis Holšteinas).

P. 360–363 kairėje Georg Wilhelm – dešinėje Georgas Vilhelmas, kairėje Ioannes Casimirus – dešinėje Jonas Kazimieras, kairėje Czarnecki – dešinėje Czarneckis, kairėje Königsmarck – dešinėje Königsmarckas, kairėje Ragoczki – dešinėje Ragoczkis. Paaiškinime (išnaša 137 p. 656),

kur jau kalbama vien lietuviškai, Transilvanijos kunigaikščio vardas rašomas autentiškai Györgi I, jo žmonos asmenvardis – lietuviškai Sofija Bator, o Lenkijos ir Lietuvos karvedžių S. Czarneckio ir J. Lubomirskio – lenkiškai (lietuviškai būtų Čarneckis ir Liubomirskis).

P. 364–365 kairėje Michael Koribut – dešinėje Mykolas Kaributas, kairėje Friedrich Wilhelm ir Friedrich III – dešinėje Frydrichas Vilhelmas ir Frydrichas III.

P. 370–373 kairėje Jacobus – dešinėje Jacobas, tačiau kairėje Privilegius Casimirianus – dešinėje Kazimiero privilegija, kairėje Brettcken – dešinėje Bretkūnas (autentiškas pavardės rašymas neturėtų priklausyti nuo dažnai sąlygiškos tautybės, nes kodėl tada Juzefas Piłsudskis – ne Juozapas Pilsūdiškis–Giniotis?).

P. 378–379 kairėje Die Constitutiones Karnkovicanae – dešinėje Karnkowskio sprendimai (matai, lotynų kalba pavardės autentiškumui nekenkia, pakenkti gali tik lietuvių ir ypač dėl dvigubos *w*). O paaiškinime (išnaša 144 p. 657) rašoma Stanislovas Karnkowskis, taigi vardas lietuviškai, o pavardė lenkiškai.

P. 386–389 kairėje Hertzog Friedrich auß Sachsen, Hochmeister in Preussen – dešinėje Saksonijos hercogas Friedrichas, Prūsijos didysis magistras, tačiau kairėje Marggraf Albrecht Friedrich, Marggraf Georg Friedrich – dešinėje kunigaikštis Albrechtas Frydrichas, kunigaikštis Georgas Frydrichas. Ar vokiško vardo Friedrich lietuviška rašyba priklauso nuo titulo, luomo, nuo socialinės padėties?

P. 392–393 kairėje Conrad Hertzog von Masau – dešinėje Mazovijos kunigaikštis Konradas.

P. 398–399 kairėje lotyniškai parašyti lenkiški asmenvardžiai Miecislaus, Casimirus, Boleslaus, Vladislaus, Sbigneus, Lescus – dešinėje rašomi lietuviškai, tačiau ne pagal „originalią“ lotynišką, o pagal numanomą lenkišką lytį: Mieškas, Kazimieras, Boleslovas, Vladislovas, Zbignevas, Lešekas.

P. 414–415 kairėje Dietrich von Oldenburg Hohmeister – kairėje didysis magistras Dietrichas von Oldenburgas, kairėje Henrich Reuß von Plawen – dešinėje Henrichas Reužas von Plawenas. Beje, raidė β nėra „lotyniškojo pagrindo“ rašmuo.

P. 416–417 kairėje Die Tymppffen Floren – dešinėje Timpfo florenai, mat žmogus, vardu Tympf, buvo Lenkijos monetų kalyklos valdytojas (p. 659, išn. 158), o lenkų *y* įprasta (nevykusiai) keisti lietuvių *i*, todėl, matyt, lietuviškai jis parašytas kaip Timpfas.

P. 428–429, 432–433, 436–439 kairėje Hohmeister Conrad – dešinėje didysis magistras Conradas.

P. 438–439 kairėje Michael Kuchmeister – dešinėje Michaelis Kuchmeisteris (p. 364–365 tas pats vardas Michael rašytas lietuviškai Mykolas), kairėje Paulus Bellitzer von Rußdorff – dešinėje Paulius Bellitzeris von Rußdorffas (vardas Paulius kažkodėl parašytas lietuviškai), kairėje Vladislav Jagiellonis – dešinėje Vladislovas Jogailaitis.

P. 440–445 kairėje Hertzog Friedrich – dešinėje hercogas Friedrichas, kairėje Hertzog in Preussen Albrecht Friedrich von Brandenburg – dešinėje Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Frydrichas Brandenburgietis (kodėl ne Friedrichas von Brandenburgas?), kairėje Margg. Georg Friedrich – dešinėje kunigaikštis Georgas Frydrichas, kairėje Marggr. Albrechts Tochter Anna – dešinėje kunigaikščio Albrechto duktė Anna (kodėl ne Ona?), kairėje Joh[ann] Sigmund – dešinėje Jonas Zigmantas, kairėje Georg Wilhelm – dešinėje Georgas Vilhelmas, kairėje Friedrich Wilhelm – dešinėje Frydrichas Vilhelmas, kairėje Michael Koributh – dešinėje Mykolas Kaributas, kairėje die Heyrath des Marggr. Ludwigs mit der Princessin Radziwillin – dešinėje kunigaikščio Ludwigo vedybos su kunigaikštyte Radvilaite.

Ir taip toliau ištisai.

Pridurkime, kad LDK kunigaikščių Radvilų giminės vardas, kilme ir daryba iš pagrindų lietuviškas, lenkiškai rašomas savaip, taigi – neautentiškai Radziwiłł, o lotyniškai – vėl savaip, lotyniškais rašmenimis, nors remiantis lenkiškąja lytimi, Radziwiłł (pavyzdžiui, straipsnyje „Kunigaikščių Radvilų sarkofagai Nesvyžiaus mauzoliejuje“, *Liaudies kultūra*, 2017, Nr. 2, p. 40–45). Ir angliškai šis grynai lietuviškas asmenvardis rašomas ne toks, koks yra lietuviškas, bet išlaikant lenkišką rašybą – Radziwiłł (p. 44, taip pat straipsnio „Nesvyžiaus Radvilų mauzoliejus XVI–XVII a.“ angliškoje santraukoje, p. 37). Gal tad ir mums derėtų rašyti iš tikrųjų „autentiškai“ – taip, kaip rašoma angliškai?

Pavartykime „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ 15-ą tomą „Raštai, antra knyga: Publicistika, recenzijos, iš gyvenimo kronikos ir laiškų“ (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004). Pradžioje – įvadas, pavadinimu „Neslūgstantis rūpinimasis tautosaka“ (p. 5–14). Jame daug lituanistui žinomų pavardžių – Aleksandro

Brücknerio (vardas parašytas lietuviškai, orig. Alexander, pavardė – autentiškai su lietuviška galūne), Augusto Schleicherio (autentiškai su lie. galūne), Eduardo Gizevijaus (pavardė lietuviškai – autentiškai būtų Gisevius), Leopoldo Geitlerio, Adalberto Bezenbergerio (autentiškai), Fridricho Kuršaičio (lietuviškai), Valterio Andersono (lietuviškai).

Toliau – J. Basanavičiaus 1910 m. lenkiškai parašytas straipsnis „Apie lietuvių liaudies dainas“ (*O pieśniach ludowych litewskich*), perspausdintas (p. 17–33) kartu su vertimu, irgi labai patogia: tame pačiame puslapyje viršuje – lenkiškasis originalas, apačioje – lietuviškas vertimas. Užtat labai aiškiai matyti, lengvai palyginama lenkiška ir lietuviška asmenvardžių rašyba. P. 17 lenkiškai rašoma Filipa Ruhiga – lietuviškai Pilypo Rūigio (skliaustuose pridurta „autentiška“ vokiškoji lytis Philipp Ruhig); p. 18 lenkiškai Edward Gisevius – lietuviškai Eduardas Gizevijus, šįsyk nebepriduriant skliaustuose autentiškos lyties (vok. Eduard Gisevius). Kiti asmenvardžiai pagreičiui rašomi tiek autentiškai, tiksliau, lenkiškai (P. von Bohlen, Wilhelm Jordan, prof. Nesselmann, J. I. Kraszewski, prof. A. Schleicher, dr. Löbel, prof. dr. Bezenberger, Christian Bartsch, prof. Leskien, prof. Ludwik Nast, Tezner, van der Meulen), tiek „lietuviškai“ (P. von Bohlen’as, Wilhelm’as Jordan’as, prof. Nesselmann’as, J. I. Kraszewski’s, prof. A. Schleicher’is, dr. Löbel’is, prof. dr. Bezenberger’is, Christian’as Bartsch’as, prof. Leskien’as, prof. Louis [!] Nast’as, dr. Tezner’is, dr. van der Meulen’as). Tačiau kitame puslapyje (19) – jau kitaip, mišriai: lenkiškai Staniewiczza, S. Dowkonta, F. Fortunatowa, Ws. Millera, prof. L. Geitlera, prof. Brugmann’a, Oskara Kolberga, d-ra Bassanowicza, Antoniego Juszkiewicza – lietuviškai [S.] Stanevičiaus, S. Daukanto, F. Fortunatovo, Vs. Milerio, prof. L. Geitler’io, prof. Brugmann’o, Oskaro Kolberg’o (vardas su galūne be apostrofos, pavardė – su apostrofu), d-ro Basanavičiaus, Antano Juškos (Juškevičiaus); lenkiškai paminėtas Adam Mickiewicz ir jo „Konrad Wallenrod“ – lietuviškai Adomas Mickevičius ir jo „Konradas Valenrodas“ (taip pat dar p. 29). P. 21 paminėtas legendinis prūsų dainius lenkiškai Rixelus (czy Ryxel) – lietuviškai Rizelius (ar Rixel), taigi vienas iš galimų vardų aplietuvintas, kitas ne (nors lietuviškai tai Rykselis). P. 28 lenkiškai Sauerwein, Kraszewski, Rhesa – lietuviškai Sauerwein’as, Kraszewski’s, Rėza. P. 30 lenkiškai S. Moniuszki, Reza (Rhesa), Ed. Gisevius’a, Bartscha, A. Juszkiewicza, Ed. Woltera – lietuviškai S. Moniuškos, Rėza, E. Gizevijaus, Bartsch’o,

A. Juškos, Ed. Volterio. P. 31 dar paminėtas lenkiškai Kurschat – lietuviškai Kuršaitis.

Panašiai kitame, irgi lenkiškai parašytame J. Basanavičiaus laiške *Do redakcyi „Niwy“*: p. 79 lenkiškai Narbutt, Kraszewski – lietuviškai Narbutas, bet Kraszewski's; p. 83 lenkiškai Sryjkowski, Gwagnin, Łasicki – lietuviškai Strykowski's, Guagnini's, Lasickis ir t. t.

Kaip matyti, lenkiška rašyba irgi anaiptol ne „autentiška“ (dėl jos nereikia kaltinti Basanavičiaus!). Tačiau mums svarbi ne XX a. pradžios lenkiška rašyba, bet šiuolaikinė lietuviška, o ji – visiškai nesisteminga, suvelta ir savavališka. Redaktorius, žinoma, mušis į krūtinę žinąs „tikrąsias taisykles“, tačiau kiekvieno jos bus skirtingos. Neišvengiamai apeliuojama į kažkokį ypatingą, kone ezoterinį „žinojimą“: kuris iš autorių gal laikė save lietuviu, kuris gal turėjo lietuviško kraujo, kuris gal buvo palankus lietuviybei ir tuo „nusipelnė“ būti rašomas lietuviškai (čia jau „pagarba“ asmenvardžiui apsiverčia!), o kurį tiesiog jau „įprasta“ rašyti lietuviškai. Vien tam, kad paprasčiausiai galėtum pasirinkti tarp s ir z, tarp zz ir c ir panašiai. Todėl sakau: lietuviškai rašyti neįmanoma! Tad gal gana žaisti tautą ir valstybę su savo valstybine kalba ir raštu!

Lietuviškai rašytuose J. Basanavičiaus straipsniuose asmenvardžių rašybos išvis neliečiu, nors iš jos matyti jau tuomet, daugiau nei prieš šimtą metų, lietuvi kamavęs tas pats neapibrėžtumas, blaškymasis ir sistemos ilgesys (ypač žr. 96–97, 147, 256 ir 278). XX a. antroje pusėje klausimas lyg ir buvo išspręstas, daugiau mažiau nusistovėjusi lietuviška asmenvardžių rašyba. Tačiau ji pasirodė tebuvo sovietinė propaganda! O dabar vėl viskas stojo į savo vietas: apsisprendime pagaliau ir išvis meskime tuos nevykusius, nepatogius, juokingus lietuviškus rašmenis! Ir nebesukdami sau galvos rašykime bet kuria iš tikrų kalbų! Tik kuria dabar? Lenkų, vokiečių ar jau anglų? Et, praleidome tokią progą saugiai sulenkėti! Bet gal dar nevēlu?

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidžiamo mokslinio tęstinio leidinio „Tautosakos darbai“ 55-ame tome p. 229 užtinkame pagrečiui itin autentiškai paminėtus dviejų žymių XX a. pradžios mokslininkų folkloristų, vokiečio ir čeko, asmenvardžius – Johanneso Bolte'ės ir Jiřío Polívkos. Sukrečia tai, kad čia pat nurodoma vokiškai išleistos jų abiejų bendrai parengtos knygos antraštė, kurioje greta vokiečio Johannes Bolte čekas pasirašo Georg Polívka, taigi savo

vardą pats parašo vokiškai! Lyg niekur nieko! Tai gal vokiškoji jo vardo lytis būtų autentiškesnė? Ką darytume, jeigu lietuviškai jis būtų pasirašęs Jurgiu?

O juk toks atvejis yra. Kad jau rašome asmenvardžius pagal grafinį „autentišką“ jų pavidalą, tai rašykime visus – ir nelietuviškai savo vardą rašiusių lietuvių, kaip Jurgis Gerulis, vokiškai rašęs Georg Gerullis. Užtat kitąsyk jis šitaip tvarkingai ir rašomas greta kitų – vokiškai su lietuviškomis galūnėmis: Georgas Gerullis, Christianas Stangas ir t. t. (*Res humanitariae*, XXI, p. 77 ir toliau).

Vieno jau užsiminto istoriko straipsnyje „Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą“ (*Lietuvos pilys 2008 = Lietuvos pilys*, IV. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinis kultūrinis rezervatas, 2009, p. 112–127) Jerzy Ochmański parašytas lenkiškai (pavardė – su lietuviška galūne, vadinasi, linksniuojama, vardas – ne), o štai Tomas Volsingemas – lietuviškai (tiesa, skliaustuose priduriant angliškąją lytį Thomas Walsingham). Panašiai (p. 114–115) „šiuolaikiniai“ tyrinėtojai E. bei W. Hołubowicziai ir M. Morelowski rašomi lenkiškai, prie pavardžių priduriant lietuviškas galūnes, XV a. gyvenęs, taigi tikrai ne „šiuolaikinis“ prancūzas G. de Lannoy – prancūziškai (lietuviškai būtų Lanua), o XVII a. vyskupas Mykolas Zienkovičius – lietuviškai (tik turėtų būti Zenkovičius).

Kapitalinis parodos katalogas „Baltų menas“ (Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2009) – dvikalbis: tekstas visur dviem skiltimis, vienoje – lietuviškai, kitoje, greta – angliškai. Todėl ir asmenvardžiai pagrečiui rašomi savaip, pavyzdžiui, p. 18: Liudvikas Kšyvíckis ir Ludwik Krzywícki. Tokios tvarkos galėtų ir būti laikomasi: lietuviškame tekste – lietuviškai, o greta angliškame – pagal „autentišką“ rašybą. Bet kadangi mes nebeturime nuoseklios, sistemiškos lietuviškos asmenvardžių rašybos, šitaip nebeišeina, ir p. 67 lietuviškame stulpelyje jau atsiranda Ludwikas Krzywícki.

Dar keli pavyzdžiai, kaip mums dabar beišeina.

P. 19 lietuviškai: „Remiantis labiausiai paplitusiomis teorijomis (M. Gimbutienės, P. Bosch-Gimperos, G. Devoto, J. P. Mallory, T. V. Gamkrelidzės, V. V. Ivanovo ir kt)...“ – angliškai: „According to mostly widespread theories

(those of M. Gimbutienė, P. Bosch-Gimpera, G. Devotas, J. P. Mallory, T. V. Gamkrelidze, V. V. Ivanov, etc.)...“ Kad Marija Gimbutienė Vakaruose yra Maria Gimbutas, galima nežinoti. Bet pavardė Devoto parašyta neabejotinai lietuviškai, kilmininko linksniu, todėl vardininkas išeina Devotas. Deja! Tai italas Giacomo Devoto. Iš kur vertėjai žinoti, kad pagrečiui su gana lietuviškai atrodančiais asmenvardžiais vienas staiga bus parašytas „autentiškai“ ir net be lietuviškos galūnės? Nes juk sistemos nėra! Tik J. P. Mallory be „problemų“. O rusiškai rašiusio kartvelo Gamkrelidzės –ė galūnėje – irgi neabejotinai lietuviška, nes niekas pasaulyje daugiau tokios raidės neturi.

P. 61 lietuviškame stulpelyje užtinkame tiek Pitėją, tiek Pytėją (ang. Pytheas), tiek lietuviškai parašytą Vulfstaną (ang. Wulfstan), tiek „autentiškai“ parašytą J. Voigtą, kuris lietuviškai būtų Foigtas. P. 513 Wulfstanas jau rašomas angliškai su lietuviška galūne, o jo santykinai bendraamžis Saksas Gramatikas – lietuviškai (angliškame stulpelyje Saxo Grammaticus). P. 522–523 Livonijos ordino magistras Andrius Štirietis (Andreas von Stierland) parašytas lietuviškai, o to paties amžiaus karys ir keliautojas iš Prancūzijos (anksčiau jau užsimintas), lygiai taip pat pagal vietovardį sudaryta pavardė Ghillebert’as de Lannoy – prancūziškai. Toliau (ligi p. 530) daugybė asmenvardžių (tarp jų Jonas Dlugošas – Jan Długosz, Chadži Girėjus – Haji Girei ir kiti) parašyta lietuviškai, tik be išimčių Ghillebert’as de Lannoy ir Vytauto Didžiojo juokdario Henne’s vardas atseit „autentiškai“.

„Autentiškai“ kai kur rašomi ir vietovardžiai, kaip Sösdala (p. 425, 437), vokiškai net Greibau Semboje (p. 437).

P. 584 lietuviškame stulpelyje „autentiškai“ parašytas Carlas Engelis, o p. 609 lietuviškai Teodoras Narbutas, Eustachijus ir Konstantinas Tiškevičiai, Adomas Honoris Kirkoras, Juzefas Ignacas Kraševskis, Mykolas Eustachijus Brenšteinas, Juozapas (nebe Juzefas!) Ozemblovskis, Motiejus Pšibilskis – visų jų lenkiškos pavardės matyti greta angliškame stulpelyje. Lietuviškai lenkiškos ir vokiškos (kaip Kristupo Hartknocho) pavardės rašomos ir toliau, ligi p. 612, kur staiga atsiranda Walteris Bothe, ir tada (p. 613) jau eina Louis Pierre’as Bichebois, Victoras Adamas Isidore’as Deroy, Philippe’as Benoit, Francois (raidelė! – turi būti ç) Grenier, Adolphe’as Lafosse’as, o iškart po jų – vėl lietuviškai Kanuto Rusecko, Karolio Ripinskio, Alberto Žameto, Antano Zaleskio ir kitų lenkiškos pavardės („autentiškos“

visada greta angliškajame stulpelyje). P. 615 jos vėl pakartojamos lietuviškai, o drauge su jomis – Hippolyte’as Moulinas ir Franzas Kellerhovenas. Ir taip toliau ligi p. 624, kuri vainikuoja vienas po kito Jano Nepomuceno Bobrowicziaus – lenkiškai ir Juzefo Ignoto Kraševskio – lietuviškai parašyti asmenvardžiai (angliškame stulpelyje abu, žinoma, lenkiškai). Lucijos Okulicz-Kozaryn vardas p. 640 parašytas lietuviškai, o pavardė lenkiškai (angliškame stulpelyje Łucja).

Pažymėtinas Jono Kazimiero Vilčinskio atvejis, kurio asmenvardis angliškai nuosekliai (p. 610, 612, 615, 653) rašomas lenkiškai, Jan Kazimierz Wilczyński – netgi išnašų lape, kur paaiškinta, kad Jonas Kazimieras Vilčinskis gimė 1806 m. Jasionyse netoli Utenos, taigi buvo lietuvis, negana to, per gyvenimą pasirašinėjo bent keliomis kalbomis: lenkiškai, prancūziškai, rusiškai. Susidaro įspūdis, kad jei bent kartą esi užrašytas lenkiškai – viskas, tokia nuo šiol ir bus tavo vardo „autentiškoji“ lytis. Panašiai T. Daugirdas – aki-vaizdžiausiai lietuviškas asmenvardis, lietuviškesnį sunku sugalvoti – angliškame stulpelyje rašomas T. Dowgird (p. 653).

Dar knieti paminėti p. 615 atspausdintą XIX a. atviruką, vaizduojantį legendinę Prūsų Krivio Krivaičio šventyklą Romuvą, su prierišu trimis kalbomis – lietuvių, latvių ir lenkų. Lietuviškai parašyta: *Dievų Ramuva Prusuose su amžinu ugniu po Kryvų-Kryvaičio priežiūrą*. Latviškai: *Romovas swehta weeta Prusija ar deewa bildem un muhschigo uguni, sem Kriwu-Kriweita apgahdibas*. Lenkiškai: *Romowe w Prusah z bogami, wiecznym ogniem przez Kriwe-Kriweitę strzeżonym*. Šalia – šiuolaikinis angliškas vertimas: *The gods’ Romowe with the eternal fire overseen by Kriwe Kriwaitis*. Nekalbant apie vertimą, dabar rūpi asmenvardis. Viena vertus, jis sulietuvinta priesaga *-aitis*, kita vertus, su dviguba *w*. O kaipgi kitaip – juk mes be dvigubos *w* nenurimsim, ar ne?

Žymios mūsų tautosakininkės ir mitologės straipsnyje „Lietuvių deivė Krūminė ir jos atšvaitai slavų tradicijose“ (*Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos*. Vilnius: Versmė, 2014, p. 306–325) p. 308–311 rašoma Jozefas Ignacas Kraszewskis (lenkiškai su lietuviškomis galūnėmis) ir čia pat lietuviškai T. Narbutas (lenkiškai „autentiškai“ Narbutt), toliau Wilhelmas Mannhardtas (vokiškai su lietuviškomis galūnėmis) ir čia pat lietuviškai M. Strykovskis (lenkiškai Srykowski), toliau Jonas Krečinskis (lietuviškai), Hermannas Useneris (vokiškai – lietuviškai

Hermanas Uzeneris) ir vėl šalia M. Strykovskis, toliau Aleksandras Brückneris (vardas lietuviškai, nes autentiškai Alexander, pavardė – autentiškai su lie. galūne) ir kitame puslapyje, žinoma, lietuviškai Jokūbas Brodovskis, nors jis pats taip niekada nepasirašinėjo, o tik Jacob Brodowski, Brodowski ar Brodowskŷ.

Kitame tos pačios autorės straipsnyje „Saulės ratų ir jos laivo mitiniai vaizdiniai: šviesulys paros cikle“ (*Tautosakos darbai*, t. 54, 2017, p. 13–25) rašoma Enėjas Silvijus Piccolominis (autentiškai Aeneas Silvius Piccolomini, lietuviškai būtų Enėjas Silvijus Pikolominis), Erazmas Stella (autentiškai Erasmus Stella, lietuviškai Erazmas Stela), Jonas Dlugošas (le. Jan Długosz), Martynas Kromeris (le. Marcin Kromer), Aleksandras Guagninis („autentiškai“ – Alexander Guagnini, Guagnino, Gvagnini, Gvagninius, Quagninus ir t. t., lietuviškai – Aleksandras Gvanjinis, tas pat kitos autorės straipsnyje tame pačiame leidinyje (p. 112): Johannas Davidas Wundereris (autentiškai su lietuviškomis galūnėmis), Salomonas Henningas (irgi), Wolfgangas Christophoras Netellhorstas (irgi), Balthazaras Rusovas (autentiškai būtų Balthasar Russow, lietuviškai – Baltazaras Rusovas) ir čia pat lietuviškai Galeacas Mareskottis (itališkai Galeazzo Marescotti). Ir t. t.

Autorės nesauvaliavo, tai ne jų klaidos – šitaip kalbininkų sprendimu asmenvardžiai rašomi kapitaliniame keturtomyje „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai“. Jį daug anksčiau skaitydamas buvau įsitraukęs į turinį, tad asmenvardžiai man tuomet tiesiog praslydo pro akis, o dabar iš naujo dėl jų visus keturis toms nuosekliai peržiūrėti būtų per sunkus darbas, kurio rezultatai ir taip numanomi.

Tame pačiame „Tautosakos darbų“ tome dar užtinkame lietuviškai parašytą Johaną Gotfrydą Herderį (p. 162) ir čia pat (p. 163) jį parašytą autentiškai su lietuviškomis galūnėmis – Johannas Gottfriedas Herderis. Tame pat p. Pilypas Ruigys rašomas lietuviškai, skliaustuose nurodant „autentišką“ lytį Philipp Ruhig. Toliau (p. 164) vokiečių kilmės latvių rašytojas, kalbininkas Gothardas Frydrichas Stenderis parašytas tik lietuviškai, nenurodant jokios „autentiškos“ lyties (vokiškai jis buvo Gotthard Friedrich Stender, latviškai – Gothards Fridriks Stenders), o lenkas Tadas Čackis – lietuviškai (skliaustuose priduriant Tadeusz Czacki). P. 178 lietuviškai rašomas ir Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer), o p. 179 – vokiškai su lietuviškomis galūnėmis Johannas Gustavas Büschingas ir Antonas Friedrichas Büschingas. P. 185 Johannas Christophas

Adelungas, p. 186 vokiškai su lie. galūne Lessingas, lietuviškai serbas Vukas Karadžičius (skliaustuose priduriant Vuk Stefanović Karadžić – nors labai abejoju, ar tai serbiški rašmenys) ir vien lietuviškai prancūzas Klodas Forelis (autentišką lytį C. Fauriel tenka numanyti iš prieš tai paminėto jo parengto leidinio). P. 190 nežinia kaip pasirašinęs (lenkiškai ar ukrainietišškai) Pranciškus Siarčinskis ir čekas Ladislavas Čelakovskis rašomi vien lietuviškai, o lenkas Bogumiilas Lindė – mišriai (vardas autentiškai su lietuviška galūne, o pavardė lietuviškai, nes lenkai neturi *é*). P. 191 prie Ladislavo Čelakovskio užtinkame skliaustuose nurodytą čekišką lytį Ladislav Čelakovský (ačiū Dievui, lietuviškoji nuo jos nedaug skiriasi), o Jenischas parašytas vokiškai su lietuviška galūne. P. 192 Bogumilas Lindė jau parašytas visai lietuviškai, o Peteris Köppenas – nežinia kokia kalba (su lietuviškomis galūnėmis), nes čia pat išnašoje paaiškinta, kad tai rusų bibliografas Piotras Keppenas, kurio rusiškai parašytas darbas buvo išverstas į lenkų kalbą (tad veikiausiai ten jis ir virto „autentiškuoju“ Peteriu Köppenu). Beje, geminatų (dvigubų priebalsių) mes nerašome, tad lietuviškai turėtų būti Piotras Kepenas. Tame pačiame puslapyje dar minimas kažkoks Vateris, iš kurio parašymo neįmanoma suprasti, ar tai lietuviškai parašytas Wat(t)eris, ar „autentiškai“ parašytas lie. Fateris. Neįmanoma todėl, kad nėra jokios sistemos – nei vienokios, nei kitokios.

Įvadiniuose straipsniuose į kapitalinį mokslinį leidinį „Lietuvių mįslės: Rinktinė“ (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018) asmenvardžiai rašomi ištikimai laikantis jovalo antisistemos. P. 11 latvių folkloristės Almos Ancelānės, la. Alma Ancelāne, asmenvardis rašomas mišriai – p. 11 Alma Ancelānē, p. 13 du kartus skirtingai: Alma Ancelanē (lietuviškai) ir A. Ancelānē (mišriai). Toliau (p. 16–17) Archeris Tayloras pelnė „autentišką“ rašybą su lietuviškomis galūnėmis, o Viljamui Normanui Braunui teko lietuviška. P. 23 Snoris Sturlusonas rašomas lietuviškai (autentiškai Snorri), o p. 25 Leea Virtanen – autentiškai. P. 28 Arnoldas van Gennepas – autentiškai su lie. galūnėmis, o p. 35–41 Frydrichas Pretorijus, Matas Pretorijus, Kristijonas Štimeris, Teodoras Lepneris, Mykolas Merlinas, Jokūbas Brodovskis, Augustas Šleicheris, Gotfrydas Ostermejeris, Pilypas Ruigys, Ambraziejus Kašarauskis, Adalbertas Becenbergeris, Frydrichas Bekeris, Karolis Glogau – visi lietuviškai. P. 47 Antti Aarnės asmenvardis – mišriai: vardas

visai autentiškai, nè nelinksniuojant, o pavardė su lietuviška galūne -ė. P. 48 A. Tayloras – autentiškai su lie. galūne, A. Šleicheris – lietuviškai. P. 53 A. Tayloras vėl taip pat, o Roberto Lehmanno-Nitsches pavardė (šitaip kilmininko linksniu) palieka klausimų. Paskui dar (p. 360) rusas Владимир Пропп lietuviškai parašytas Vladimiras Proppas – su lietuviškai nerašoma geminata šaknyje. Angliškai rašomi ir kai kurie „tarptautiniai“ terminai, kaip antai Zeno koanai (p. 11) – lietuviškai dzeno koanai.

Įdomiame žinomo autoriaus straipsnyje „Gedimino kodas“ (*Kultūros barai*, 2020, Nr. 10, p. 71–84) Williamas Shakespeare’as rašomas angliškai, autentiškai su lietuviškomis galūnėmis (p. 71); Markvardas Zalcbachas – lietuviškai (p. 74–75); Janas Długoszas – lenkiškai su lietuviškomis galūnėmis (p. 78, 83); Motiejus Strijkovskis – lietuviškai (p. 78–79); Jonas Lasickis – lietuviškai (p. 81); kažkoks italas Pranciškus – lietuviškai, Julijus Cezaris, žinoma, – lietuviškai, Bona Sforza ir Alessandras Pesseti – itališkai, pastarojo vardas su lietuviška galūne, pavardė – be (p. 83); galiausiai Herberšteinas – vėl lietuviškai (p. 84).

Kokiu pagrindu, kuo remiantis kai kurie asmenys taip „diskriminuojami“? Ir kurie, tiesą sakant, diskriminuojami, o kurie – pagerbiami?

AKIVAIZDI IŠVADA

Jokios asmenvardžių rašymo sistemos lietuviškoje raštijoje nebėra. Tas pats asmenvardis gali būti rašomas arba „autentiškai“, arba lietuviškai priklausomai nuo sunkiai nuspėjamų, perdėm subjektyvių sumetimų, kas yra „įprasta“, „tradiiciška“, o kas ne. Netgi tokie žymūs asmenys kaip Martin Luther tuo pat metu gali būti rašomi tiek Martinas Lutheris, tiek Martynas Liuteris, ir abi lytys pateisinamos: viena – nes autentiška, kita – nes įprasta, tradiciška.

Galima būtų išvis atsisakyti asmenvardžių lietuvinimo, lietuviškos visų asmenvardžių rašybos, tik tada netrukėtų paaiškėti, kad daugelis autorių įvairiomis kalbomis (vokiečių, lenkų, lotynų, pastaruoju metu jau ir anglų) juos rašė ir teberašo skirtingai, kad jokios vienos „autentiškos“ jų formos išvis nėra. Taigi ir „autentiškos“

asmenvardžių rašybos sistema neįmanoma – nes tai ne sistema, o subjektyvią atranką įteisinęs chaosas.

Dėl to nori nenori tenka pripažinti, kad – jeigu vis dėlto dar nedrįstame išvis atsisakyti lietuviško rašto – vienintelė įmanoma asmenvardžių rašybos sistema yra juos visus rašyti lietuviškai. Be išimčių. Tuomet ilgainiui nusistovėtų daugiau mažiau griežtos, tolydžio griežtėjančios taisyklės, būtų galima sudaryti išsamią, tolydžio papildomą viešai prieinamą atitikmenų lentelę, kurioje susiradus nelietuvišką asmenvardį iškart šalia būtų matyti lietuviška jo rašyba, ir atvirkščiai – susiradus lietuviškai parašytą asmenvardį iškart šalia būtų matyti jo autentiška lytis arba net kelios lytys skirtingose kalbose.

Žinoma, lieka galimybė ir atsisakyti bet kokios asmenvardžių rašybos sistemos ir juos rašyti taip, kaip kam užeina ir išeina. Tuomet tie, kas palankesni lietuvybei, juos lietuvinis kaip tinkami, kaip išmanys, o tie, kuriuos kankina tautinis nevisavertiškumas, rašys visais įmanomais rašmenimis, su pasimėgavimu griaudami, ardydami lietuvišką daiktavardžių linksniavimą ir lietuvišką raštą. Tiesą sakant, dabar kaip tik taip ir yra.

SPELLING OF PERSONAL NAMES: A “PROBLEM” THAT IT IS TIME TO “SOLVE” PART I: LITHUANIAN STUDIES

Dainius RAZAUSKAS

The article raises the issue of writing (transcribing) of foreign personal names in Lithuanian texts. It is noted that we do not have a unified system, according to which it is clear when and what personal names are written in authentic form and when – in Lithuanian. Arguments used by authors or editors are overly subjective and difficult to predict. Even famous individuals like Martin Luther can be written simultaneously as Martinas Lutheris and Martynas Liuteris. Numerous examples of academic publications are used to support these statements. It is considered that the “Lithuanianisation” of personal names could be abandoned entirely, but it would soon become clear that many authors in different languages (German, Polish, Latin, recently also English) wrote and continue to write them differently. Therefore, according to the author, the only possible system of personal names is to write all personal names in Lithuanian. No exceptions. In the long run, the rules on their transcription will become more or less strict, and gradually becoming stricter.

TAMARĄ SUDNIK PALYDINT

1939 01 17–2021 03 05

Vladimiras Toporovas, jo dukra Ana, Tatjana Civjan ir Tamara Sudnik Vilniuje 1979 m.

2021 m. kovo 5 d. Maskvoje iškeliaavo anapus Tamara Michailovna Sudnik – negausaus maskviečių baltistų būrelio, įkurto ir vadovauto Viačeslavo Ivanovo su Vladimiru Toporovu, narė, daugiametė tęstinio leidinio „Baltų-slavų tyrinėjimai“ (*Балто-славянские исследования*) redkolegijos sekretorė. T. Sudnik gimė 1939 m. sausio 17 d. Vitebske, žinomo baltarusių kalbininko Michailo Sudniko šeimoje. Baigusi Maskvos universiteto Filologijos fakultetą, ji įstojo į Rusijos mokslų akademijos Slavistikos instituto aspirantūrą (doktorantūrą) ir disertacijos vadovo V. Toporovo iš karto buvo išsiųsta ekspedicijon į Lietuvą. Galima sakyti, kad T. Sudnik buvo viena iš baltų-slavų tyrinėjimų Maskvoje pradininkų. 1964 m. Slavistikos institute įvyko konferencija „Lingvo- ir etnografijos bei arealinės dialektologijos problemos“ (*Проблемы лингво- и этнографии и ареальной диалектологии*), kurioje T. Sudnik kartu su V. Toporovu ir Svetlana Šur (būsimąja Tolstaja) perskaitė pranešimą apie baltų-slavų kalbų užimamos teritorijos pietinę dalį, nubrėžusį svarbiausias baltų-slavų tyrimų problemas ir metodus. Vėliau šis pranešimas buvo paskelbtas kaip straipsnis¹.

Per dialektologijos ekspedicijas, tarp jų ir į lietuviškas salas Baltarusijoje, surinkta medžiaga

tapo pagrindu T. Sudnik daktaro (anuomet vadinaamojo kandidato) disertacijai, kurią ji apgynė 1971 m. ir kuri 1975 m. buvo išleista kaip monografija „Lietuvių-slavų paribio tarmės“ (*Диалекты литовско-славянского пограничья*). T. Sudnik darbai buvo pirmasis bandymas aprašyti lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbų sąveiką fonologijos lygmeniu baltų-slavų paribyje, kur pati kalbinė padėtis lėmė daugelį tipologiškai panašių bruožų šių trijų kalbų struktūroje ir kur susidarė lingvogeografinė vienovė, būdinga kalbų sąjungoms. Daugiamečio lauko tyrimo lietuvių-slavų paribyje vaisiumi tapo kompleksinis Tamaros Sudnik ir Lidijos Nevskajos pranešimas, skaitytas 1978 m. slavistų suvažiavime ir pavadintas „Dialektiniai kontaktai dabartinio etnolingvistinio baltų ir slavų paribio zonoje“ (*Диалектные контакты в зоне современного балтийско-славянского этноязыкового пограничья*), o dar stambesnis šio darbo apibendrinimas, įtraukiant ir Balkanus, buvo bendras Tamaros Sudnik ir Tatjanos Civjan pranešimas kitame slavistų suvažiavime (1983 m.), pavadintas „Dėl tipologinio dvikalbystės mechanizmų palyginimo (baltų-slavų ir Balkanų kalbų sąjungos)“ (*К типологическому сопоставлению механизмов двуязычия (балто-славянский и балканский языковые союзы)*).

Dar vienas didžiulis T. Sudnik nuopelnas – kitados pagarsėjęs, netgi „kultiniu“ tapęs minėtas tęstinis leidinys „Baltų-slavų tyrinėjimai“,

1 Судник, Т. М., Толстая, С. М., Топоров, В. Н. К характеристике южной части балтийско-славянского языкового союза. // *Советское славяноведение*, 1967, № 2.

T. Sudnik ir jos vyras
J. Kazakovas su sūnumi
1967 m.
Nuotraukos iš šeimos
archyvo.

įsteigtas 1980 m. Kiekvieną tomą sudarant teko nerimauti, ar tik jis nebus paskutinis, nes leidyba visuomet susidurdavo su daugybe kliūčių. Tačiau redkolegijos narių, vadovaujamų V. Ivanovo, ir ypač didžiulėmis nuolatinėmis atsakingos sekretorės (ji rengė leidinį spaudai) T. Sudnik pastangomis „Baltų-slavų tyrinėjimus“ kurį laiką (iki 1989 m.) pavyko išleisti kone kasmet. 2004 m. už nuopelnus baltistikai Tamara Sudnik gavo Jurgio Baltrušaičio premiją, įsteigtą Lietuvos Respublikos ambasados Rusijos Federacijoje.

T. Sudnik palaikė ne tik mokslinius, bet ir artimus draugiškus santykius su daugeliu Lietuvos kalbininkų: Bronislava Kербelyte, Norbertu Vėliumi, Valerijumi Čekmanu, Vytautu Vitkausku, Aloyzu Vidugiriu, Kaziu Morkūnu ir kitais. Net jai jau palikus Slavistikos institutą 1990–ųjų pabaigoje, vien paminėtas jos vardas tarp Lietuvos kalbininkų atidarydavo visas duris ir atverdavo širdis.

Paskutiniuosius 20 metų Tamara Sudnik nebeužsiėmė baltistika – dirbo vertėja ir literatūrine redaktore Šv. Trejybės Sergijaus Lavros leidykloje, kur jai pavyko atskleisti daugybę iki tol nežinomų rusų dvasinės raštijos paminklų ir parengti spaudai aibę unikalių leidinių. Taip pat ji buvo užsiėmusi anksti šį pasaulį palikusio savo vyro – vieno iš itin jaudinančių, išskirtinių rusų rašytojų Jurijaus Pavlovičiaus Kazakovo – paveldu: prižiūrėjo jo archyvą, rengė spaudai neskelbtus jo rankraščius, juos komentavo. 2008 m. išėjo jos parengtas rašytojo darbų tritomis.

Iki pat gyvenimo pabaigos T. Sudnik pasižymėjo ypatingu kuklumu ir vidiniu tyrumu, vengė viešumo ir niekada neužsimindavo apie

savo nuopelnus. Dėl to netgi sunku bus sudaryti jos darbų bibliografiją. O jie tikrai įnešė didžiulį įnašą į Rusijos baltistiką ir tuo pasitarnaus dar daugeliui baltistų kartų. Skaitytojai dar ilgai naudosis ir jos pasiaukojamo redaktorės bei leidėjos darbo vaisiais. Šiltus ir šviesius jausmus dar ilgai kels prisiminimai apie Tamarą Michailovną Sudnik tiems, kas ją pažinojo asmeniškai. Pertariant jos vyro žinomo kūrinio metaforą, jos sielos šviesa kaip žvakelė dar ilgai spindės mūsų širdyse².

Marija ZAVJALOVA

SAYING GOODBYE TO TAMARA SUDNIK

0/17/1939–03/05/2021

In memoriam Tamara Michailovna SUDNIK, editorial secretary of the multi-annual publication *Балто-славянские исследования* [Research of the Balts-Slavs] is a member of the Baltic Studies group in Moscow, founded and led by Viačeslav Ivanov and Vladimir Toporov. In the 1960s, she participated in dialectological expeditions to Lithuanian villages, and in 1975 published a monograph “Lithuanian-Slavic border dialects”. This was the first attempt to describe the interaction of Lithuanian, Belarusian and Polish at the phonological level on the Baltic-Slavic border. She later studied the interactions between the Baltic-Slavic and Balkan languages. In 2004, she was presented the Jurgis Baltrušaitis Award, established by the Embassy of the Republic of Lithuania to the Russian Federation, for merit in Baltic Studies.

2 „Žvakelė“ („Свечечка“) – vienas iš žymiausių ir poetiškiausių Jurijaus Kazakovo apsakymų, kritikų nuomone, tai viena iš Rusijos novelistikos viršūnių. Apsakymą rasite: <http://knigosite.org/library/read/41381>.

„PURPT IŠ STERBLĖS IR BĖGČIU TOLYN KAIP PAMOKINTI“

*Pasakoja Vanda EINORYTĖ-KUČINSKIENĖ, gimusi 1922 m. balandžio 17 d.
Urnėniškio kaime, Vabalninko valsčiuje.*

Vanda Kučinskienė. Apie 2008 m. Edžio Jurčio nuotrauka.

■ TĖVAI – NIKODEMAS EINORIS, PAULINA DOVYDĖNAITĖ-EINORIENĖ

Tėytė buvo mažiausias iš septynių vaikų šeimoj. Gyveno Šilalio kaime šalia Vyžuonos. Mokėjo plaukt. Niekas beveik tais laikais nemokėdavo. Tie namai buvo statyti dar jo senelio, mano prosenelio. Lankė bažnyčios chorą ir ten susipažino su momyte, Paulina iš Pavyžuonių kaimo, irgi daugiavaikės šeimos, irgi prie Vyžuonos gyveno, tik kitoj jos pusėj. Pasakojo, kad važiavo Kaunan koncertuot abudu su tuo choru. Tais laikais – oho, žinai!

Mano bobutė labai nenorėjo, kad jie apsiženytų. Kartų momyta išdžiaustė drobes pievoj prie Vyžuonos. O tėytė mislijo, kad jau momyta atais tų drobių ir surinkt. Tai pririnko obuolių, surišo skarelan, atėjo prie tų drobių, pats susivyniojo iš galo vienon drobėn ir laukia. O atėjo bobutė,

momytės mama. Traukia traukia tų drobį, negali patraukt! Paskui žiūri – tėytė gi! „Och, tu prakvostai!“ – kad ėmė šaukt, tėytė, visus obuolius pametys, kad davė bėgt... Tai juokdavos ir juokdavos pasakodamas.

Kai jo tėvas mirė, tėytė liko ūkyje vienas, kiti buvo išleisti mokslan arba išėję užkuriuos. Bet jam reikėjo atidalint dalį, tai jis pardavė namus ir pirko perpus su broliu žemę Urnėnišky. Paskui iš brolio dar nuomojosi, anas nedirbo visai. O tėytė pasistatė namus ir ten gyveno visą gyvenimą – iš pradžių su momyte Paulina, sugyveno dešimt vaikų, paskui, kai momytė mirė nuo tuberkuliozės, jai gi buvo tik keturiasdešimt penki metai, ir tėytė dar jaunas, šeima didelė, tai vedė dar du kartus. Pirmoji pamotė irgi buvo ligonis, irgi greitai numirė. Su antra pamote tėytė dar sugyveno Levuką. Abi pamotės dar turėjo savų vaikų.

APIE ŽENKLUS

Buvo ar kovo, ar vasario mėnuo tais metais, kai labai šaudė žydus, turbūt 1941-ais. Mes su sese Aldona išsiruošėm į mišką – būdavo, sugalvojam ir einam abidvi pabraidžiot. Klampojam keliuku ir matom – ant karklų tokie keisti, mediniai žiedai, minkšti dar, ne tokie sudžiūvę, kaip jau vasarą paskui būna, tamsiai raudoni, beveik kaip pinavijos. Tiek gi nustebom, kaip ten atsitiko, kad nigdi nebuvom mačiusios tokios keistenybės, ir niekas nebuvo iki tol matęs. Prisiskynėm tų šakų, parsinešėm namo. Tėtytė apžiūrėjo ir sako: „Žiūrėkit, vaikai, karklai rožem pražydo, čia nuo žmonių kraujo, šitiek nekaltų iššaudė!“ Sukvietė kaimynus, tie irgi dyvijus, ir visi galvom linksi – dar bus kraujo, oi, bus. Ogi tie karklai, pasirodo, kasmet šitaip žydi, ne visi, bet kai kurie. Bet pamatėm juos tik tada, kai žydus šaudė.

Karo pradžioj, dar frontui nepriartėjus, pasirodė šiaurės pašvaistė. Nežinojom gi, kas tai – visas dangus taip navatnai, taip ilgai švietė. Išėjom visi laukan išsigandę – tėvelis, mes, vaikai, ilgai stovėjom, žiūrėjom išsižioję, amo netekę. Tėtytė ir tadu sakė: „Bus karas, vaikai. Ilgas ir kruvinas karas.“ Taip ir buvo.

APIE DOVYDĖNŲ BOBUTĘ

Dovydėnienė irgi buvo labai dievobaiminga, pranciškonų tretininkė, bet ne davatka. Eidavo ir eidavo pas gimdančias moteris, mat pribuvėja būdavo – visų svietų aplakstydavo. Visada būdavo ant juosmenio užsirišus tokį didelį rožančių, virvę su mazgais. Kur tik eina, vis tą rožančių kalba. Būdavo, lesina vištas ir šaukia: „Tėve mūsų, kurs esi danguje, štiš, prakvostai, bestija tu, kur puoli po kojom, teesie šventas tavo vardas, ak, tu, gyvate, kur lendi krūmuos, nematai, padėtas bliūdelis sųsparoj, teateinie tavo karalystė...“ Ant kaklo du rožančiai, kur tik eidavo, vis melsdavos. Iš Čedasų nuėjo pėsčiomis Panevėžin turėdama septyniasdešimt su viršum metų. Abi su savo seserim. Atgalioėjo kitądien ir nakvojom pas mus Urnėnišky, tai tėtytė vežė Pandėlin. Kažkoks teismas buvo Panevėžy, tu pamislyk, teisybėsėjo ieškot, kažkas kažko ten nepasidalijo, kažkam kalėjimas grėsė – negaliu pasakyti. Ilgom sparnyčiom, palaidom nažutkom, per pilvą visa eilė guzikų, basos, biškį apsiauna ir vėl basom – batus taupo. Per Žaliųjų [girių] abiėjo, labai bijodamos, nes būdavo tadu vilkų ir žulikų, užstodavo dažnai žmones.

Klausia, atsimenu, mus, vaikus, pasigavus tada: „Ar pamotė gera, ar neskriaudžia?“ Neatsimenu, kad būtų mane skriaudus. Gal pabardavo kartais, bet nepiktai: „Kad tau nogla, ar tu nebaigsi čia paškudytis?“ Sakydavo vis, kad žydui parduos. Atvažiavo vienąkart žydas supirkt skudurų. Bobutė su Seliute buvo bažnyčioj, namuos tik dėdė Jonas, sūnus jos gi. Aš tuoj po lova. Bobutė neplautus rūbus ant spintos sumesdavo. Guliu palovy ir matau, kad dėdė Jonas tempia nuo tos spintos rūbus žydui, ir su tais skudurais mano baltus marškinėlius paima, kuriuos bobutė neseniai pasiuvo. Pačiuopo ir duoda tam žydui. Kų tik rado, viską sugriebė ir atidavė. Dar buvo bobutės išausta tokio gražaus milo. Atvyniojo didžiausią šmotą ir atidavė. Galvoja, kad aš nematau iš palovio. O aš bijau gi, nes maišan įkiš ir išveš. Paskui, kai žydas išvažiavo, prigrasė man, kad nesakyčiau nieko, bo nebeduos nigdi saldinių ir diržo įkrės, ir kitąkart tikrai pačią įkiš maišan ir atiduos. O man taip gaila tų marškinėlių tik pasiūtų... Kai bobutė parėjo namo, nieko iškart nesakiau, bijojau. Paskui ji pradėjo ieškot drapanų ir klausia manęs: „Ar buvo žydas?“ Aš ir išpyškinau: „Buvo, buvo, marškinėlius mano atidavė ir milo dar atkirpo.“ Jonas pasigavo mane ir visaip išsarmatijo: „Besarmate tu, skundike, atiduosiu tave žydui kitąkart.“ Žydas buvo man baisiausia. Paskui jau, daug vėliau, galanda Jonas britvą ir duoda man diržą laikyti. Liepė įtempt smagiai. Aš įtempiau kiek tik galiu, o jis ėmė ir paleido. Kaip griuvau ant nugaros. „Še tau už tuos skundus“, – sakė.

Bobutė su savo vaikais ir pusseserėm labai gražiai dainuodavo. Vaikas būdama išsižiojus klausydavau: Amilia sopranas, Seliutė altas ir du broliai vyrai bosais, trim balsais kad užtraukdavo! Ir mano tėtytė, mamytė su Seliute. Užtat ir mes visi vaikai keldavom ir guldavom dainuodami. Visi Dovydėnai buvo labai linksmi. Ir Gasėnai (bobutės sesuo). Kad laukdavom dvidešimt devintos birželio – pats gražiausias kermošius Čedasuos, Petrinės. Pakermošiuos visi turėdavo alaus, bet nei ten prisigerdavo – juokdavos ir juokdavos, su dainom, su baikom. Dovydėno Jonas, būdavo, su savo šešėliu – ir muša, ir susidaužia, išgeria, ir kalbas su tuo savo šešėliu, ir spardos, ir bučiuojas, visokių niekų tiek pridirba, kad pilvais skaudančiais grįždavom. Buvo pas mus į Buožius atvažiavę. Kur tik eina Jonas ir kiekvienam kieme klausia, kur Einoris gyvena. Visko prikalba, visokių balabaikų, eini kartu, visi žino, kas čia toks, bet visi iki ašarų juokias.

O Birutė su Algiu, abu mažyliai šeimoj, buvo neperskiriami. Ir labai gražiai dainuodavo,

Vanda Kučinskienė (stovi viršuje, dešinėje) su pusseserėmis ir teta. Šiauliai. 1943 m.

dviem balsais. Žodžių dar neištardavo, nieko negalėjai suprast, tik iš melodijos atskirt, ką jie ten traukia. Ir tiek gražiai derėdavo jų balsai, kad nu! Visas Urnėniškis skambėdavo. Susijama abudu už kaklų, žiūrėk, eina kur basi, plikom rūrytėm, galvytės baltos, ir dviem balsais traukia: „Turba urba pauteliai, / Aliam vynių sodėlyyyy...“ Tik nutils, būdavo, ir vėl Algiukas: „Bira, Bira, padainuojam?“ Kai sudegė mūsų namai, tėtytė išvežė jus pas bobutį Čedasuos, kol jau namus atstatys. Ilgai gyveno jie ti. Visus vaikus tadu išmėtė palei gimines. Tai, būdavo, atsisėda vidury vieškeliuko, žaidžia, kasa žvyrą abudu, dirba kažin ką jau ti ir dainuoja. Dainuoja ir dainuoja. Vežimai važiuoja, o jie sėdi sau ir traukia.

Dėdė Einoris (tėytės brolis) irgi labai padūkęs buvo. Vienųkart eis pas Gaigalą parūkyt, atseit naujos tabokos nuneš pavaišint. Sau susisuko bankrutką, o jam – sauso kumelas šūdo, tik ant viršaus biškį tabako užbėrė. Nuėjo, vaišina, rūko abudu. Ir Gaigalas rūko. Biškį parūkys – kad ims čepsėt, čepsi, čepsi ir sako: „Nu, tu matai? Ale tikras kumelas šūdas!“

APIE PRIETARUS IR JAUNIMO LINKSMYBES

Mano bobutė Einorienė, tėvo mama, savo mergas griežtai auklėdavo. Buvo nepikta, bet labai prietaringa, sakė – didelė davatka. Neleisdavo dukterims į veidrodžius žiūrėt, tik į vandenį. Jei pamatydavo kur veidrodį, tuoj sudaužydavo – mat

velnio išmislas. Kortom mergom buvo griežtai uždrausta žaist. Neleisdavo apatinių kelnių nešiot, jei jos būdavo užsiutos – turėdavo būt kiauros, neužsiūta siūle apačioj. Liemenėlių irgi neleisdavo nei nešiot, nei džiaustyt – tuoj sudegindavo, mat pasileidimo drapanos. Jos mama, mano probobutė, taip darydavo irgi. O bobutė mane poterių mokė. Kaip išpažinties reik eit. Sakydavo: „Kai eisi išpažinties, sakyk: minėjau tą, kur šliaužia, kur trenkia, kur šoka, tą, kur su ragais ir uodega. Nesakyk, kad šikai kunigo rugiuos, sakyk – buvau nutūpus.“

Einorienė pas mus retai atvažiuodavo, nes buvom didelė šeima. Bet paskutiniaisiais metais, jau mergos buvom, metus gal pagyveno per patį vokiečiųmetį. Lėktuvai kai skrisdavo, liepdavo pulkais nestovėt. Ji labai bijodavo. Šaukdavo: „Nikodemai, žiūrėk, žiūrėk, lėktuvas vos kamino nenuvertė!“

Vytautas turėdavo bobutę Einorienę nuvest bažnyčion. Nusibosdavo jam labai. Veda per griovį, pilną dilgynių, ir sako: „Pasikelk sijoną, bobut, bala, vandenio daug.“ Bobutė pasikelia sijoną – ir šmaukšt dilgėlės, susidilgina visa – gi be kelnių. Arba priveda prie balos, sako: „Šok, bobut, dilgynės!“ Ta kaip šoka – tiesiai balos vidurin. Akla buvo, bet tik įvesta bažnyčion savo vietą lomkose pati susirasdavo. Kartais nueidavo viena pati ir bažnyčion – apie du kilometrus.

Prašom bobutės pagiedot. Patys kortom lošiam. Ogi negalima. Liepdavo poterius kalbėt, žemę pabučiuot. Ji pradeda: „Daržely alyvų“, o mes atliepiam: „Buvo maišas slyvų“. Ji bara, kaip

jūs tokie nepabažni, o mes atsiliepiam: „Kurgi! Taip knygoj parašyta, tikrai, bobut!“

Arba atsigula ji miegot vakare, o mes iš lauko su pagaliu per sienas – brrrrr, brrrrr. O buvo karas. Atsikelia bobutė ir pasakoja paskui tėtytei, kad tankas vamzdžiu braukė per sieną.

Arba mes nueinam miegot ant šieno, ateina kaimo bernai ir beldžiasi. „Ar tu, Vladziuk?“ – klausia bobutė. Tie nuplonina balsus ir sako: „Aš, aš, bobut.“ Bobutė atidaro duris, tie įeina, surūko tėvo taboką, ližes pastogėn sukelia, prizbitkavoja ir išeina, užremia bobutei duris. Tai ar gerai darėm? Dieve mano, kaip mūsų nepakorojai? Gyveno bobutė apie 105 metus.

Tėvelis iš Deščero naktimis niekaip negalėdavo po tiesumu namo pareit. Nei girtas, nei ką, išeina iš Deščero, sako: „Nu, eisiu dabar, va, tiesiai tiesiai. Ir niekaip. Žiūriu – vėl prie Deščero obelų stoviu. Kažkoks monas mane vedžiodavo.“

Rudys buvo labai prietaringas. Tėtytį labai mylėjo, nes jis buvo geras visiems, niekam nieko neatsakydavo, jei ko kas paprašys, ir nagingas labai būdavo. O dar paskutinis, mažiausias savo šeimoj. Tai Rudys tikėdavo, kad jis turi stebuklingų galių. Tvartan, būdavo, nieko neįsileidžia, kad gyvulių nenužiūrėtų, o tėvelį kviesdavo, kad gyvulius paglostytų. Pavasary, būdavo, tie gyvuliai mėšle per žiemą stovėję, nusilpę, tėvelis, būdavo, apvalo juos, pašukuoja, tie tuoj blizgėt ima. Rudys prašydavo, kad jis juodą katę paimtų ir jos nagais per nugaras gyvuliams perbrauktų – atseit, nuo piktos akies ar ko, kad nesirgtų... Tėvelis ir braukdavo, paskui juokdavosi parėjęs. Arkliams prilįsdavo mėšlo tarpunagėn, jis iškrapštydavo tą mėšlą, arkliai ir nustodavo šlubuot. Rudys sakydavo: „Matai, Einoris arklius paglostė, tie ir atsitaisė.“ Vienąkart užsidegė arkliui koja, visai apšlubo. Tėtytė nusinešė molio, išvalė kanopą, aprišo, arklys po dienos ir pasveiko, molis karštį ištraukė. Tai vėl džiaugėsi Rudys.

APIE VAKARUŠKAS

Nu, o šokiai tai ką gi – pas Einorį ir pas Einorį. O pravadyrius tai jau kas gi – Vanda. Nėr pravadyriaus, nėr ir šokių. Tėtytė būdavo labai patenkintas, kad pas mum būdavo – taigi mergos niekur nelaksto, jam ramu. Be momytės augom, tai žinai, kiek jam strioko! Šokdavom iki apyaušrio, ir nieko nesakydavo, nebardavo. Nu, jei jau labai užsišokdavom, tai prieš saulytas tekėjimų išeidavo tėvas ir labai gražiai pasakydavo, kad, nu, vaikai,

gol jau baikit, aikit namo. O bernai ataidavo po kokius septynis ar aštuonis kilometrus. Tik savi, svetimų tai jau nelaisdavo – arba išvydavo, arba savo mergas liepdavo atsivest, mūsų kaimo nešokdint. Nu, tai būdavom mes, Baniulio mergos, Deščero, Buivydoičios ataidavo, ale jų niekas nešokdindavo, bo storos labai būdavo, tai pastovi, pastovi prė pėčiaus, ir baigta. O mes kiaurais paidais, unt rytojaus paeit sunku.

Toks Kisiūlėnas būdavo, tai tas irgi stovėdavo stovėdavo kur kampi, bo labai klausos neturėjo, nepataikydavo šokt. Tai aš, būdavo, prieinu prie jo ir klausiu: „Ko nešoki?“ „Tai kad aš palig arkestro pratįs“, – šposydavo. Tadu ašei jam: „Nu, tu šok palig arkestro, ašei šoksiu palig armonikos!“ Nu, ir ištraukiu jį iš to kampo. O tas trepsi trepsi – visai nemoka, kaip kurčias. Tai tėtytė juokdavos ir juokdavos, kad Vanda Kisiūlėnų nušokdino.

Grot armonika tai ne visadu būdavo. Bo jei Griciūnų priprašydavom, tai paskui vosarų raikdavo atidirbt – rugiapjūtėj ar šienapjūtėj. Tai patys tokį „arketsrų“ susitaisydavom, kad nu. Grodavom ant šukų, popierėlių užsidėję, prisirinkdavom kokių blėšinių, kokių pėčiadungtį – visa ko prigalvodavom, susitaisydavom grojimų visokių.

O jau ant rytojaus tai mes su viena sese, Aladona, labai jau tardavom, tai prisijuokdavom iki ašarų. Kad imdavom tuos bernus visaip peckavot, rodyt, kėp jie ti šoka, visa kų... O dar Vytautas, brolis, pasiimdavo kočėlų, kokių ti pėčiadangtį arba lentų rūbam plaut, kad imdavo „grot“, o kitas brolis, Vladukas, visaip rodyt: kėp šoka Koplūnas, Deščėras, kiti – tiek išsikraipydavo, kad mum pilvai skaudėdavo nuo žviegimo.

Dar ir pas Rudį šokiai būdavo. Irgi laisdavo jaunimų, nieko nesakydavo. Primini per naktį gryčių, paskui iš ryto aini, plauni, būdavo.

VAIDINIMAS

Mūsų jaunimas buvo labai vieningas. Sumislyjom kartų padaryt teatrų tokį, „Vergijos griūvėsiai“ vadinosi. Ašei buvau Julija. Mum padėjo kai kurie suaugę. Rukšėnienė tokia protinga moteris buvo, jinai, mūsų tėtytė – pamislyk, važiavo jisai Vabalninkan, išėmė leidimų, bo tadu be leidimo negalėjai nieko daryt, gavo ti bilietus, kiek jau nepanaudojom, paskui vėl gražino Vabalninkan. Tai suruošėm vaidinimų. Tėvas išėmė mūsų klojimo duris, padarėm scenų, užuolaidas pakabinom... Kaip jau tikram teatri. O paskui mus pakvietė net Alizavon, tenai vaidinom, kunigas per mišias

Vanda Kučinskienė su dukra Elvyra ant kelių ir su kitais šeimos nariais bei kaimynais. Kupiškis. Apie 1967 m.

mus pagyrė, kad labai jau geras jaunimas, visus pakvietė ateit pažiūrėt.

Tai kai surinkom už tų vaidinimų pinigų, mislijam, ką čia daryt su jais? Nu tai suėjom visi jau tie aktoriai, pasikvietėm suaugusius ir pradėjom galvot. Nutarėm, kad padarysim už tuos pinigus kryžių. Paprašėm Klingos, toks meistras buvo, tai jis su Klingiokais iš savo ažuolo padarė kryžių. Patys jį pastatėm, visas kaimas, be jokio ti krano. Vyrai išdegutavo kryžiaus dalį, kiek ti reikėjo, iškasė duobį, rinkom akmenis, kryžių ton duobėn, akmenim parėmėm ir puikiausiai! Pastatėm Biržų, Alizavos ir Kuprelišchio kryžkelėj. Klinga pinigų neėmė, do ir tvorelį aptvėrė gražių. Mergaičkos prisodinom gėlių, aš irgi nešiau savo pinavijų, karkliukų, atsimenu. Užpirkom mišias už kaimų, paprašėm kunigo, kad atvažiuotų tų kryžių pašventint. Tas atvažiavo su savo važiu, pašventino ir pinigų neėmė.

Tai kaimas tų kryžių labai gerbė. Ir vėliau jį gerbė. Dabar kaimo seniai nebėr, o kryžių vėl perstatė toj pačioj vietoj. Stovi laukuos. Ir gėlių prisodinta, prižiūri kažkas. O tadu tai sueidavom prie jo per gegužines giedot visas kaimas. Arba per kryžiavas dienas, kad javai nesugultų, tris dienas eidavom giedot. Nu ir šiaip, dažnai. Per kryžiavas man reikdavo užvest: „Pone karaliau, dovanok mums saulį“ ar ko jau kito, ko reikdavo, prašydavom.

Nu sunkiai mes gyvenom, visko buvo. Bet, jejem, kaip gražiai! Linksmi visi ir labai vieningi.

APIE BUITIES APYVOKĄ

Kiaulai nuo nugaros nupėšdavo šerius, nuo kūbrio, nuo sprando, ir padarydavo plaukam šukuot šepėčius. Surišdavo šaknimis į viršų, aštrūs būdavo, nes šaknys tokios standžios būna, kaip ten išraudavo, nesuprantu, surišdavo labai tvirtai krūvon, perpindavo virvutėm.

Mano tėtytė darydavo roges, važius, kores, kubilus, rėčkas agurkam, rūgščiai, batviniam, užėtkus karvėm girdyt, kiaulėm šert, kubilus maudyti, duonkepes, šaukštus, samčius, poskas taukam dėt, viską darydavo labai dailiai. Klumpes. Ne vien iš medžio, bet viršų apkaldavo kiaulės oda. Padus su kulnim padarydavo, pakaldavo kokios blėkos ant padų, kad ne taip greitai nudiltų, iš tošies užkulnius. Vidų labai gražiai išskaptuodavo, vienas malonumas avėt, medžiakais vadindavom. Darydavo nagines iš kiaulės odos, pats išdirbdavo odą, kailius, raugindavo kailius. Vokiečių laikais padarydavo basutes: vidų išskaptuoja gražiai, iš išorės prikaldavo mūsų išsiaustas juosteles, padus perpjaudavo, įdėdavo kiaulės odos diržiukus, kad lankstytųsi. Labai dailius padarydavo, kaime būdavo gražiausi. Dažniausiai šaukštus darydavo iš liepos, iš žilvičio arba epušės – avalynę, nes minkščiausias medis. Koją apibrėždavo, nuimdavo mierą. Darydavo tik šeimai. Mūsų buvo daug, kitiem nebespėdavo. Vadeles, valkčius irgi pats vydavo. Arklius kaustydavo irgi pats, nebent padkavas reikdavo pasmailint,

Vanda Kučinskienė. Panevėžys. Apie 1977 m.

tai vesdavosi pas kalvį. Grėblius, dalgius pats darydavo – viską, ko tik ūky reikėjo. Ir vargonais mokėjo grot, nors buvo savamokslis. Labai norėjo būt vargonininku, bet ir taip du broliai jau buvo išleisti vargonaut, jam nebeteko. Bet kai brolis negalėdavo, jis vargonais mišias bažnyčioj atgrodavo. Mokėjo.

Pindavo didelius keselius šienui nešti. Pusias karnų prisiplėsdavo ir išpindavo krepšius, rezgines iš dviejų lankų ir virvučių. Jei turėdavo batus, kad jie neišmirktų, maudavo ant viršaus kaliošus. Guminiai batai būdavo su tokiais tuščiaaviduriais kulniukais batams apaut. Tai jeigu audavomės be batų, tik su kojine, į kulnus įkišdavom buroką arba bulvę, arba tėvas išdroždavo medinius kulniukus.

Mano tėvelis buvo labai geras aludaris. Labai skanų alų darydavo. Jei kaime reikėdavo tikrai gero alaus, kad ir mokėdavo kiti kaimynai, jo prašydavo. Būdavo, sukloja kviečius sudrėkinęs daigintis, apkloja keliais sluoksniais šiltai šiltai ir eidavo su mama miegot ant jų, kad greičiau sudygtų. Ir mes kartais ant tų kviečių miegodavom. Tuoj sudygsa nuo kūno šilumos.

Moterys kirpdavom avis. Papilvės, kojine vilna prasčiausia, kojine megzt. Pakojinės. Atskirai išplaudavo tas pakojines ir vilnakaršėj sukaršdavo. Nugaros ir nuo paslėpsnių iki pusės šonų – geriausios. Audimui, megztiniams. Avis

kirpdavo tris kartus – kalėdinės, pavasarinės ir rugpjūtinės, rudeninės. Šitos būdavo pačios geriausios, prasčiausios – pavasarinės, nes avys iš tvarto, prisivėlusios šiaudų, nelabai švarios.

Drabužius iš vilnų verpdavom, dėdavom į stakles, į krijus, audžia, veža velt į vėlyklą, dažyt į dažyklą. Siūdavo paltus, kailinius. Čerkesas – metmenys linai, ataudai – vilnos. Iš čerkeso siūdavo paprastus kasdienius drabužius – kelnes, puspalcčius. Iš linų – viską. Patalynė, kapos, rankšluosčiai, marškiniai, apsivilkimas, viskas, ko tik reikėjo. Kapas ir iš vilnų ausdavom. Žičkas pirkdavom – putnus kaip mohera. Staltieses iš jo siuvinėdavom, būdavo brangūs.

APIE GYVŪNUS

Tėtytė pasakodavo, kad kai jie augo, pas juos židinėj gyveno žaltys. Vaikai nevalgydavo prie bendro stalo, būdavo padėtas jiems zoslonas. Kai vaikai valgydavo, žaltys išlįsdavo ir valgydavo iš vieno bliūdo – kišdavo savo galvytę ir lakdavo iš vaikų šaukštų. Papečky pelenuos padėdavo kiaušinius. Tų kiaušinių jokiū būdu negalima buvo liesti, nes jei kas paliesdavo ar sudaužydavo, žaltys keršydavo, pridarydavo žalos. Prie pečiaus ant sienos būdavo lentynos su polivonais. Tai žaltys išvartydavo tuos polivonus su grietine, pienu, jei jo kiaušinius kas sudaužydavo.

Atbėgo Miciūno arklis ir trina savo uodegą į mūsų šulinio tvorą, kasosi. Kad užpykau, paėmiau peilį, šmaukšt ir nupjoviau pusę uodegos. Pasidariau penzelį ir balinu virtuvėj pečių. Atėjo Miciūniokai, žiūri, šnibždasi: „Su mūsų arklio uodega Kučinskienė pečių dažo.“ Miciūnas juokiasi paskui, sako: „Tai tu nukirpai?“ „Nukirpau, – sakau, – labai graži buvo, ir man vos tvoros nenugriovė.“

Marcinkevičius iš Petrušiškio susikrovė grūdus ir išvažiavo Kupreliškin susimalt. Susimalęs sumetė vežiman ir atsigulė ant tų maišų, matyt, pasidarė jam bloga. Arklys vienas grįžo Petrušiškini, parvežė nebegyvą naktį. Marcinkevičienė rado ratuos ant maišų iš ryto atmetusį kojas.

Tėtytė išvažiavo su arkliuku iš Urnėniškio pas Karosą Suvainiškin (Latvijos paribys). Kitą rytą arkliukas išsilaužė iš tvarto ir patraukė sau namo, mislija, ko aš čia riogsosiu. Kažkoks žmogus pusiaukelėj apie Pandėlį pamatė, kad arklys kicena, kamanos velkasi, pagavo ir uždarė. Tėtytė šiaip ne taip pėsčiomis pasivijo, susirado ir vėl grįžo abudu Suvainiškin vežimo pasiimt.

Vanda Kučinskienė su dukra Elvyra. Vilnius. 1987 m. Nuotraukos iš šeimos albumo.

Viena kaimynka turėjo labai bjaurią katę. Visas puodynes išpildavo, nieko negalėdavo padaryt. Kartą važiavo turgun Kupiškini, paėmė, įmetė katę maišan, o Zuntėj iškratė. Bet prieš iškratydami nepasuko keliskart, mat reikia katę apsukti, jei nori, kad namo nepareitų. Grįžta iš turgaus, o katė sėdi ir prausias ant slenksčio – kol turgavojo, paršiaušė Urnėniškini.

Kalytė Citra labai vogdavo ir gerdavo kiaušinius. Vos tik višta padeda kiaušini, ima kudakuot, ta lekia ir suryja. O Algiukas, brolis, labai mylėjo tą Citrą. Tėvelis važiavo Pavyžuoniuos ir ją išvežė, paliko tenai. Antroj dienoj girdim – Algis pradainiui rėkia: „Mano Citrulia parėjo, Citruuuulia mano parėjo...“ Tu pamislyk: per Panemunį, Pandėlį – ir Urnėniškiny.

Pamotė laikydavo šunį Sabalį. Ir dažnai arba visai neduodavo jam ėst arba kokios bulbienės įpildavo. Tai tas nueidavo Čipėnuos pas jos seseris pavalgyt. Per mišką, kokie penki kilometrai, paėsdavo, atsiganydavo ten per kokią savaitę, žiūrėk, jau ir atbidzena, uodegą paspaudęs, per dirvonus namo. Tai savaitę ten, savaitę čia, taip ir gyvendavo. Pamotė, būdavo, pakabina kokį supuvusį kumpį ant tvoros, kirmėlėtą, tas pagrauzia, pagrauzia, kai nebėr, ir vėl traukia ten, kur jį mylėdavo...

O ašei vienąkart, dar vaikas būdama, mergička tokia, laukuos suradau kurapkos lizdų. Kurapkos kai perisi, tai labai daug kiaušinių deda, ir jie

tokio maždaug didumo kaip jauniklių vištų. Tai žiūriu, tie kiaušiniokai tokie jau prasikalę biškutį. Susirinkau sterblėn visus, nešiojau nešiojau, do atsėdau priešais saulytį, jaučiu, kruta kažkas. Ir tu jėzaumarija, taip greitai, vienas po kito tik juda, juda, juda, purpt iš sterblės ir bėgčiu, bėgčiu tolyn į visas puses po vienu, po vienu, kaip pamokinti! Kad pasipylė į visus šonus... Išsiperėjo, nu! Viščiukai kai išsiriti, tai jie dar žlibinėja ilgiausiai, svyruoja ti, o šitie kurapkiokai, tai nespėji apsidairyt – ir išsilaksto. Kiek kartų lizdely mačiau išsiritant – tai pabėga, pabėga, kelman kokian ar kupstan sukiša galvas, uodegos tik matos, atseit, jų nēr čia. O kai ganydavau karves, tai ne kartų esu radus tetervos lizdų baloj tokioj. Tos tai kiaušiniai taškuoti taškuoti, apie dvidešimt padėdavo. Surinkdavau kartais ir gaspadoriams parnešdavau. Tie valgydavo.

Parengė Elvyra KUČINSKAITĖ

“OFF FROM THE LAP AND RUN AWAY
LIKE I WAS TAUGHT” ●

Reminiscences of Vanda EINORYTĖ-KUČINSKIENĖ (b. 1922) about her parents and grandparents, neighbours, her childhood and youth spent in a village in Aukštaitija. In the memory of this talented narrator – family stories, passed on from generation to generation, as well as colourful details from the lives of the rural community in the first half of the 20th c., their customs and work, are preserved.

LIETUVOS
NACIONALINIS
KULTŪROS
CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ
ŠVENČIŲ FONDAS

Būdas. 2021 Nr. 2 (197)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas
„Liaudies kultūra“.

REDAKCIJOS ADRESAS:

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

SKYRIŲ REDAKTORIAI:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros
klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,
e. p. budas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės
veiklos realijos, tel. 261 31 61,
e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros
klausimai, istorija, tel. 261 31 61,
e. p. linute.arch@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia
Elena TREČIOKAITĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

REDAKcinė KOLEGIJA:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus
universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų
institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių
kalbos institutas, P. Vilišio g. 5, LT-2055
Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos
istorijos institutas, Kražių g. 5,
LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrintinė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-
VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro
akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus
universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis
kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8,
LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos
universitetas, Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas, Tilžės g. 13,
LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект
32-а, Институт славяноведения, Российская
Академия Наук, Москва 117334, Россия

TURINYS:

„Man gražu, kaip jie gyvena“.

Pokalbis su fotomenininku Arūnu BALTĖNU | 1

Moksliniai tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Sutvėrimas šalčiu | 13

Jolanta ZABULYTĖ. Kalvio portretas mitologijoje | 21

Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ. Ožys ir jo garsinė aplinka,
III dalis: Pakeistas balsas ir „Oželio dainos“ | 32

Mrijai Gimbutienei – 100

Viktorija DAUJOTYTĖ.

Kad tęstųsi Marijos Gimbutienės skaitymai | 41

Moksliniai tyrimai

Metų šešelyje. Vyresnio amžiaus žmonių (nu)vertinimas
Lietuvoje. Pokalbis su Gražina RAPOLIENE | 44

Požiūris

Gražina KADŽYTĖ. Žmogaus pilnatvė tęsiasi
nuo aušros iki saulėlydžio | 52

Moksliniai tyrimai

Modesta PAKALNYTĖ. Lietuvos parapijų špitolės
ir špitolininkai katalikiškosios Apšvietos epochoje | 65

Pažintys

„Mylakit tik lietuvišku alum“.

Pokalbis su aludariu Simonu GUTAUTU | 68

Požiūris

Dainius RAZAUSKAS. Asmenvardžių rašyba:
„problema“, kurią laikas „išspręsti“. I dalis: lituanistika | 78

Išlydint

Marija ZAVJALOVA. Tamarą SUDNIK palydint
(1939 01 17–2021 03 05) | 87

Žmonės pasakoja

„Purpt iš sterblės ir bėgčiu tolyn kaip pamokinti“.

Pasakoja Vanda EINORYTĖ-KUČINSKIENĖ | 89

Viršelyje: Pročkelė Antanina Želvienė, Pikeliai, Mažeikių r. 2018 m.
Arūno Baltėno nuotrauka.

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos –
XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 12 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2021

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2021 04 26

Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l. | Tiražas 700 egz.

Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | <http://www.zurnalasbudas.lt>

Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Riovonių g. 25C, Vilnius 03153